

JAARBOEKJE

VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1964

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING „OUD-LEIDEN”
DOOR A. W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN

LEIDS JAARBOEKJE

1964

1. Duivenvoorde, voorzijde.
Foto Rijksdienst Monumentenzorg.

J A A R B O E K J E

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1964

ZES EN VIJFTIGSTE DEEL

**GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR A.W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN**

VOORWOORD

De redactie-commissie betreurt het verlies van haar lid de heer W. F. van der Rurgh. Zijn medewerking gedurende zes jaar, waarvan in het bijzonder de samenstelling van de kroniek valt te noemen, gedenken wij hier met dankbaarheid.

Het Jaarboekje 1964, dat hierbij aan de leden van de Vereniging Oud-Leiden wordt aangeboden, heeft dit jaar speciale aandacht en zorg gevraagd, hoofdzakelijk in verband met de stijging van de druk- en clichékosten. Door de bladspiegel iets te vergroten werd een niet gering bedrag gespaard. Mede hierdoor was het niet nodig het boekformaat te wijzigen, waartegen zoveel bezwaar is in te brengen. Voorts heeft de commissie gemeend, dat de plaatsing van de illustraties in het midden voor de lezer aangenamer zou zijn dan die aan het eind van het boekje. Al eerder werd vermeld, dat de zo aantrekkelijke methode om de illustraties bij de bijbehorende tekst in te plakken onbetaalbaar is geworden.

Aan het slot van dit voorwoord wordt hartelijk dank gebracht aan allen, die aan het Leids Jaarboekje 1964 hebben willen medewerken.

DE REDACTIE-COMMISSIE

VERENIGING OUD-LEIDEN

OPGERICHT OP 5 NOVEMBER 1902

door

PROF. DR. P. J. BLOK EN MR. DR. J. C. OVERVOORDE

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

De vereniging heeft in eigendom het uit c. 1650 daterende woonhuis Kloksteeg nr. **2** en het c. 1661 gebouwde woonhuis Oranjegracht nr. 83, waar eertijds het weversambacht werd uitgeoefend.

BESTUURSKAMER : Regentenkamer van het Brouchovenhof, Papengracht **1 6**.

BESTUUR :

DR. W. C. **BRAAT** (1960), *voorzitter*.

A. **BICKER CAARTEN** (1960), *onder-voorzitter*.

P. L. **GILLISSEN** (1957), *secretaris*, Burggravenlaan 48, tel. 2485 1.

MR. P. **DE CLERCQ** (1958), *penningmeester*, Langebrug 8a, girorek. ver. Oud-Leiden 1 75228.

IR. H. A. **VAN OERLE** (1957).

Mejuffrouw A. J. **VAN NIENES** (1954).

Mejuffrouw MR. A. J. **VERSPRILLE** (1960).

Mevrouw H. M. **DE MEIJERE-HUIZINGA** (1963).

JHR. MR. F. H. VAN KINSCHOT, aangewezen door het Gemeentebestuur (1946).

IR. H. H. Vos (1964).

D. **DEN HEYER** (1961), aangewezen door het L.S.C.

Mejuffrouw W. M. J. **DE BOER** (1960), aangewezen door de V.V.S.L.

Lid van verdienste: G. **VAN DER MARK** (1954).

Voor aanmelding nieuwe leden en administratie ledenlijst: *Het Secretariaat*.

CONTRIBUTIE : f 7.50; juniores tot **21** jaar en studenten: f 3.50.

Commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje

Ingesteld december 1 go2

MEJUFFROUW MR. A. J. VERSPRILLE (1963), *voorzitter*.

DRS. B. N. LEVERLAND (1963), *secretaris*, Boisotkade 2a.

MEJUFFROUW I. VAN DEN BOSCH (1958).

DR. P. C. BOEREN (1963).

Voor kopij Leids Jaarboekje:

het secretariaat der Redactiecommissie.

Commissie Het Leidsche Woonhuis

(Beheerster van het gelijknamige Fonds, waarin
opgenomen het legaat MR. E. RIJKE)

Ingesteld 1 juni 1945

PROF. MR. H. F. W. D. FISCHER, *voorzitter*.

A. BICKER CAARTEN, *secretaris*, Maredijk 23, tel. 24054.

G. GROEN, *penningmeester*.

G. VAN DER MARK.

H. TH. D. DIJKSTRA.

Commissie voor Volkskunde

Ingesteld 11 september 1950

A. BICKER CAARTEN, *voorzitter*.

Mejuffrouw L. G. DE GRAAF, *secretaresse*, Johan de Wittstraat 26, tel. 52514.

Mevrouw M. C. BLÖTE-OBES, VOORSCHOTEN.

H. J. DE KORT, Hazerswoude.

E. PELINCK.

L. C. J. ROOZEN.

DR. CHR. C. VLAM.

Excursie-commissie

Ingesteld 7 september 1954

J. HENNES, *voorzitter*.

P. L. GILLISSEN, *secretaris*, Burggravenlaan 48, tel. 24851.

DR. CHR. C. VLAM.

Mejuffrouw J. SCHUURMANS STEKHOVEN.

P. M. SCHENK.

Vertegenwoordiger in de Rijnlandse Molenstichting:

MR. E. E. MENTEN.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Voor :

Aarlanderveen: Mevrouw F. TH. VAN DER WIND-PEEREBOOM VOLLER (1945)

Alkemade :G. M. ZOETEMELK (1946).

Alphen aan den Rijn : E. VAN ELK (1945).

Hazerswoude-Dorp : A. A. BOEHMER (1958).

Hazerswoude-Rijndijk en Koudekerk aan den Rijn : H. J. DE KORT (1950)

Katwijk : C. VARKEVISSER (1950).

Leiderdorp : G. SCHEEPSTRA (1943).

Leimuiden : J. W. DE REN (1959).

Lisse: IR. A. F. DE GRAAFF (1960).

Noordwijk:

Noordwijkerhout: J. J. BERGMAN (1950).

Oegstgeest: W. J. VAN VARIK (1941).

Rijnsburg: S. C. H. IJENHEER (1945).

Rijnsaterwoude: J. W. DE REN (1960).

Voorhout:

Voorschoten: W. J. BERGHUIS. (1962).

Warmond: A. G. VAN DER STEUR (1962).

Wassenaar: L. G. OOSTERLING (1960).

Woubrugge: J. C. VAN WAGENINGEN (1953).

Zoeterwoude: J. C. BRUGOM (1955).

JAARVERSLAG VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN OVER 1963

Met leedwezen maak ik melding van het overlijden van het lid van de commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje W. F. van der Burgh. Met grote erkentelijkheid herdenkt het bestuur hetgeen hij in genoemde functie in het belang van de vereniging heeft gedaan.

Het concert van oude en nieuwe muziek van componisten uit Leiden en omgeving dat vorig jaar in samenwerking met de Nederlandsche Toonkunstenaarsvereniging, afd. Leiden, ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van Oud-Leiden zou worden gegeven, doch moest worden uitgesteld, vond plaats op donderdag 10 januari en trok veel belangstelling.

De ledenvergadering werd gehouden op 1 februari. Na behandeling van de gebruikelijke onderwerpen werden herbenoemd de aftredende leden van het bestuur ir. H. A. van Oerle en P. L. Gillissen. In de vacature, ontstaan door bedanken als lid van het bestuur door de heer E. Pelinck, benoemde de vergadering mevrouw H. M. de Meijere-Huizinga. Tot lid van de kascommissie benoemde de vergadering dr. S. J. van Ooststroom. Het voorstel tot verhoging van de contributie tot tien gulden per jaar met ingang van 1964 wijzigde het bestuur in die zin dat het bestuur wordt gemachtigd de contributie voor gewone leden te verhogen mits tot een bedrag van niet hoger dan tien gulden per jaar, welk voorstel door de vergadering werd aangenomen.

Ik teken hierbij aan dat het bestuur van de verstrekte machtiging in het verslagjaar geen gebruik behoefde te maken daar het de commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje, zulks in nauw overleg met de drukker, mogelijk was om, zonder de omvang van het boekje te beperken, een belangrijke besparing tot stand te brengen.

In de samenstelling van de commissie voor de redactie van het jaarboekje kwamen voorts de volgende veranderingen. Meijuffrouw mr. A. J. Versprille, tijdelijk voorzitter, verklaarde zich bereid een definitieve benoeming te aanvaarden. Meijuffrouw I. van den Bosch, secretaresse, verzocht ontheffing van haar functie van secretaresse, waartoe werd besloten, met dank voor het vele werk door haar verricht. Zij blijft echter deel uitmaken van de redactiecommissie. Drs. B. N. Leverland, tijdelijk lid, werd benoemd tot secretaris. In de vacature, ontstaan door het bedanken door de heer E. Pelinck, verzag het bestuur door benoeming van dr. P. C. Boeren. In de opengevallen

plaats door het overlijden van het lid W. F. van der Burgh is nog niet voorzien.

Het **ledental** daalde met 6 en bedroeg aan het einde van het verslagjaar 927.

Het bestuur was door een of meer leden vertegenwoordigd bij onderscheidene gebeurtenissen en wel bij de receptie te Leiden ter gelegenheid van de herdenking van de oprichting, honderd jaar geleden, van de Nationale Levensverzekeringsmaatschappij ; de onthulling van het **Rembrandtgevel**-tje in de Weddesteege door de directie van de Ned. Rotogravure Mij.; de receptie ter gelegenheid van de herdenking van het 125-jarig bestaan van het stedelijk gymnasium; de door de rector-magnificus der universiteit uitgesproken rede ter gelegenheid van de 388e gedenkdag der stichting van de universiteit te Leiden ; het afscheid van mr . J. Bool als secretaris van Leiden ; de overdracht van het rectoraat der universiteit; de te Leiden gehouden najaarsvergadering van de Historische Vereniging voor Zuid-Holland onder de zinspreuk **Vigilate Deo** Confidentes en bij de herdenking door de senaat der rijksuniversiteit van de 26e november 1940.

Op 7 maart hield mr. H. van der Linden een lezing over de openlegging van de Hollands-Utrechtse laagvlakte in de Middeleeuwen en de vorming van het graafschap Holland. Hoofdpijnen van de geschiedenis van het nederlandse postwezen was het onderwerp voor een lezing op 2 mei door dr. E. A. B. J. ten Brink. Over het beleg en ontzet van Leiden en de betekenis daarvan voor onze geschiedenis hield prof. dr. I. Schöffer een lezing op 27 september. Deze lezing werd gehouden op initiatief van de werkge-meenschap De Ratel in samenwerking met die instelling en met de 3-Octobervereniging. Op 11 oktober sprak dr. Enno van Gelder over geld uit vroeger eeuwen; de heer D. P. Blok sprak op 26 november over raakpunten tussen plaatsnaamkunde en archeologie.

De heer L. **Favier**, die gedurende ongeveer dertig achtereenvolgende jaren tijdens alle lezingen de vertoning van lichtbeelden verzorgde, legde zijn taak neer. Namens het bestuur breng ik hem hier dank voor de voortreffelijke wijze waarop hij zich al die jaren van zijn taak heeft gekweten.

Een excursie naar het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem en naar de tijdelijk tentoongestelde klederdrachten vond plaats op 8 juni. Oudewater werd bezocht op 21 september. Een rijwieltocht rond de Braassemmermeer werd ondernomen op 14 september, een wandeltocht over de Koninklijke Landgoederen te Voorschoten/Wassenaar werd gemaakt op 12 oktober.

Over de ondernomen acties deel ik het volgende mede. Nadat het bestuur vernam, dat Burgemeester en Wethouders van Leiden bij de gemeenteraad een voorstel hadden ingediend om over te gaan tot het slopen van het niet meer in gebruik zijnde schoolgebouw gelegen aan de Pieterskerkstraat en het Pieterskerkhof en uit het voorstel niet bleek van het voornemen het

vrijkomende terrein te bebouwen, zond het bestuur een adres aan de gemeenteraad, waarin het vertrouwen werd uitgesproken dat het te maken gat in de straatwand, dat grote afbreuk doet aan het nog sfeervolle **Pieterskerkhof**, slechts van tijdelijke aard zal zijn en dat de raad aan het college de wens zal kenbaar maken binnen afzienbare tijd een plan tot bebouwing van het onderhavige terrein in te dienen. Burgemeester en Wethouders deelden het bestuur mede, dat het onderhavige terrein te zijner tijd zal worden bebouwd.

Te bevoegder plaats werd verzocht na afbraak van het schoolgebouw een onderzoek in te stellen naar de wellicht nog in de grond aanwezige resten van het huis Lokhorst.

Dr. Braat stelde op verzoek van het bestuur een oudheidkundig onderzoek in te Leiderdorp op de na afbraak van de 17^e eeuwse boerderij Samson vrijgekomen grond. Het terrein, een soort terp, dus kunstmatig opgehoogd, was min of meer rond, aan alle zijden door een sloot of gracht omgeven. Naar veler mening was de mogelijkheid niet uitgesloten dat aan de latere bouw een oudere aanleg vooraf zou zijn gegaan, temeer omdat in deze omgeving vermoedelijk de curtis **Holtland** gezocht moet worden, een bezitting van de graven van Holland uit de vroege middeleeuwen, waaraan zij hun geslachtsnaam ontleenden. Vlak bij het terrein Samson, aan de Kom van Aaiweg, had dr. Braat in 1952 reeds een merkwaardige, zeer oude dijk aanleg opgegraven en resten van bewoning aangetroffen uit de 8^e-9^e eeuw, waarvoor ik verwijs naar het Leids Jaarboekje 1952.

Het onderzoek op het terrein leverde echter geen resultaat op. Er werd een diepe sleuf gegraven, ongeveer van de voet van de heuvel tot op het midden. Een paar vloertjes van baksteen uit de 17^e eeuw en enkele scherven uit die tijd, op nog geen meter onder het maaiveld, was alles wat werd aangetroffen. Er werd gegraven tot in de natuurlijke blauwe klei zonder dat enig spoor van bewoning uit de middeleeuwen werd gevonden.

Het bestuur verleende bemiddeling voor het te gelegener tijd verplaatsen van een oude dubbele hardstenen pomp, oorspronkelijk afkomstig van het voormalig invalidenhuis aan de Middelweg, thans aanwezig in de tuin van het pand Hoge **Rijndijk** nr. 25, naar de binnenplaats van het te restaureren **Cecilia Gasthuis** aan de Lange Vrouwenkerksteeg.

Goedkeuring werd gehecht aan het verwijderen van de in 1906 door Oud-Leiden in de Weddesteeg geplaatste steen ter herinnering aan Rembrandt en wel omdat de Ned. Rotogravure Mij. voornemens was in de steeg een 17^e eeuwse gevel te bouwen ter herinnering aan Rembrandt en in de gevel een nieuwe gedenksteen te plaatsen, aan welk voornemen uitvoering is gegeven.

De Rijnlandse Molenstichting toonde een opmerkelijke activiteit door drie van haar poldermolens te restaureren, nl. de wipmolen van de Vrouw Vennepolder bij Oud-Ade, de ronde stenen Boterhuismolen aan de Zijl on-

der Warmond en het kleine achtkante rieten molentje De Doeshof onder Leiderdorp. Eerstvermelde molen is het gehele jaar in bedrijf geweest wegens mankement van het electrisch gemaal van de polder.

Thans heeft de molenstichting acht molens in eigendom, waarvan zes zich in voortreffelijke staat bevinden. Onderhandelingen zijn gaande over uitbreiding van haar molenbezit.

Namens het bestuur breng ik dank aan allen die de vereniging in het afgelopen jaar tot steun zijn geweest.

P. L. GILLISSEN, secretaris.

VERENIGING OUD-LEIDEN

JAAROVERZICHT 1963

	VERLIES EN WINST		BALANS 1964	
1. Postgiro			f 982.45	
2. Amsterdamsche Bank.			„ 580.08	
3. Rijkspostspaarbank .			„ 9373.56	
4. Rijkspostspaarbank Beleggingsrek.			„ 1000.—	
5. Contributie 1961 . . .	f 4.—			
6. Contributie 1962 . . .	„ 64.—			
7. Contributie 1963 . . .		f 7153.—	„ 74.50	f 756.—
8. Contributie 1964 . . .				„ 16.55
g. Contributie 1965 en 1966.				„ 1250.—
10. Verkoop jaarboekjes en registers	„ 87.23		„ 21.—	
11. Subsidie				
12. Lezingen en excursies	„ 694.55			
13. Incassokosten en porti	„ 351.80			
14. Kosten jaarboekje 1963	„ 5633.78			
15. Bijdragen verenigingen	„ 70.25			
16. Onkosten secr. en pen- ningm.	„ 107.74			
17. Commissie Leidsch Woonhuis				„ 1500.—
18. Portier Brouchovenhof	„ 23.75			
19. Verzekering inventaris Bestuurskamer.	„ 10.—			
20. Diversen	„ 944			
21. Interest		„ 273.—		
22. Opgraveningen				„ 95.99
23. Fonds Bijzondere Pu- blicaties				„ 4501.10
24. Jubileumfonds.				„ 815.37
25. Kapitaal				„ 3096.58
Saldo winst	„ 359.46			
	f 7426.—	f 7426.—	f 12031.59	f 12031.59

Gezien en accoord :

Leiden, 25 januari 1964.

De kascommissie :

w.g. W. C. v. ZWIETEN

S. J. van Ooststroem

De penningmeester:

w.g. P. DE CLERCQ

5 februari 1964

OVERZICHT

van de financiën van de commissie HET LEIDSCHÉ WOONHUIS over het jaar 1963

Saldo Leidsche Spaarbank 2 januari 1963 .	f 1535.60		
HUREN			
perceel <i>Kloksteeg</i> 2		perceel <i>Kloksteeg</i> 2.	
12 × f 70.69	f 848.28	premie brandverzekering	f 17.00
perceel <i>Oranjejgracht</i> 83		perceel <i>Oranjejgracht</i> 83	
12 × f 60.—	„ 720.-	premie brandverzekering	„ 35.55
Rente Leidsche Spaarbank 1963	„ 67.17	Rijnlands Bundergeld 1963	„ 5.14
		Straatbelasting 1963	„ 35.50
		Rioolbelasting 1963	„ 35.50
		Grondbelasting 1963	„ 59.03
		Saldo Leidsche Spaarbank	
		per 31 december 1963	
		inclusief rente over 1963	„ 2983.33
	f 3171.05		f 3171.05
		w.g. G. GROEN	

JAARVERSLAG VAN DE COMMISSIE VOOR VOLKSKUNDE OVER 1963

De commissie voor Volkskunde kan terugzien op een actief jaar. Er werden twee avonden voor belangstellenden gehouden, die zeer in de smaak vielen bij de vrij talrijke aanwezigen.

Op 28 maart vervolgde de heer W. Bodrij zijn causerie van het vorige jaar over het volksleven in de Paradijssteeg vóór vijftig jaar. Hij wekte bij zijn gehoor nu eens medegevoel met de slechte toestanden en dan weer vrolijkheid om de gezellige feesten. Het hoogtepunt van de avond kwam, toen hij een lied aanhief, dat veel in de fabrieken werd gezongen en dat een oude ballade bleek te zijn over een graaf, die een meisje in het ongeluk stortte. Het lied werd ter plaatse genoteerd door de musicologe mejuffrouw M. Veldhuyzen en is al geplaatst in Neerlands Volksleven. De heer Bodrij en zijn zuster, mevr. J. Liang Pho-Bodrij, spraken hierna een amusante Leidse dialoog, op de band opgenomen door de heer C. Taal. Vervolgens werd de film De Haai slaat nog, van de cineast Peter Tijssen vertoond, een prachtige documentaire over de laatste nog in werking zijnde oliemolen.

De tweede avond werd gehouden op 22 november. Mejuffrouw Veldhuyzen vertelde over het lied, dat Leiden en omgeving tot onderwerp had (uit de jaren 1500-1800). Het bleek, dat Leiden veelvuldig en bloemrijk bezongen is. De liederen werden op zeer verdienstelijke wijze ten gehore gebracht door mejuffrouw Van der Baan, die ook een paar melodieën op de blokfluit speelde. Ook nu werd er een film van Peter Tijssen vertoond nl. Pak de Biezen. Dit was een zeer knap opgenomen documentaire over een uitstervend beroep : dat van de biezensnijders en stoelenmatters van Puttershoek.

Tot haar vreugde genoot de commissie voor haar bijeenkomsten wederom gastvrijheid in het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie. De commissie was vertegenwoordigd op de Volkskundedag op 5 oktober in het Openluchtmuseum te Arnhem. Naast de reeds genoemde publiciteit in Neerlands Volksleven plaatste de redacteur dr. Tj. W. R. de Haan een verslag over de tweede volkskundige avond in het blad Volkszang.

De commissie hoopt, gesterkt door de steeds groeiende kring van belangstellenden, haar werk in het komende jaar met animo voort te zetten.

L. G. DE GRAAF, secretaresse.

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN 1963

JANUARI

- 3 E. J. van der Meyden 40 jaar als typograaf in dienst bij het Leidsch Dagblad.
- 4 Tijdens de nieuwjaarsvergadering van de Kamer van Koophandel deelt de voorzitter mee dat rijksgoedkeuring voor de bouw van een nieuwe K. v. K. aan het Stationsplein is verkregen.
- 9 Opening in de Academie van het 17^e congres van de Nederlandse Interacademische Organisatie van studenten in de psychologie.
- 10 Lustrumconcert van de afd. Leiden der K.N.T.V. met werken van oude en moderne Leidse componisten.
Officiële ingebruikneming van de Koningin Wilhelmina School aan de Sumatrastraat.
- 11 Ingebruikneming van de gerestaureerde christelijk gereformeerde kerk aan het Steenschuur.
- 13 Bevestiging in de Hervormde Pauluskerk te Oegstgeest, tot predikant van buitengewone werkzaamheden, van dr. P. L. Schram, secretaris van de Nederlandse zendingsraad voor het leken-apostolaat overzee.
- 14 Pastoor N.A. Commandeur geïnstalleerd te Oegstgeest als opvolger van wijlen pastoor J. Metzelaar.
Officiële opening van het zoölogisch laboratorium aan de Kaiserstraat door minister Cals.
- 15 Werkbezoek aan Katwijk van de Commissaris der Koningin in de provincie Zuid-Holland mr. J. Klaasesz.
- 18 Overleden op de leeftijd van 102 jaar Mensje de Jong-Guyt, de oudste inwoner van Leiden.
Prof. dr. J. P. Murre aanvaardt het ambt van hoogleraar in de wiskunde, speciaal voor algebraïsche meetkunde, met een oratie: De geschiedenis van de algebraïsche meetkunde.
- 20 Bevestiging van ds. A. Baas uit Leersum, in de Hervormde kerk te Katwijk a.d. Rijn als tweede predikant.
Ds. W. G. de Vries neemt afscheid van de vrijgemaakte gereformeerde gemeente, wegens vertrek naar Groningen-Helpman.

JANUARI

- 27 Bevestiging in de **Marekerk** van ds. F. van Nieuwpoort uit Soerabaja.
Bevestiging in de Gereformeerde Kerk te Leimuiden van ds. J. Baayens.
- 30 Dr. Joh." J. D. Zaaier aanvaardt het lectoraat in de histologie, experimentele histologie, cytologie en cytologische erfelijkheidsleer met een openbare les: En wat wij menen te weten, gaat voor ons beter weten weder verloren.
Overleden in de ouderdom van 100 jaar Gerardus Bouwmeester, de oudste inwoner van Noordwijkerhout.
Afscheid van F. A. Wempe als gemeente-ambtenaar wegens pensionering na een diensttijd van 50 jaar.
- 31 Afscheid van mej. H. B. A. Heyse als directrice van de openbare leeszaal en bibliotheek Reuvens.
Overleden te Canberra (Australië) op 68-jarige leeftijd prof. dr. L. G. M. Baas Becking, oud-hoogleraar in de plantkunde te Leiden, hoogleraar te Canberra.
Laatste militair verlaat de Witte-poort kazerne aan het Noordeinde.

FEBRUARI

- 2 50-jarig bestaan van de afdeling Leiden van het Nederlandse **Padvind-**stersgilde.
- 3 Afscheid van P. J. A. Juffermans als deken van Zoeterwoude wegens emeritaat en benoeming tot rector van het bejaardencentrum in Kwintsheul.
- 4 B. en W. besluiten tot verplaatsing van de zaterdagse markt naar de Hooglandse kerkgracht.
- 8 Rectorale rede van prof. dr. S. Dresden, ter gelegenheid van de 388^e Dies Natalis der Leidse Universiteit, over: Souvenir, een beschouwing over kunst en kitsch.
Overleden in huize Dalrust te Noordwijk op 89-jarige leeftijd de musicus Theodore Hemi **Polman**.
- g Installatie van A. F. J. L. van der Boog tot pastoor en deken van Zoeterwoude.
- 10 Afscheid van ds. J. J. Dijk, gereformeerd predikant te Leiderdorp, wegens emeritaat na 40 dienstjaren.
- 11 De gemeenteraad besluit tot aankoop van een schilderij van de Vlaamse schilder Jan Wellensz. de **Cock** (vóór 1485- c. 1528), voorstellende zes scènes uit het leven van de heilige Antonius.
- 12 Overleden op 73-jarige leeftijd Jac. Knaap, oud-zaalchef van de studentsocieteit Minerva, in die kwaliteit algemeen bekend als „**Koos**”.

FEBRUARI

- 14 Officiële opening in de Lakenhal van de tentoonstelling van werken van de schilder en pottenbakker Harmen Hendrik Kamerlingh **Onnes**, t.g.v. zijn **70e** verjaardag.
- 15 Prof. dr. M. Siniscalco uit Napels aanvaardt het ambt van buitengewoon hoogleraar in de antropogenetica, met het uitspreken van de inaugurele rede : Frontiers of **human** Genetics.
- 16 Prof. mr. J. Drion ontvangt een eredoctoraat in de rechtswetenschappen van de universiteit van Gent t.g.v. haar **147-jarig** bestaan.
- 24 Ingebruikneming van de gerestaureerde Ned. Hervormde Kerk in Warmond.
Afscheid van ds. G. W. J. van Bleek, gereformeerd predikant, te **Woubrugge**, wegens vertrek naar Marken.
- 26 Opening door burgemeester jhr. mr. F. H. van **Kinschot** van de beroepen-tentoonstelling in het door de Directie voor de Arbeidsvoorziening beschikbaar gestelde gebouw van de regionale werkplaats voor vakop-leiding van volwassenen in de Rooseveltstraat.
- 28 Het Leidse filiaal van Vroom en Dreesman bestaat 60 jaar.
De Kroon verwerpt de bezwaren van de Leidse gemeenteraad tegen het uitbreidingsplan Zijllaan en Meyepolder van de gemeente Leiderdorp.
Bijeenkomst t.g.v. het **40-jarig** bestaan van de Koningin Juliana school, waarbij de onderwijzeres mej. J. W. Boehmer, 40 jaar verbonden aan deze school, onderscheiden wordt met de gouden medaille behorend bij de Orde van Oranje-Nassau.

MAART

- 1 Prof. mr. K. Wiersma aanvaardt het ambt van hoogleraar in de inleiding tot de rechtswetenschappen, burgerlijk recht en burgerlijke rechtsvor-dering met het uitspreken van de inaugurele rede: Schenking en her-codificatie.
Afscheid van J. J. Maandag, commissaris van politie, commandant van de brandweer en hoofd van de B.B. te Wassenaar.
- 2 Opening door prof. dr. H. Engel in het Rijksmuseum van Oudheden van de tentoonstelling: Het dier als motief in de antieke kunst.
Sluiting van de sinds 1648 bestaande herberg 't Zwaantje aan de **Rijndijk** te Hazerswoude.
- 4 Mevrouw Sophie Kassner-Raestel, wonende in 't Oude Koetshuis bij kasteel Warmond, viert haar **100e** verjaardag.
- 6 Een felle brand verwoest twee opslagplaatsen van V. en D. op de hoek Herengracht, Groenesteeg en Vestestraat.

MAART

- 10 Afscheid van ds. J. Veenendaal, hervormd predikant te Hillegom, wegens vertrek naar Haarlem-Noord.
De minister van O.K. en W. heeft rijksbijdrage verleend aan de Stichting tot behartiging van de belangen van minder-valide en verzorging behoevende bejaarden, voor de restauratie van het voormalige Elisabeth Gasthuis en het Hof van Zessen.
- 15 60-jarig bestaan van de afd. Leiden van de Christelijke Bedrijfsbond voor de Metaalnijverheid en Elektrotechnische Industrie.
De feestelijkheden t.g.v. het 125-jarig bestaan van het Stedelijk Gymnasium nemen een aanvang met een officiële ontvangst in de Burgerzaal.
- 16 Overleden in de ouderdom van 81 jaar prof. mr. J. C. van Oven, oud-hoogleraar in het Romeins Recht, oud-minister van Justitie.
- 18 Prof. dr. J. W. Doeve aanvaardt het ambt van hoogleraar in de faculteit der godgeleerdheid om onderwijs te geven in de geschiedenis van het jodendom in de hellenistische en romeinse tijd.
- 19 Overleden te Oegstgeest op 58-jarige leeftijd ds. B. C. Visser, hervormd predikant aldaar.
- 21 Prof. dr. J. H. Oort, directeur van de Leidse Sterrenwacht, ontvangt het eredoctoraat in de exacte wetenschappen van de Australische Nationale Universiteit te Canberra.
- 23 Felle brand in twee panden aan de Burgsteeg.
Bevestiging in de Hervormde Kerk te Katwijk aan Zee van ds. A. Vink uit Vriezenveen als opvolger van ds. Offeringa.
- 25 Dr. J. van de Poel, chef van het kabinet van de burgemeester en **com-**mies-redacteur van de gemeente-secretarie, is met ingang van 1 juli a.s. benoemd tot gemeente-secretaris als opvolger van mr. J. **Bool**.
- 27 Ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Boerenleenbank in Boskoop schenken het bestuur en de raad van toezicht van de Bank en de Boskoopse burgerij een klokkespel voor de gevel van het raadhuis.
- 28 Officiële opening van de elfde jaarlijkse bloemententoonstelling De Keukenhof te Lisse door minister mr. V. G. M. Marijnen.
- 30 40-jarig jubileum van mej. mr. J. Beumer als leidster van de christelijke kleuterschool in Warmond.

APRIL

- 1 Opening van de Louise de Coligny H.B.S. voor meisjes aan de **Kager-**straat door mr. J. Klaasesz, Commissaris van de Koningin in Zuid-Hol-land.

A P R I L

- 2 Tachtig Franse scholieren uit Colombelles bij Caen zijn een week de gasten van de openbare U.L.O. school in Alphen aan de Rijn.
- g Zesmillioenste bezoeker van de Keukenhof: Edward Steurs (6 jaar) uit Amsterdam.
- 17 Bij de Tweede Kamer is ingediend een onteigeningswet van gronden aan de Witte Singel ten behoeve van de universiteit.
- 19 Opening van de openbare school voor L.O. aan de Johan **Wagenaar**-laan.
Overleden in de leeftijd van 65 jaar P. A. Wisse, oud-hoofd van de openbare lagere school aan de Aalmarkt. De overledene is ook leraar geweest bij de handelsbediendenvereniging Kennis is macht en was tot voor kort hoofd van de U.L.O. school aan de Jacob van **Campen**-laan.
- 19 Overleden te Ermelo in de leeftijd van 72 jaar prof. dr. R. Remmelts, oud-hoogleraar en oud-directeur van het Instituut voor praeventieve geneeskunde.
- 20 C. J. Kapitein 50 jaar als vertegenwoordiger in dienst bij de **bloembol**-lenhandel F. de Meulder te Lisse.
- 22 De gemeenteraad besluit op voorstel van B. en W. om het doorgaand verkeer tussen de Utrechtse brug' en het Stationsplein via de Zijlsingel en andere singels te leiden.
Ds. H. Heule, predikant bij de Gereformeerde Kerk, heeft een beroep naar Rotterdam aangenomen.
- 26 Eerste paal geheid voor het R.K. bejaardencentrum Roomburgh.
- 29 Mej. mr. M. C. E. Landonck is benoemd tot officier van justitie bij het Leidse kantongerecht. Zij is de eerste vrouw, die in Nederland in deze functie is benoemd.

M E I

- 3 Prof. dr. A. G. H. Bachrach, hoogleraar in de Engelse taal, ontvangt een eredoctoraat van de universiteit van Leeds (Engeland).
- 6 In verbandmet de reconstructie van het wegdek van de Breestraat wordt deze enige tijd gesloten voor doorgaand verkeer. Het doorgaand verkeer Station-Hoge **Rijndijk** wordt geleid via Rapenburg en Singels, dat in tegengestelde richting via Levendaal-Botermarkt-Aalmarkt. De markten worden daarvoor verplaatst naar de Hooglandse Kerkgracht.
- 7 Het echtpaar Van Egmond-Kort te Rijnsburg viert zijn gouden **huwe**-lijksfeest.

MEI

- 11 Het bloemencorso Fantasie en Werkelijkheid trekt door de bollenstreek.
- 14 Dr. A. E. Soeliger aanvaardt het lectoraat in de leer der haemostase en thrombose met een openbare les: de bloedstolling als onderwerp van klinisch wetenschappelijk onderzoek.
De Ned. Rotogravure Maatschappij schenkt aan het museum De Lakenhal een in de tweede helft van de 17^e eeuw naar een schilderij van Lucas van Leyden gemaakte tekening voorstellende de genezing van de lamme.
- 22 De Boerenleenbank te Oegstgeest herdenkt haar vijftigjarig bestaan.
- 24 Prof. dr. J. Holleman, gewoon hoogleraar in de sociologie en cultuurkunde van Afrika, aanvaardt zijn ambt met een oratie: Verkenningen in het Babel der acculturatie.
- 26 De Noord-Zuidhollandse Vervoer Maatschappij neemt van de N.V. Eltax over de exploitatie van de busdienst door de stad (ringlijn), welke in 1935 werd ingesteld.
Pastoor L. J. Bresser te Voorhout herdenkt de dag dat hij vóór veertig jaar tot priester werd gewijd.
Nic. Kieken neemt, na gedurende veertig jaar de jachthaven Cieco te Warmond te hebben geleid, daarvan afscheid.
- 28 Dr. J. A. Szirmai aanvaardt het buitengewoon lectoraat in de morfologie en fysiologie van het bindweefsel met een openbare les: Substantia fundamentalis.
- 29 Ds. en mevrouw F. Slump worden gehuldigd in verband met het feit, dat zij veertig jaar geleden voor zendingsarbeid naar Nieuw-Guinea werden uitgezonden.
- 31 Mr. P. J. Idenburg beëindigt, wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd, zijn werk als algemeen secretaris van de Stichting Afrika Studie-Centrum, welke stichting nauw verbonden is met de Leidse Universiteit.

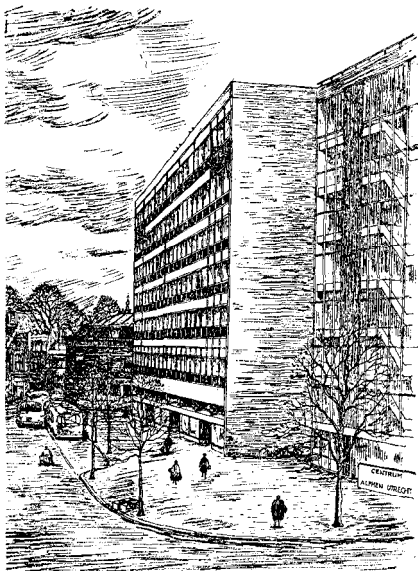
JUNI

- 1 Dr. H. D. Boer, sedert zes en dertig jaar huisarts te Wassenaar, legt zijn praktijk neer.
Het hoofd van de inspectie der registratie en successie te Leiden G. W. J. de Nooijer, herdenkt de dag dat hij veertig jaar geleden in 's Rijks dienst trad.
Overleden op de leeftijd van zes en vijftig jaar G. A. de Bruyne, huisarts te Leiderdorp.
- 4 Overleden op drie en zestigjarige leeftijd A. Smit, burgemeester van Hazerswoude.

J U N I

- 7 Prof. dr. L. N. M. Duysens aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de biofysica met een oratie: De biofysica.
- 12 Jan Steen, te Noordwijk, herdenkt bij het bereiken van zijn 70e verjaardag het feit dat hij 60 jaar amateur-acteur is en dat hij het toneel een halve eeuw als regisseur heeft gediend.
- 14 Prof. dr. A. A. H. Kassenaar aanvaardt het ambt van hoogleraar in de scheikunde van de stofwisselingsziekten met een oratie over de studie van de stofwisselingsprocessen.
- 18 Prof. dr. S. E. de Jongh, hoogleraar in de farmocologie, die op pensioengerechtigde leeftijd het hoogleraarschap met ingang van 1 september 1963 neerlegt, geeft een afscheidscollege.
In de afgelopen nacht brandstichting in het bedrijfsgebouw van de Leidse Courant aan de Papenstraat nr. 32 en in de brievenbus van het Leidsch Dagblad aan de Wittesingel nr. 1.
- 20 In Wassenaar overleden op 75-jarige leeftijd A. H. Wegerif, bekend architect, o.m. ontwerper van het crematorium te Groningen, gedurende 1951 - 1958 voorzitter van de Vereniging voor facultatieve crematie. Bijeenkomst in de Beukenhof te Oegstgeest van schrijfsters en schrijvers van korte verhalen.
- 21 Opening in De Lakenhal van een tentoonstelling over oorlogsdocumentatie ter gelegenheid van het achttiende congres van de Nederlandse Vereniging van ex-politieke gevangenen uit de bezettingstijd.
- 22 De burgemeester van Voorschoten L. de Kool herdenkt de dag dat hij op 14 juni vóór veertig jaar in overheidsdienst trad.
Bij K.B. is aan prof. dr. H. Boschma, hoogleraar in de systematische zoölogie, wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd eervol ontslag verleend.
- 23 Bevestiging en intrede van ds. H. Makkinga als predikant bij de Gereformeerde Kerk te Koudekerk a.d. Rijn.
- 25 Dr. W. Hijmans aanvaardt het ambt van buitengewoon lector in de experimentele reumatologie met een openbare les : Van Knidos en Kos.
- 26 Ds. E. Saraber te Voorschoten herdenkt de dag dat hij vóór vijf en twintig jaar werd bevestigd als predikant in de Ned. Herv. Kerk.
Ingebruikneming van het terras op het trottoir vóór het restaurant Van der Heijden aan de Breestraat te Leiden.
- 28 Officiële ingebruikneming van lokalen ten dienste van het bestuur van de Leidse Universiteit in het nieuwe gebouw op de hoek van de Stationsweg en het Stationsplein.

JUNI

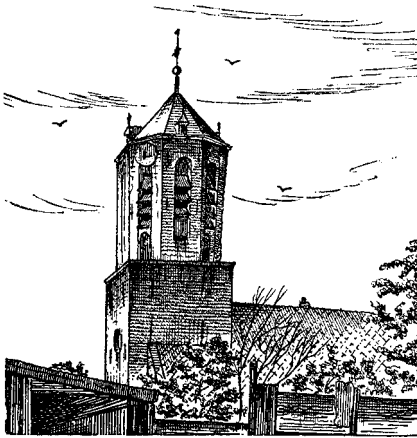
De gemeenteraad van Leiden neemt in een daartoe belegde zitting afscheid van de gemeentesecretaris mr. J. Bool.

De Universiteit van Parijs verleent prof. dr. C. J. Gorter, Leids hoogleraar in de natuurkunde, het eredoctoraat in de wis- en natuurkunde.

JULI

- 1 Installatie van dr. J. v.d. Poel als secretaris van de gemeente Leiden.
- 5 Kapelaan J. J. Vaneman van de Petrus-parochie te Oegstgeest viert zijn zilveren priesterfeest.
Overleden in de leeftijd van 74 jaar C. van Lent, directeur van de N.V. Scheepswerf C. van Lent en Zonen te Kaagdorp.
- 6 Viering van de vestiging van het christendom rond de Braassemermeer, 900 jaar geleden, met Rijnsaterwoude als middelpunt van de viering.
- 8 Meijuffrouw L. Warnsinck, lerares geschiedenis aan de meisjes H.B.S., neemt wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd afscheid van leerlingen en oud-leerlingen.
- g Officiële opening van de nieuwe vleugel van de kliniek voor keel-, neus- en oorheelkunde van het Academisch Ziekenhuis.

JULI

kerk te **Rijnsaterwoude**

- 9 Installatie door de burgemeester van Wassenaar van W. H. van **Balle-goyen de Jong** als commissaris van politie in genoemde gemeente. Overleden te Oegstgeest in de leeftijd van 69 jaar C. J. van Spall, oud-adjunct-directeur van de Leidse Duinwatermij., oud-penningmeester en erelid van de **3-Octobervereniging** en oud-bestuurslid van de Vereniging voor vreemdelingenverkeer.
- Overleden in de leeftijd van 81 jaar J. A. H. Manders, oud-bouwkundige bij de provinciale Waterstaat en oud-raadslid van Leiden.
- 15 Ingebruikneming van het nieuwe gemeentehuis van Hazerswoude, gelegen aan de Hoge **Rijndijk** in de Rhynenburgerpolder.
- 16 Benoemd tot gemeente-ontvanger van Noordwijk W. Meijrink, hoofdcommies A ter secretarie van genoemde gemeente.
- 20 Opening van een visserijtentoonstelling te Katwijk aan Zee.
- 24 Hermanus **Akerboom** te Hazerswoude viert zijn 103^e verjaardag.

AUGUSTUS

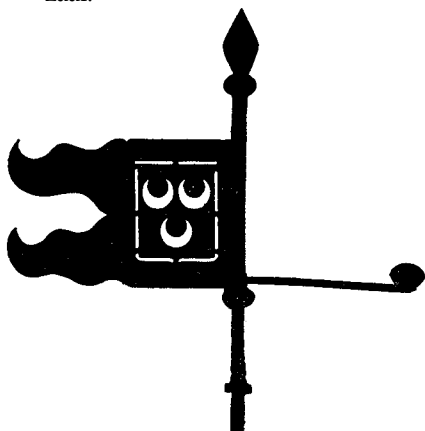
- 3 Overleden in de leeftijd van 64 jaar C. den Dulk, directeur van de Rederij en Haringhandel v/h A. den Dulk. N.V. en bestuurslid van de Katwijkse visserijschool en van de N.V. Koelhuis Katwijk.
- 7 De vereniging Oud-Noordwijk opent een museum in de door haar gehuurde 250 jaar oude boerderij aan de Jan Kroonsweg te Noordwijk aan Zee.

AUGUSTUS

- 13 Overleden in de leeftijd van 60 jaar W.F. van der Burgh, referendaris, tevens chartermeester, bij het hoogheemraadschap van Rijnland, lid van de commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje.
- 14 Bij K.B. is benoemd tot rector magnificus voor het studiejaar 1963-1964 prof. dr. W. den Boer.
- 17 Pastoor A. J. Glazemaker van de Oud-Katholieke parochie neemt afscheid van Leiden in verband met zijn vertrek naar IJmuiden.
- 29 De hortulanus bij de Leidse Hortus Botanicus H. Veendorp, legt zijn werkzaamheden wegens het bereiken van de 65-jarige leeftijd neer.
- 30 De Kroon weigert goedkeuring van het besluit van Wassenaars gemeenteraad tot vergroting van het Plein, omdat daardoor de harmonie tussen de Hervormde Kerk en het Plein zou worden gestoord.

SEPTEMBER

- 1 Installatie van J. Bergers als pastoor van de Oud-Katholieke parochie te Leiden.
- 3 De directeur van de N.V. Bouw- en Exploitatiebedrijf biedt de gemeente Leiden een schilderij van Koningin Juliana aan, vervaardigd door de Amsterdamse kunstschilder Kurt Löb, ter plaatsing in de Stadsgehoorzaal.

windvaantje kasteel Duivenvoorde

- 6 Officiële opening van het gerestaureerde kasteel Duivenvoorde te Voorschoten.
- 8 Koningin Juliana en Prinses Christina wonen in de Hooglandse Kerk de jeugddienst bij, waarin ds. A. J. **Lamping** voorgaat en de heilige doop aan twee kinderen toedient.

SEPTEMBER

- 12 De voorzitter van de Leidse Volksuniversiteit K & O, H. de Wilde legt zijn functie neer, die hij sedert juli 1947 bekleedde.
- 14 J. B. Samson, directeur van de Uitgeverij N. Samson te Alphen a.d. Rijn, overlijdt in de leeftijd van 57 jaar.
Mevrouw H. M. van Beers, beter bekend als tante Riek, markante figuur op de zaterdagse markt te Leiden, herdenkt het feit dat zij vijftig jaar geleden begon als marktkoopvrouw.
- 15 Ds. J. Banga neemt afscheid van de Gereformeerde Kerk te Leiderdorp. Ds. D. A. Werter doet zijn intrede bij de Nederlandse Protestantenbond te Wassenaar.
- 17 Eervol ontslag verleend wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd aan prof. mr. G. de Grooth, buitengewoon hoogleraar in het Engels Privaatrecht.
- 20 Overleden in de leeftijd van 77 jaar prof. dr. J. Droste, oud-hoogleraar in de wiskunde.
Overleden te Woubrugge in de leeftijd van 96 jaar de oudste Nederlandse acteur Marie van Warmelo.
- 28 G. Hulst, de promotie-taartenbakker in ruste, die zich bij vele generaties Leidse studenten grote naam en veel vrienden heeft verworven, wordt op de sociëteit Minerva gehuldigd op zijn negentigste verjaardag.
- 30 W. Boot, directeur van de scheepswerf De Vooruit te Alphen a. d. Rijn, die ruim 42 jaar aan de werf leiding heeft gegeven, legt zijn functie neer. De gemeenteraad van Leiden besluit, nadat Burgemeester en Wethouders geruststellende verklaringen hebben gegeven omtrent een weder bebouwen van het vrijkomende terrein aangepast aan de omgeving, tot het slopen van het schoolgebouw aan de Pieterskerkstraat nr. 3, mede grenzende aan het Pieterskerkhof.

OKTOBER

- 1 De directeur van het kantoor Leiden van de Amsterdamsche Bank, E. H. Moens, herdenkt het feit dat hij veertig jaar in het bankbedrijf werkzaam is.
Herdenking van het honderdjarig bestaan van de boekhandel Kooyker.
- 3 Herdenking van Leidens ontzet. Hoogtepunten : de helikopterdemonstratie, de militaire parade en de optocht met de naam: 't Zit in de lucht.
- 4 Bij opgravingen ter vaststelling van het muurverloop van de abdij voor adellijke Benedictinessen (1133-1573) te Rijnsburg is blootgelegd een gedeelte van de noordvleugel, die aansluit op de in 1961 aan het licht gekomen oostvleugel.

OKTOBER

- 5 De woningbouwvereniging Ons Belang viert haar vijftigjarig bestaan. Aan de traditionele Leidse Hutspotwandeltochten nemen 14 1 2 personen deel.
- 10 De in 1848 in werking gestelde Leidse Gasfabriek staakt de productie van gas uit steenkool en wint stadsgas uit raffinaderijgas (kraakgas). Directeuren van gemeentelijke reinigingsdiensten houden hun jaarvergadering te Leiden.
Overleden te Oegstgeest mejuffrouw dr. D. L. van Raalte, oud-lerares aan de H.B.S. voor meisjes te Leiden.
- 11 Prof. mr. H. Schadee, bijzonder hoogleraar in het vergelijkend zeerecht, aanvaardt zijn ambt met een oratie: het schip en zijn schulden.
- 12 De oudste inwonerster van Katwijk, mevrouw Beeletje Berkheij-de Jong, bereikt de leeftijd van 103 jaar.
De korenmolen De Morgenster te Aarlanderveen, gerestaureerd door de Aarlanderveense molencommissie, wordt als woning in gebruik genomen door de familie Osnabrugge.
- 14 De huismeester van het Leidse stadhuis, N. Verhoeven, veertig jaar in dienst van de gemeente Leiden.
- 21 De gemeenteraad besluit tot uitbreiding van het Gemeente-archief. Hevige brand in de grasdrogerij en graanmaalderij aan de Valkenburgseweg te Katwijk a.d. Rijn. De naastgelegen korenmolen De Gerechtigheid kon behouden worden.
Overleden te Katwijk Nic. van Beelen, organist van de Oude Kerk en groot kenner van Katwijkse historie.
- 27 Plotseling overleden in de leeftijd van 47 jaar M. H. de Reede jr.
- 29 Overleden in de leeftijd van 82 jaar M. H. de Reede sr. oud-hoofd van de accountantsdienst bij de Rijksbelastingen en oud-raadslid.
- 31 B. S. A. Klop, hoofd van de Inspectie der Rijksbelastingen verlaat de dienst wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.
J. Laman, hoofd van de fotografische afdeling van de Universiteitsbibliotheek verlaat de dienst na een ambtsperiode van bijna vijftig jaar.

NOVEMBER

- 2 Overleden te Leiden, in de leeftijd van 71 jaar, A. J. Dekker, bekend molenbouwer en uitvinder van de naar hem genoemde Dekkerwiek.
- 5 Tengevolge van een verkeersongeval overleed op 76-jarige leeftijd prof. dr. G. G. Kloeke, oud-hoogleraar in de Ned. taal- en letterkunde.

NOVEMBER

- 6 Overleden op 79-jarige leeftijd Dirk van Egmond, de bekende studenten-koetsier.
- 8 In het Noordwijkse bloembollenbedrijf van de N.V. v.h. H. J. Salman en Zonen is in bedrijf gesteld een installatie voor het drogen van bloembollen, welke het vocht in korte tijd aan de bollen onttrekt en ziektekiemen vernietigt.
Prof. dr. L. Woltjer, hoogleraar in de theoretische astrofysica en plasmafysica, aanvaardt een benoeming aan de Columbia Universiteit in de Verenigde Staten.
- g De Historische Vereniging voor Zuid-Holland onder de zinspreuk *Vigilate Deo* Confidentes houdt haar jaarvergadering te Leiden.
- 13 De gemeente Leiden koopt ten behoeve van het museum De Lakenhal het zelfportret van de Haarlemse kunstschilder Kees Verwey.
- 14 Tengevolge van een staking van buschauffeurs in het gehele land wordt ook gedurende twee dagen het busvervoer in de Rijnstreek lamgelegd.
- 15 Opening van de tentoonstelling : Napoleon vóór de drempel van het Koninkrijk der Nederlanden, welke tentoonstelling is ingericht ter herdenking van Honderdvijftig jaar Koninkrijk.
Prof. dr. G. I. Lieftinck aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de westerse paleografie en handschriftkunde.
- 16 Anton Metz, 78 jaar, neemt afscheid als voorzitter van de Turnkring Leiden, welke functie hij ruim veertig jaar bekleedde.
- 18 De Minister van O.K. en W., mr. Th. Both, brengt een werkbezoek aan de Leidse Universiteit.
- 19 Dr. H. C. Kramers aanvaardt het lectoraat in de experimentele natuurkunde met een openbare les: Helium en hydrodynamica.
In het raam van de herdenking van het 150-jarig bestaan van het Koninkrijk der Nederlanden wordt in de Pieterskerk een bijeenkomst gehouden onder leiding van prof. mr. J. V. Rijpperda Wierdsma. De Koninklijke Militaire Kapel en de organist Adriaan Blankenstein verlenen medewerking.
- 22 Bij K.B. is de Stichting Leidsch Universiteits Fonds bevoegd verklaard tot het vestigen van een bijzonder lectoraat bij de faculteit der Rechtsgeleerdheid in de staatkundige geschiedenis en het constitutioneel recht van Afrika en is mr. P. J. Idenburg krachtens besluit van de Universiteitsraad van genoemd fonds benoemd tot bijzonder lector.
Prof. dr. F. van Coetsem aanvaardt het ambt van buitengewoon hoogleraar in de talen der oud-germaanse volken en hun letterkunde.

NOVEMBER

De Katwijkse rederij Kennemerland brengt de eerste voor haar gebouwde hekreier in de vaart.

- 23 Het Zuidhollandse Merendistrict, onderafdeling van de Kon. Ned. Schaatsenrijdersbond, viert zijn zilveren jubileum.
- 24 De Gemeentelijke Woningstichting herdenkt haar veertigjarig bestaan.
- 30 De burgemeester van Noordwijk legt, ter gelegenheid van de herdenking van het 150-jarig bestaan van het Koninkrijk, op de algemene begraafplaats te Noordwijk een krans aan de ingang van de grafkelder van Leopold, graaf van Limburg Stirum, een van de leden van het Driemanschap, dat de terugkomst van de Prins van Oranje, de latere Koning Willem 1, voorbereidde.

DECEMBER

- 3 Dr. J. W. Schulte Nordholt aanvaardt zijn functie van lector in de cultuurgeschiedenis van Noord-Amerika met een openbare les: Een staatsman in het rijk der letteren.
- g Aanvang der werkzaamheden voor restauratie van de Leidse Burcht.
- 10 Dr. P. G. van der Nat aanvaardt het lectoraat in de latijnse taal- en letterkunde van de latere oudheid met een rede: Divinus vere poeta, enige beschouwingen over het ontstaan en het karakter der Christelijke Latijnse poëzie.
- 13 Op 80-jarige leeftijd overleden J. H. G. Sierat, beter bekend als Jan Sierat, een vroeger zeer bekende, hooggewaardeerde studentenoppasser en collegebediende.
- 17 Officiële ingebruikstelling van het verbouwde pand aan de Rodenburgerstraat nr. 14 (voormalig Israëlitisch Weeshuis) ten behoeve van de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst.
De Japanse ambassadeur Yujiro Iseki schenkt aan de Leidse Universiteit een waardevolle verzameling Japanse boeken.
- 19 Mr. D. C. Fokkema aanvaardt het ambt van buitengewoon lector met een openbare les onder de titel: Begrenzende gerechtigheid.
- 29 Bevestiging van dr. A. W. Cramer als tweede predikant van de Remonstrantse Gemeente te Leiden.

WILLEM FREDERIK VAN DER BURGH

LEIDEN 1-1 1-1902 — 13-8-1963 LEIDEN

Reeds in zijn jonge jaren betoonde de heer Van der Burgh grote belangstelling voor het organisatieleven. Toen na het beëindigen van de eerste wereldoorlog een golf van idealisme en hoopvolle verwachtingen over de Europese wereld uitvloeide, liet deze ook de 17-jarige Van der Burgh niet onberoerd. Hij sloot zich aan bij het hervormd jeugdwerk en wel — dat is tekenend voor zijn hele verdere leven — bij de vooruitstrevende Leidse christelijke jeugdorganisatie Phebe. Dit was geen snel voorbijgaande opwelling, want na enige tijd werd hij zelfs tot secretaris gekozen. Deze functie is door hem gedurende ± 10 jaren met grote nauwgezetheid vervuld. Zó gewaardeerd werd zijn werk in deze kring, dat toen gegroeide vriendschappen zijn blijven voortduren.

Intussen had de jonge Van der Burgh op 15 augustus 1921 zijn ambtelijke loopbaan bij het waterschap Rijnland aangevangen en wel in de rang van klerk. Al spoedig bleek zijn belangstelling voor archiefwerk. Toen dan ook in 1932 mr. S. J. Fockema Andreae door Dijkgraaf en Hoogheemraden als archivaris was aangesteld, werd de heer Van der Burgh als assistent mede een deel van de dag bij het archief gedetacheerd om opgeleid te worden voor het archiefdiploma der 2e klasse.

Na het vertrek van de archivaris werd Van der Burgh als waarnemend archivaris aangesteld, terwijl hij daarnaast zijn werkzaamheden ter secretarie bleef voortzetten. Daar het archivariaat echter meer tijd bleek op te eisen dan men aanvankelijk meende of ondervond, werd de gedeeltelijke dagtaak spoedig een volledige, terwijl enige assistenten werden ingeschakeld.

De archiefverzorging werd een deel der secretarie en was niet meer zoals voorheen een deel van de taak van een der ambtenaren ter secretarie. Een toegenomen waardering bleek o.a. in 1961 uit de aanstelling van Van der Burgh tot referendaris.

Dijkgraaf en Hoogheemraden hebben het archief steeds een materieel goede verzorging gegeven, hoewel men kan betwijfelen of in het verleden voldoende de grote waarde van dit rijke archief is aanvoeld.

Dat er controversen zijn opgetreden over het begrip voor de plaats van de archivaris binnen het secretarie-verband is door de heer Van der Burgh steeds betreurd. Zijn waardering voor de wijze, waarop de huisvesting van de archiefdienst — als ik deze aanduiding van het geheel even mag gebruiken — in de laatste jaren werd ingericht, was er niet minder om.

Helaas heeft hij de voltooiing daarvan niet meer mogen beleven.

Hoewel een medelevend en belangstellend lidmaat van de Nederlands Hervormde Kerk, heeft de heer Van der Burgh nimmer een kerkelijke functie bekleed. Wel was hij een actief lid van de Protestants Christelijke Werkgemeenschap van de Partij van de Arbeid. Zowel in het gewest Zuid-Holland als in het landelijke bestuur was hij een gewaardeerd bestuurslid.

Op 6 september 1949 nam Van der Burgh zitting in de Leidse gemeenteraad. Tot 30 juni 1958 is hij raadslid gebleven. In deze kwaliteit heeft hij korter of langer tijd zitting gehad in enkele raadscommissies. Het langst en ongetwijfeld met de grootste interesse is hij lid geweest van de commissie van het Oud-Archief, nl. van 1953-1963.

Hoezeer hier zijn adviezen op prijs werden gesteld, blijkt wel uit het feit, dat de gemeenteraad hem, na het beëindigen van zijn raadslidmaatschap continueerde in deze commissie. Het lag in de lijn van Van der Burgh's ontwikkeling, dat hij grote belangstelling had voor de historie in zijn omgeving. Vandaar dan ook, dat hij in 1958 toetrad tot de redactie van het Leids Jaarboekje. Nog in het boekje van 1963 verscheen een artikel van zijn hand.

Een fijngevoelig mens is ons in Van der Burgh ontvallen, altijd actief doch niet aan de weg timmerend, gestuurd en geleid door diep beleden godsdienstige overtuiging.

J. C. VAN SCHAİK.

HET GALGEVELD VAN LEIDEN

door

DR. H. C. JELGERSMA

De schrijver stond voor de grote kaart van Leiden, in 1670 gegraveerd door C. Hagen en rookte nadenkend zijn pijp. Het is een prachtige, grote en duidelijke kaart, een plattegrond van de stad, omlijst door afbeeldingen van voorname gebouwen en poorten en eronder een fraai langwerpig panorama van de stad en de omgeving. Op de plattegrond zijn niet *alleen* de grachten en de straten, maar ook de huizen en andere gebouwen ingetekend, niet in een vertikale projectie, maar schuin van boven gezien, als in een luchtfoto. Voor wie bekend is in Hollands oudste universiteitsstad is het een genoegen om grachten en steegjes met zijn blik te volgen en in zijn verbeelding in de 17e-eeuwse vestingstad rond te slenteren.

Toen hij op de plattegrond genoeg gekeken had, dwaalden zijn ogen naar het panorama daar beneden en hij zag, dat het silhouet van de stad in grote trekken nog hetzelfde was als tegenwoordig, met de Pieterskerk, de Hooglandse en de Marekerk en met het torentje van de Academie, door Hildebrand in 1839 een peperbus genoemd. Maar bovendien zag hij ten westen van de stad in het platteland een galg staan, een bouwsel van drie loodrechte palen in een driehoek geplaatst en met dwarsbalken, waaraan enige slachtoffers hingen. Dat was het galgeveld buiten de stad. Het was op het panorama niet te zien, waar precies dat galgeveld gelegen was, maar het moest wel in de buurt van het Galgewater zijn, zoals de Rijn ten westen van Leiden heet. Helaas was de plattegrond erboven door de omlijstende plaatjes dusdanig afgesneden, dat van de omgeving van de stad heel weinig te zien was en het galgeveld stond er dan ook niet op. Zo moesten er andere 17e-eeuwse kaarten van Leiden en de omgeving opgezocht worden en het Leidse archief bracht uitkomst. Daar bevinden zich twee grote kaarten van Leiden en de omgeving, namelijk een kaart van Rijnland van Floris Balthazar van 1610 en een andere kaart van Johannes Douw van 1649. Dat werd een turen met een loupe, waarbij de fijne detaillering van deze kaarten op fraaie wijze aan het licht kwam. De noordelijke en de zuidelijke oever van het Galgewater werden nauwkeurig bekeken en opeens werd de man met de loupe verrast door een klein driehoekje aan de noordelijke oever. Datzelfde driehoekje stond op dezelfde plaats op de andere kaart. Latere ervaring leerde de schrijver, dat een galg op een galgeveld meestal in profiel getekend wordt, met de hangende lijken eraan, maar soms ook als een zuivere verticale projectie als een driehoekje. Het schijnt, dat de kaarten, die de

*zie illustratie nr. 3.

galg als een driehoekje tekenen, de nauwkeurigste zijn met de meest juiste maatverhoudingen. En toen kwam de tweede verrassing: de plek van het galgeveld kon precies gelocaliseerd worden. De galg stond op een langwerpig afgepaald terreintje aan de noordelijke oever van het Galgewater, die afpaling stond ook op de kaart en voorts was het gelegen bij de aftakking van de weg, die tegenwoordig de Lage Morsweg heet. De weg waaraan het galgeveld gelegen was, heette op de kaart Morsdijk en is de tegenwoordige Morsweg en Hoge Morsweg. Om het zeer precies te zeggen, de galg stond nog enige meters ten westen van de aftakking van de Lage Morsweg en vlak aan de waterkant, daar stemden de beide kaarten in overeen.

Toen met gezwinde wielen naar de bepaalde plek, en de schrijver, die in Leiden goed bekend is, wist eigenlijk reeds van te voren wat hij vinden zou. Dat was het terrein van Njord, de roeivereniging van het Leidsch Studenten Corps, waar hij als groen penibele uren had doorgemaakt en later menigmaal in de boot was gestapt. Dat was het galgeveld geweest, dat stukje of nog iets meer naar het westen of oosten, dat was niet precies meer na te gaan. Maar iemand die op het terrein van Njord staat, zal geen dertig meter verwijderd zijn van de plek waar de galg stond, misschien staat hij wel precies erop. Ter weerszijden van het terrein van Njord staan woonhuizen en de bewoners daarvan zouden het zelf eens kunnen uitzoeken, want zij zijn er het meest bij betrokken. Het is niet waarschijnlijk, dat daar ooit bij graafwerkzaamheden nog menselijke botten gevonden zijn, want in die vochtige veenbodem zo vlak bij het water, zal alles wel naar beneden gezakt zijn. Zoals bekend werden de resten van de gehangenen op het galgeveld onder de grond gestopt en dat is hier ook gebeurd.

Het zou interessant zijn om te weten wat precies het lot geweest is van het galgeveld sedert het in 1795 onttakeld werd en buiten gebruik werd gesteld. De grond zal toen waarschijnlijk eigendom geweest zijn van Leiden en het is zeer aannemelijk, dat men dit terrein de eerste decennia niet of nauwelijks gebruikt heeft. De tijdgenoten wisten nog uit eigen aanschouwing wat daar te zien geweest was en wat daar in de grond zat. Later zal het vergeten zijn. Njord heeft het terrein omstreeks 1882 voor f 100 per jaar gehuurd en in 1904 heeft deze vereniging het voor f 1200 gekocht. Het was toen eigendom van een aannemer Boterkamp, het werd openbaar geveild en in de advertentie aangeprezen als „beste warmoeziersgrond”. Jawel. Voordien was eigenaar de heer J. H. Donner te Amsterdam en hoelang deze het al in bezit had, was niet zo eenvoudig na te gaan.

De plek van het galgeveld was met overleg gekozen. Het was de bedoeling de galg zo veel mogelijk in het gezicht te plaatsen en in dit geval had men weer voor de zoveelste maal een kruispunt van wegen gekozen. Wie van de Lage Morsweg naderde zag de lijken bungelen, evenals de passanten van de Morsdijk. En bovendien hadden de inzittenden van zeil- en roeiboten op het Galgewater een uitstekende gelegenheid om zich aan het schouwspel te

vergapen en de morele lessen ter harte te nemen. Wanneer men ten slotte de door Von Hentig ontwikkelde beschouwingen in gedachte neemt en de primitief-mystieke ideeën, die bij galgevelten en galgebergen een rol gespeeld zouden hebben, toepast, dan komt men tot het volgende. De galg staat op een kruispunt van wegen waar vanouds de geesten des nachts rondwaren, zij staat aan de noordzijde van een vaarwater en vlak aan het water. Het noorden zou het offer aan de goden, die in het noorden wonen, symboliseren en het water zou een reinigende, zonde-afwassende werking hebben. Men kan zulke dingen nooit bewijzen, maar in dit geval komt het uit.¹

Het is waarschijnlijk dat op het galgeveld ook een rad gestaan heeft, hoewel op het panorama op de kaart van Hagen daar niets van te zien is. In de Lakenhal wordt nog het executierad bewaard, dat door de directeur naar de zolder verwezen is. Vele steden, die zichzelf respecteerden, hadden een stenen galg op het galgeveld, doch daar is in Leiden niets van bekend en volgens het panorama is het toestel van hout geweest.

Volgens Orlers werden tot 1464 de terechtstellingen op de Blauwe Steen in de Breestraat voltrokken, daarna geschiedde dit op het Gerecht. Merkwaardig is, dat in 1572 echter de galg op de Blauwe Steen werd opgericht en dat ook Lumey de prior van het St. Agathaklooster te Delft, Cornelis Musius, aldaar nog liet ophangen. Doch daarna is uitsluitend het Gerecht in gebruik geweest en waarschijnlijk zaten van te voren alle veroordeelden in 's Gravensteen gevangen. Men kan zich nu afvragen of nog na te gaan is, langs welke weg de lijken naar het galgeveld aan de Morsdijk gesleept werden. Dit is hoogstwaarschijnlijk door de Diefsteeg geweest en hiervoor is het volgende argument aan te voeren. In Dordrecht werden de lijken van het plein in de stad waar de terechtstelling had plaats gehad, vervoerd naar de kade en dan overgezet met een schuit naar de overkant van de Merwede naar het galgeveld aan de Noord. De steiger aan de kade, waar de schuit vertrok, heette de Diefsteiger. Zoo is er in Amersfoort nog heden ten dage een galgeberg aan de weg naar Soesterberg en vlak daarbij was een zijweg naar Amersfoort welke de Dievenweg heette. Deze weg is nu een brede straatweg en is herdoopt in Vondellaan. Deze Dievenweg heette natuurlijk zo, omdat daarlangs de lijken van de gehangenen van de stad naar de galgeberg gesleept werden, het was de weg van de dode dief en niet van de levende. Dat was ook het geval met de Diefsteiger in Dordrecht. Hieruit is dus een argument te halen, dat door de Leidse Diefsteeg het lijk van de dief gesleept werd. Het is ook wel aannemelijk, dat men de weg vanaf het Gerecht niet langs het Rapenburg gekozen heeft. De half-aristocraten van deze gracht wensten terecht deze vuiligheid niet langs hun ramen. Ook Adriaan Pauw, de bewoner van het slot te Heemstede, vond dat die terechtstellingen hem niet aangingen en ergerde zich over het uitzicht op het Haarlemse galgeveld. Men kan dus wel als zeker aannemen, dat deze sinis-

tere optocht door de Diefsteeg ging, maar dan wordt het spoor onzeker. Het is niet onmogelijk, dat men door de Breestraat ging en dan door de tegenwoordige Morsstraat, die vroeger Galgstraat heette. Deze naam staat nog op een plattegrond van 1850. Vanuit de Galgstraat was de weg naar het galgeveld wel duidelijk.

Men zou kunnen denken, dat de naam **Morsdijk** in verband stond met de dood. Deze afleiding is echter onwaarschijnlijk omdat reeds op oude kaarten Morsch met sch geschreven wordt. De verklaring van Morsch uit moeras is plausibel.

In het gemeente-archief bevinden zich de officiële stukken van het gemeentebestuur uit 1795, nl. de notulen van de Provisioneele Raad van Leiden en het Aflezingboek HH. Dit laatste boek bevat een gedrukt stuk van de Provisioneele Representanten van het Volk van Holland, dat woordelijk gelijk is aan het Decreet van 6 Maart 1795 over het afbreken van de galgevelen. Het stuk is gedateerd op de 6e maart en in Leiden op 17 maart ontvangen. De schrijver heeft naarstig gezocht in de bovenvermelde notulen of hij misschien kon nagaan hoe het decreet over het afschaffen van de galgevelen ontvangen is en of misschien een interessante discussie had plaats gevonden. Helaas is hiervan niets te vinden. Wel was er een korte vermelding van een decreet van de Staten-Generaal, dat bij acclamatie werd aangenomen; misschien dat men bij vergissing Staten-Generaal geschreven heeft in plaats van Provisioneele Representanten. Leest men vele notulen door, dan blijkt duidelijk dat de Raad van Leiden uit leden bestond, waarvan de Patriotten de boventoon voerden, terwijl tevens de notulen ter inzage gegeven werden aan het Comité van Nationale Veiligheid. Bijna alle maatregelen in Patriottische geest werden bij acclamatie aangenomen of op anderen afgeschoven. Het is dus zeer aannemelijk, dat er geen discussie over het decreet over het afschaffen der galgevelen is geweest.

Wil men zich een oordeel trachten te vormen over de justitie in Leiden in de 17e en 18e eeuw, dan is daarvoor de lezing van het Tweede Crimineele Klachtboek aangewezen, natuurlijk op het gemeente-archief te vinden. Het blijkt dan, dat de overgrote meerderheid der gevallen niet met **capitale** justitie eindigde. Vele vrouwen werden bijv. veroordeeld wegens ontucht en gestraft met opsluiting in het werkhuis hetwelk zich in het 's Gravensteen bevond. Ook werden zij vaak daarvoor verbannen. Mannen werden vaak aan een paal gebonden op het schavot op het Gerecht en dan geselsd. Soms werd echter de doodstraf uitgesproken.

Een schokkend geval, waarbij de delinquent zelfmoord pleegde, is het volgende. Het is gedateerd op 8 november 1669 en betreft een zekere Abraham Sabijn, die zijn eigen zoontje vermoord heeft (waarom is niet duidelijk) en zich daarna heeft opgehangen. Het lijkt waarschijnlijk, dat de man geestelijk gestoord was. De eis van de hoofdofficier is als volgt:

... dat de voornoemde Sabijn zich vervordert heeft in de nanacht tusschen 20 en 21 October laatstleden tsijnen huys sijn eigen kint, sijnde een Soontje, leggende in een kribbe, den hals aff te snijden en alsoo onmenschelijk te vermoorden; brengende naderhand hij [Abraham Sabijn] om het schriftelijk (moet zijn: schrikkelijk] feyt te verduysteren de vrz. kribbe met het kint uyt de keucken alwaer de kribbe stont na achteren in het back-huys. Waerop hij het anderen daeghs den 21 dito siende dat het afgrijslijk stuck niet verholen conde blijven ja alrede bij sommige bekend was, ende hij Sabijn daerenboven op de afvraginge van eenige sijner vrienden bekend hadde dat hij voorz. feyt door Duyvels ingevinge hadde gedaen; hij om de straffe die hem daerover van de Justitie, over't hoofd hing te ontgaen, hem selven op den vrz. 21 Octob. boven op de solder van sijne huysinge aen een kleyn coordiken verhangen ende hem selven alsoo 't leven benomen heeft . . . op een horde geleyt, ende soo uyt het Gevangenhuys oft 's Gravenstein deser Stede, daer het tegenwoordig is gesleept sel worden buyten deser Stadt opt Galgenveld ende aldaer met twee knepfels boven sijn hoofd gehangen in een mick met confiscatie van alle sijne goederen ten behoeve van de Hooge Overigheyt".

Het vonnis dat daarna gewezen is, is woordelijk hetzelfde, behalve dat het lijk op het Galgenveld gehangen is met één knuppel boven het hoofd in plaats van twee. De indruk is, dat in het vonnis geen fout gemaakt is. Hierover is het volgende op te merken. De man heeft het kind vermoord met een mes en uit andere vonnissen is wel bewezen, dat die knuppels symbolen zijn van de slachtoffers. Nu redeneerde de hoofdofficier blijkbaar dat er twee mensen vermoord waren, namelijk het kind en de man zelf, dus hij moest twee knuppels boven zijn hoofd hebben. De schepenen, die de symboliek blijkbaar juist aanvoelden, redeneerden, dat de man zelf er al hing. Dus kon men met één knuppel volstaan.

Een ander vonnis is van 22 juli 1757 waarbij een zekere Cornelis Vinckesteyn „oudt omtrent 61 jaar" en warmoezenier te Leiden opgehangen is wegens dieverijen die nu niet zeer ernstig zouden worden bestraft. Hij stal groenten van andere tuinderijen en verkocht deze te zamen met zijn eigen geteelde groenten. Voorts stal hij enige malen uit tuinhuizen buiten de wallen, blijkbaar buitenverblijfs van welgestelde Leidenaars en haalde daar flesjes bier, een ander maal twee flessen wijn en een stoffer en blik weg. Zijn vrouw en dochter Maartje hadden aan deze dieverijen meegedaan. Het vonnis luidt:

„Schepenen der Stad Leiden gehooft hebbende den crimineelen Eisch van Conclusie bij den Heer Mr. Johan van der Marck Aegidiusz, Hoofd-officier van de Stad Leiden gedaen ende genomen op ende ten lasten van Cornelis Vinckesteyn, door de wandeling genaamd Haagsche Kees,

jegenwoordig zijn Heer Eischers gevange ende daar tegens gehoord zijn gevange eigen confessie bij hem buiten pijn en banden van ijzer gedaan, voorts op alles gelet, dat in desen te considereeren stond ofte heeft mogen moveeren, doende regt in den name ende van wegens haar Edele Groot Mogende Heeren de Staten van Holland en West-Vriesland hebben gevange gecondemneert, gelijk hij gecondemneert word bij desen, omme geleid en gebracht te worden op het publicq schavot voor 't gravenstein alhier, alwaer men gewoon is de quaetdoenders te straffen, en aldaer door den Scherprechter aan een galge tusschen hemel en aarde gehangen en met den koorde gewurgt te worden, dat er de dood na volgt, dat wijders na verloop van twee uren het doode lichaam als de begraafenis onwaardig, zal worden gevoert na het galgenveld buyten deze Stadt en aldaer weder aan een galge gehangen, omme te sijn ten spiegel en afschrik van andere boosdoenders en ten prooye van de vogelen des hemels, condemnieren hem gevange eindelijk in de kosten en misen van Justitie, ter taxartie en moderatie van Haar Ed. Agtbn.

THIMON VAN SCHOONHOVEN C. TEDINGH VAN BERKHOUT

Diezelfde dag is zijn vrouw, Jobje Roosenburgh, veroordeeld tot hetzelfde vonnis. Er staat letterlijk hetzelfde, ook zij is gelaten:

„ten prooye van de vogelen des hemels”. Zo is dit echtpaar gehangen op het Gerecht, waarschijnlijk op dezelfde dag aan dezelfde galg, gesleept door de Diefsteeg, de Galgstraat en langs de Morsdijk en vervolgens gehangen op het galgeveld op Njord. Samen hebben zij daar zeker naast elkaar een halfjaar gehangen en werden ten slotte aldaar onder de grond gestopt. Ook tegen de dochter Maartje Vinckesteyn was n.b. dezelfde straf geëist, doch zij werd niet ter dood gebracht maar op het schavot met een strop om de hals „strengelijk gegeeseld”, gebrandmerkt en kreeg toen veertig jaar tuchthuis. Excusez du peu.

Nog een ander vonnis van g oktober 1759 :

„Maria Koopman . . . ter sake van valsche voorgeeven soo bij den Heer van haar gebuurte, de Armvader, als StadsDoctor, een zieken-briefje en Ordonnantie off Recept versogt, gekregen en daar op in de Stads Apotheek een Drank gehaald en het dan aan een Buurvrouw van haar, sijnde van de Roomsche religie en dus niet van de publieke Armen deeser Stad konnende trekken, voor twee stuyver overgegeeven en zich dus aan Armdieverije schuldig gemaakt te hebben, op haar gevangens confessie geconfineert voor den tijd van twee jaren op 's Gravenstein alhier om aldaar gedurende dien tijd met haar handen arbeid de cost te gewinnen. . . .”.

En dan ten slotte het hevig avontuur van Hendrick Hoftuyn op 18 maart 1757. Hij was gevangenbewaarder in 's Gravensteen, gaf gelegenheid tot

intiem verkeer tussen de manlijke en vrouwelijke gevangenen en maakte een der gevangen vrouwen zwanger, die in de gevangenis beviel. Tegen **Hendrick** werd onthoofding geëist, maar hij kwam eraf met geseling, brandmerking en verbanning ten eeuwigen dage. De bovengenoemde vrouw, genaamd Johanna Maria Bedeys, was in 's Gravensteen gevangen gezet op verzoek van haar eigen man, wegens haar ontuchtig leven en voortdurende dronkenschap. Zij werd voor vijftig jaar verbannen. Waarschijnlijk tot vreugde van de man.

Men heeft genoeg van de boeken van het archief, wandelt door Leiden en staat ten slotte op het Gerecht. Een stil pleintje, ondanks de auto's die er geparkeerd staan. Op de plek waar het echtpaar Vinckesteyn werd opgehangen, staat een 2 CV. Toen dat gebeurde, puilden uit de ramen op de eerste verdieping van dat oude huis aan de overkant vele kijkers. Kijk nu eens naar 's Gravensteen, want op de grijze muren is wat bijzonders te zien. Toen men niet lang geleden het gebouw restaureerde, zijn er wat tekeningen te voorschijn gekomen, onbeholpen tekeningen van straatjongens in rood tegen de grijze achtergrond. Galgen met een poppetje eraan, tekeningen van teenagers. Maar die galgen zijn niet zoals een tegenwoordige straatjongen die zou tekenen, één paal met een dwarspaal, een zgn. kniegalg, neen, die galgen bestaan uit twee loodrechte palen met schoorpaaltjes en daarboven een dwarsbalk. Op een der tekeningen zitten op die dwarsbalk vijf pennen. En wat weet de schrijver nu heel zeker? Dit was de authentieke galg waar vijf veroordeelden aan konden hangen en de jongen, die dat tekende, heeft de terechtstellingen gezien. Die tekeningen zijn uit de epoëe en daarom waard om te bekijken en te conserveren. De inschriften erbij zijn onbelangrijk of onduidelijk.

Men slentert al mijmerend terug door de Diefsteeg. Een oud steegje waar menigmaal de rumoerige troep doorheen trok, met Abraham Sabijn, met man en vrouw Vinckesteyn en vele anderen. Er zijn nog oude huizen en die ramen daar op de eerste verdieping . . .

1. H. von Hentig: Die Strafe. Berlin, 1954-1955.

WANDSCHILDERINGEN MET HET BELEG EN ONTZET VAN LEIDEN

Ontwerpen van Leonard Bramer

door

E. PELINCK

Bij de voorbereiding van de tentoonstelling *Leiden in Prent en Tekening*, (najaar 1962) kreeg schrijver **dezes** in het gemeente-archief ook weer onder ogen een royale tekening met een gezicht op Leiden uit het westen, blijkens de figuren op de voorgrond en de opschriften een episode uit het beleg van 1574. De in oostindische inkt gewassen tekening, die van boven een gele dubbele guirlande vertoont, is kennelijk van de hand van de Delftse schilder Leonard **Bramer**.¹ Een herinnering, dat meer van dergelijke tekeningen zich in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam bevonden, had tot resultaat, dat aldaar vijf andere dergelijke bladen te voorschijn kwamen, die met het Leidse blad als volgt kunnen worden beschreven.

Alle voorstellingen zijn gezien tussen coulisse-achtig geboomte. Nr. 2, 4 en de laatste hebben bovenaan twee, in gele waterverf uitgevoerde guirlandes.*

1. . . [onleesbaar doorgehaald]. *Eerste vack/Slach op de Mokerheyde*. – Een ruitergevecht met links op de voorgrond een wegvlochtende soldaat. Bij een ter aarde gestorte ruiter : *Graef Lodewijck*.

2. *Het tweede vack/Slach opt Haarlemmermeer*. Een aantal schepen, die door vlaggen (met een schuinskruis voor de Spanjaarden en met banen voor de vrijbuiters) zijn onderscheiden, liggen schots en scheef door elkaar. De bemanningen bevechten elkaar. Op een der vlaggen: *Vribuiter*. Op het water : *Haerlemmermeer* en boven twee plaatsen aan de horizon: *Haerlem* en *Hillegom*. [De situatie met links Haarlem en rechts Hillegom is uiteraard onmogelijk.]

3. *Het groote vack/Leiden belegerd/Op den toren van Reinsburch*. – Op de voorgrond een aan zijn tenen opgehangen jongen, waarbij : *Leuken*. Een Spaanse soldaat richt zijn musket op hem. Aan zijn voeten: *Doorschiet hem*. Op de achtergrond gezicht op Leiden uit het westen met de volgende bij-schriften: *Doelens*, *Reinsbo poort*, *fal*. *Begeyn*, *St Pieters Kerck*, *Stadthuis*, *den Burch*, *Say Hal*, *St Pancras Kerk*, *Bay Hal*. – Halverwege en rechts versterkte

*Zie illustraties nrs. 4-9.

plaatsen (*Valkenburch, Soeterwou, Lammen, Leiderdorp*). Geheel rechts de naderende Geuzenvloot. De twee figuren zijn overgeplakt. Oorspronkelijk een languit hangende jongen en een zittende soldaat. Eveneens overgeplakt een dorp tussen Valkenburg en Zoeterwoude (mogelijk Voorschoten) en de rechterrاند van de stad.

4. *Het vierde vack, daerse de dijken doorgestoken/op de toren van Berkel*. Op de voorgrond twee soldaten. Halverwege zijn mannen met schuiten doende bij de dijk, waarop in de verte een ruiter: de prins. Aan de linkerrand overgeplakt met een doorkijk met schuiten. Aan de horizon steden: *Rotterdam, Delfshaven, Schiedam*.

5. [Doorgehaald: 4] *off dit vijfde vack/van den toren van Voorschoten*. Links een schans (*Lammen*) en in het midden een kerk (*Soeterwoude*), recht schuiten en figuren met voor : *Boisot* en achter : *Baldeus vlucht*. In de lucht twee duiven met verzegelde brieven aan de poten.

6. *Het vijfde vack. Leiden ontset/off het andere*. - Een schuit met hoge achterstevan is de stad binnen gevaren en wordt door de burgers bestormd, terwijl de bemanning manden met levensmiddelen lost.

Moes en in navolging van deze ook Wichmann³, die de tekening te Leiden niet kenden, spraken van episoden uit de 80-jarige oorlog. Maar zonder twijfel staan alle voorstellingen speciaal in verband met het Leidse beleg. Kennelijk is het verhaal van Orlers⁴ gevolgd, waaruit duidelijk wordt, dat ook de eerdere gebeurtenis van de slag op de Mookerheide, evenals de slag op de Haarlemmermeer, waarbij een convooi met voor de belegeraars bestemde levensmiddelen door de vrijbuiters werd onderschept, voor de geschiedenis van het beleg van groot belang waren. Over de verdere details als de jonge Leeuwken, die opgehangen aan zijn tenen door een Spanjaard werd doodgeschoten en over de postduiven behoeven we niet verder uit te weiden.

Zoals reeds gezegd, zijn deze tekeningen van Bramer. Maar met welk doel werden zij gemaakt? Gezien het feit, dat er van „*vack*” wordt gesproken en niet van tapijt en vooral het feit, dat Bramer meer wandschilderingen maakte, hetzij direct op de muur (een soort fresco) hetzij op doek in olieverf, menen wij deze tekeningen als ontwerpen voor een wandschildering te kunnen aanmerken.

Dat de wanden van het vertrek, dat versierd moest worden, niet meer dan vijf vakken hadden, blijkt uit de keuze, welke ten aanzien van de laatste episode gemaakt moest worden : Het gezicht van de toren van Voorschoten met de duiven en de vlucht van Valdez of het binnenvaren van de geuzenvloot in de Vliet.

We zouden ons een zaal kunnen denken met twee vakken aan weerskanten van de schouw, een brede achterwand en een mogelijk door een ingangsdeur in tweeën gedeelde wand.

Gezien de levensdata van Bramer (1595-1674) kunnen deze ontwerpen

niet vóór 1628' zijn ontstaan, derhalve meer dan een halve eeuw na deze voor Leiden zo roemrijke gebeurtenis en het zou alsdan weinig waarschijnlijk zijn, dat het elders, bijvoorbeeld voor de doelenzaal te Delft, een der regeringsgebouwen in Den Haag of een der lustsloten der Oranjes zou zijn bestemd. Vooral dat laatste is hoogst onwaarschijnlijk, omdat de Oranjes in de voorstellingen nergens een rol spelen, behalve Lodewijk (zeer bescheiden op de uitbeelding van de slag op de Mookerheide) en eveneens de prins van Oranje (bij het doorsteken van de dijken, geheel op de achtergrond). Het is zelfs zó opvallend, dat we misschien aan het stadhouderloze tijdperk van 1651-1672 moeten denken.

Dat men in een der landszalen in Den Haag een dusdanige aandacht zou hebben geschonken aan de geschiedenis van een der steden (hoe belangrijk dit verhaal voor de landsgeschiedenis ook moge zijn geweest) is evenzeer onwaarschijnlijk.

Niet uitgesloten zou kunnen zijn het Leidse logement in Den Haag, maar de rekeningen laten niets weten en het is ook de vraag of een dergelijke pompeuze zaal op zijn plaats zou zijn geweest in dit toch min of meer huislijke verblijf der Leidse afgevaardigden. Dit geldt ook voor het Herenlogement bij de Burg te Leiden. Zonder enige klassieke toespeling in de persoon van Pallas vervalt ook de universiteit. In het gemeenlandshuis van Rijnland, alwaar het fraaie goudleer in de grote zaal werd aangebracht, zou meer aandacht zijn besteed aan de doorgestoken dijken, een voor het hoogheemraadschap overigens weinig aantrekkelijk onderwerp. De doelen boden geen plaats⁶ en dit mag waarschijnlijk ook van het Prinsenhof worden gezegd.

Zo rest alleen het raadhuis. Aldaar zijn twee mogelijkheden, of zo men wil drie. Ten eerste de in 1635⁷ naast de burgemeesterskamer gemaakte vroedschapskamer (later raadzaal), waarvoor Joris Nauwincx in 1639 tapijten leverde, nadat men het jaar tevoren ter gelegenheid van de vrolijke maaltijd nog tapijten van hem had gehuurd.⁸ Ten tweede de burgemeesterskamer, welke in 1662 werd vernieuwd, waarna in 1668 de tapijten uit de vroedschapskamer van Nauwincx daarheen werden overgebracht. In de vroedschapskamer kwamen toen nieuwe tapijten van Maximiliaan van der Gucht.⁹ Beide vertrekken hadden een door een schouw in tweeën gedeelde wand, een vrij brede achterwand en een zeer brede wand, welke plaats bood voor twee vakken, al is dit voor de burgemeesterskamer, alwaar, naar wij uit de verschillende plattegronden menen te begrijpen, twee deuren waren, waarschijnlijk niet het geval.

In de rekeningen is niets over enige opdracht voor een ontwerp te vinden, doch de mogelijkheid bestaat, dat iemand dit persoonlijk deed.

We geloven niet, dat de burgemeesteren uiteindelijk een slechte keuze hebben gedaan met de tapijten. Indien fresco's, ze zouden, naar de onderzinking heeft geleerd, in ons vochtige klimaat ten onder zijn gegaan en in-

dien ze op doek waren geschilderd, gelijk **Bramer** dit in de Grote Zaal van het Prinsenhof te Delft deed (1668), dan zouden deze voorstellingen (ondanks hun veel decoratievere effecten dan de Sabijnse maagdenroof te Delft¹⁰) toch te onrustig zijn geweest en in hun realiteit hebben herinnerd aan de oorlogsgruwelen, zoals Romeyn de Hooghe en Jan Luyken die plachten weer te geven. Opmerkelijk: te Leiden geen antieke, maar vaderlandse geschiedenis!"

Niettemin zijn deze ontwerpen behalve voor de Leidse geschiedenis ook van belang voor de kennis van de uitbeelding van de krijgsbedrijven in het algemeen, zoals de series van Frederik Hendrik op het kasteel van Buren, of de vele schilderijen en tapijten betreffende de veldslagen en belegeringen van Lodewijk XIV.¹²

Ook uit een oogpunt van wanddecoratie zijn deze ontwerpen van belang. De coulisse-achtige boomgroepen zijn enigszins geïnspireerd op de gelijktijdige tapijten, al kennen we weinig zo geprononceerde doorkijken, of het zouden moeten zijn de waarschijnlijk naar Vinckboons en zeker naar Karel van Mander vervaardigde tapijten¹³, beide met zeer op de voorgrond tredende figuren, de laatste evenwel met zuilen in plaats van bomen" en bovendien met guirlandes, een verder in de tapijtkunst tamelijk zeldzaam motief. Men heeft, evenals bijvoorbeeld Post in de Vergaderzaal van de Staten van Holland en West-Friesland, met het illusionistische element de zaal willen vergroten.

Indien wij een keuze zouden moeten doen tussen de twee mogelijkheden van de vroedschapskamer in 1639 of de vernieuwingen in 1669, dan zouden wij gezien de analogie met Peter Snayers, Vranx en ook met de meer specifieke landschapsschilders als Van Stalbeem of Gillis d'Hondecoeter, de voorkeur geven aan de eerste mogelijkheid.

Wat de topografie betreft, deze is waarschijnlijk aangepast aan de situatie, zoals de tekenaar deze in zijn tijd zag. Hij volgde niet alleen het verhaal bij Orlers, maar nam ook de moeite om de verschillende kerktorens te bestijgen. Er moet echter ook een conscientieuze auctor intellectualis zijn geweest, wellicht een der burgemeesters of vroedschappen of de secretaris.¹⁵

1. Leiden in prent en tekening. Tentoonstelling ter gelegenheid van het zestig-jarig bestaan van de ver. Oud Leiden. Sted. mus. De Lakenhal Leiden. nov.-dec. 1962 nr. 26; J. C. Overvoorde, *Cat. v.d. prentverzameling der gemeente Leiden. I (1906)* nr. 578. — Nieuwe nummering 2971, inmiddels gewijzigd in 44556.

2. Wij vermelden de opschriften in cursief. — De maten der tekeningen ca. 30.5 x 40 cm. Alle bladen zijn linksboven met potlood respectievelijk genummerd: 349, 348, 347, 346, 345, 344. De uit Amsterdam ontvangen foto's zijn thans geïnventariseerd als 44561, 44560, 44556a, 44559, 44558, 44557. — Deze serie van 5 tekeningen (dus zonder de thans Leidse tekening) kwam voor in de veiling Dozy, Amsterdam 6.5.1902, nr. 27; idem H. L. Rompel en A. 1. Nijland, Amsterdam 14.4.1908, nr. 42. Ook dr. Van Luttervelt, die in dit Jaarboekje (1960, 71-88) zo'n belangwekkend artikel publiceerde over de uitbeelding van het ontzet, kende deze

- serie niet. — Mogelijk verwierf het gemeente-archief de Leidse tekening direct uit de nalatenschap Dozy.
3. Moes in : Thieme-Becker IV (1 g I o) , 523 ; Heinrich Wichmann : Leonard **Bramer**, Leipzig 1923, 183.
4. J. J. Orlers, **Beschrijvinge** der stad Leyden, 2e druk, Leiden 1641, 446-544. — Het eerste beleg van 30 oktober 1573-21 maart 1574, werd beëindigd wegens de inval van de legers van de Prins van Oranje in Limburg; 14 april 1574 deze legers verslagen op de Mookerheide; 26 mei aanvang tweede beleg; 7 juni schepen uit Haarlem en Amsterdam met levensmiddelen voor de belegeraars op de Haarlemmermeer door de vrijbuiters onderschept en binnen de stad gebracht.
5. Wichmann, a.w., 3.
6. L. Jb. 1951, 77-93.
7. Zie voor deze datum: Van Mieris, Beschrijving 11, 374/5; J. C. Overvoorde, Uit de geschiedenis van het raadhuis te Leiden, Leiden z.j., 43.
8. Thes. Ord. 1639 f. 1268 vo: 11 december 1638 Joris Nauwyncks tapiissier te Amsterdam 57 gld. 16 st. huur 243 ellen tapijt waarmee de kamer op 't raadhuis op 22 en 23 november ter gelegenheid van de vrolijke maaltijd is versierd.
9. J. C. Overvoorde, a.w., 58-61; G. T. van Ysselsteyn, Gesch. der tapijtwercrijen in de Noordelijke Nederlanden, Leiden 1936, 11, nr. 525, 719.
10. Wichmann, a.w., pl. XXXI. Kosten: f 14,70 (Wichmann, 15/6). De tapijten Van der **Gucht** te Leiden: f 3453.
11. Naar tekeningen van De Hooghe werden in 1707 te Enkhuizen in de burgemeesterskamer voorstellingen betreffende de Romeinse regering geschilderd. Zie: Herma M. v/d Berg, De Ned. monumenten van gesch. en kunst, geïll. beschrijving, VIII, 2e stuk, West-Friesland, Tessel en Wieringen, Den Haag 1955, 35, afb. 28.
12. Zie voor de krijgstaferelen op het slot van Buren: R. van Luttervelt in Bulletin Rijksmuseum 4 (1956) 82. Dr. Van Luttervelt wees mij in het najaar 1962, toen ik hem over de serie van **Bramer** schreef, nog op deze internationale mode: Velasquez' Lanzas behoorde tot zo'n reeks; krijtsfresco's (in kaart) in de gangen van het **Escuri-aal**; Palazzo Vecchio te Florence; Peter Snayers te Wenen, Madrid en Brussel. Ook wees dr. Van Luttervelt op de lampetten met krijgstaferelen. — Snayers heeft evenals **Bramer** figuren op de voorgrond alsmede soms enig geboomte. Hij ging uit van S. Vrancx en was leermeester van Adam Frans van der Meulen, die voor Lodewijk XIV werkte (Zie Thieme-Becker XXXI, 1937, 186).
13. Oud Delft 1, L. J. F. Wijsenbeek, Delfts zilver. A. M. Louise E. Erkelens, De wandtapijten te Delft, Rotterdam, 's-Gravenhage [1963], 92, afb. 10-1 2.
14. Van Ysselsteyn, a.w. 1 afb. 45-50. Ook **Lebrun** paste in zijn jaargetijden- en kastelenserie zuilen toe.
15. Was het misschien de oud-burgemeester Jan Orlers?

HOOGLERAAR EN GEMEENTERAAD

Van Sandifort tot Goslings

door

DR. J. P. DUYVERMAN

Hoe nam de Leidse hoogleraar deel aan het werk van de gemeenteraad? In één zin is deze vraag niet te beantwoorden. Gelukkig voor wie daarover uit de jongste anderhalve eeuw iets wil verhalen.

Reeds een week voordat de Prins van Oranje op 30 november 1813 in Scheveningen landde, had het Algemeen Bestuur der Verenigde Nederlanden de Municipale Raad ontslagen. Tot raden in de provisionele vroedschap werden achtendertig ingezetenen opgeroepen, waaronder de hoogleraren S. J. Brugmans, J. M. Kemper en J. H. van der Palm. Provisioneel bleef deze vroedschap tot 2 januari 1816. Toen werden de heren namens Zijne Majesteit bedankt voor de „in die betrekkingen gedane diensten“, nadat bij Koninklijk Decreet van 24 december 1815 waren benoemd vier burgemeesteren en achtentwintig raadsleden. Daaronder waren geen hoogleraren, hoewel toch de leden van de raad volgens het Reglement van 1815 moesten behoren tot de vroedste en gegoedste ingezetenen!

Het Reglement van 1824 bepaalde voor Leiden het aantal raadsleden op zesentwintig, inclusief het College van het Dagelijks Bestuur. Stemgerechtigde burgers, zij betaalden tenminste f. 27.— belasting, kozen het kiezerscollege, welks leden ten minste f. 105.— betaalden. Het is onder de werking van dit reglement dat in 1832 voor het eerst een hoogleraar werd benoemd, de anatoom G. Sandifort, sinds 1801 buitengewoon, sinds 1812 gewoon hoogleraar.

Gerardus Sandifort, op 2 oktober gekozen, wordt 25 oktober „op de gebruikelijke wijze, door eene Commissie van de twee Jongste Leden ter vergadering ingeleid“, beëdigd, gelukgewenst en geïnstalleerd. Doordien de raad niet in het openbaar vergaderde, had een kennisgeving in de krant, in de Leydsche Courant van 26 oktober, goede zin. Deze luidde:

Kennisgeving

Burgemeester en Wethouders der Stad Leyden geven bij dezen kennis aan de Ingezeten en dezer Stad, dat van de beide Heeren, door het kiezers-

*Zie illustraties nrs. 10 en 11.

kollegie dezer Stad, op den 2 October ll. verkozen, ter vervulling der twee in dit jaar, door overlijden, opengevallen Raadsplaatsen, alleen den Heer Prof. Gerardus Sandifort die benoeming hebbende aangenomen, op heden als zoodanig den vereischten eed heeft afgelegd en geïnstalleerd is; terwijl de andere plaats, naar aanleiding van art. 26 van het Reglement voor het Bestuur dezer Stad, tot de bijeenkomst der Kiezers in het volgend jaar, onvervuld moet gelaten worden.

Wat prof. Sandifort in de raad heeft gezegd? De geschreven Deliberatiën van die dagen verspreiden daarover geen licht; zij geven het gesproken woord niet weer, vermelden geen namen van sprekers; het zijn notulen die zich beperken tot genomen besluiten.

Na drie jaar krijgt hij gezelschap van een hoogleraar uit de juridische faculteit, van prof. Hendrik Cock. Deze, 7 okt. 1835 gekozen, 15 okt. beëdigd — Thorbecke's tegenvoeter, zegt Van Vollenhoven — blijft dertig jaar lid, tot 1865, record door geen ambtgenoot verbeterd. In 1853 zien wij hem optreden als de eerste voorzitter van de toen opgerichte conservatieve kiesvereniging Vaderland en Oranje.

In 1845 wordt het professorale element verdubbeld; tegelijk met J. R. Thorbecke neemt de chemicus A. H. van der Boon Mesch zitting.

Thorbecke heeft niet langer dan drie jaar en goed zeven maanden aan het raadswerk deelgenomen. Zijn intree viel wel in oktober 1845, zijn ontslagbriefje dateert van augustus 1850, maar 1 juni 1849 was zijn laatste vergadering. Voor veel commissiewerk liet hij zich vinden. Veel meer dan thans was het gebruik voor allerhand zaken commissies ad hoc te benoemen. In 1847 doet hij het vooruitstrevende voorstel dat werd aangenomen — jongelieden „die het behoeven en verdienen” gehele of gedeeltelijke vrijstelling van het schoolgeld voor het gymnasium (toen f. 100.—) mogelijk te maken. Cock was tegen. Hij stond centraal in de zaak van het Huiszittenhuis in 1848, waarbij ook collega Van der Boon Mesch, kerkeraadslid, het lot van verwijdering met de sterke arm trof, Van Vollenhoven heeft het beeldend verhaald in dit Jaarboekje van 1932/33.

Vraagt men, wat heeft het verkeer in de raad Thorbecke geleerd, het antwoord kan niet moeilijk zijn. Hij leerde er het gemis aan openbaarheid duchten. Maak ze openbaar, uw reglement, uw begroting, uw verkiezing en uw deliberatie vooral. „Op het pligtsbesef te vertrouwen, is edel; maar het bedriegt. Tot hoe lagen stand het in gesloten vergaderingen soms daalt, stelt niemand, dan die er in zat, zich voor.”

Prof. Van der Boon Mesch, de beginselen van Vaderland en Oranje van prof. Cock toegedaan, bleef de raad tot 1869 trouw. In de stad genoot hij bijzondere bekendheid door zijn openbare lessen, tientallen jaren gegeven aan een industriecollege voor fabrikanten en arbeiders over de toepassing van de chemie op de nijverheid en door zijn landhuishoudkundig onderricht.

Intussen waren in 1849 tot raadslid gekozen de klassicus J. Bake en de bioloog J. van der Hoeven.

De eerstgenoemde, sinds 1815 buitengewoon, sinds 1817 gewoon hoogleraar in de wijsbegeerte en letterkunde, is wel getekend als „vertegenwoordiger van vooruitgang, vrijheid en zelfstandigheid“. Hij nam zitting als goede zestiger en bleef vijf jaar lid. Bij zijn dood werd hij door Kaiser herdacht als . . . beschermheer der sterrekunde; hij had de grote stoot gegeven tot de oprichting van de Leidse sterrewacht.

De tweede, de eerste eigenlijke zoöloog in Leiden - en in Nederland - ook voorzitter van curatoren van het gymnasium, lid van een commissie voor een Boerhaave-standbeeld, pleiter voor een academisch ziekenhuis, neemt aan de raadsdiscussies zeer actief deel. Een staal van zijn spreektrant? Als bij de behandeling van de leervakken op de hogere burgerschool in 1864 een lid meent, dat kosmografie hetzelfde kon zijn als schoonschrijven (!) antwoordt Van der Hoeven: „Kosmos beteekent zeker fraai, want sierlijkheid en orde is eveneens de beteekenis van het oorspronkelijk woord als „de wereld“, maar 't is evenwel in de laatste beteekenis dat men het woord kosmographie bezigt, en men zou bijkans vermoeden, dat de opgave van eene andere beteekenis slechts als scherts kon worden opgevat.“

Toen in 1863 de eerste Israëlitische hoogleraar, J. E. Goudsmit - die romeins recht doceerde - werd gekozen, waren er drie kiesverenigingen in actie : Vaderland en Oranje, Nederland en Oranje en Grondwet en Koning.

In de verkiezingsstrijd laat de Leydsche Courant op 20 juli een inzender aan het woord, die in de volgende bewoordingen van de drukpersvrijheid genoot:

„Grondwet en Koning“ is liberaal; deze beveelt al de aftredende raadsleden aan waaronder een paar der meest erkende nulliteiten.

„Vaderland en Oranje“ is illiberaal; deze noemt ze ook allemaal behalve Mr. J. E. Goudsmit. „De reden der uitsluiting is zeer gemakkelijk op te sporen. De heer Goudsmit heeft de driedubbele zonde te torschen, dat hij een liberaal, een israëliet en een bekwaam man is. Ook is hij niet van adel.“

„De uitsluiting van den heer Goudsmit door „Vaderland en Oranje“ is eene brutaliteit, maar wij verkiezen deze brutaliteit boven de slijmgasterij van „Grondwet en Koning“ dat, beweerende een beginsel te vertegenwoordigen, steeds angstig in een hoek kruipt, als het er op aankomt zijn beginsel voorop te stellen en te handhaven.“

Prof. Goudsmit, die ook lid werd van de commissie Huishoudelijke Verordeningen, liet zich zelden onbetuigd, beheerste menige discussie, vaak in gezelschap van Van der Hoeven, totdat in 1867 ook Buys, met wie hij nogal eens in debat trad, zijn gezag deed gelden. Het is in dit jaar dat de raad schoolstrijd-argumenten hoort. Over een voorstel van een lid de school-

gelden drastisch te verhogen, o.a. van de hogere burgerschool van f. 60,— op f. 120,— en van het gymnasium van f. 100,— op f. 250.—, spreekt Goudsmit het vernietigend oordeel uit: ontijdig, onwettig, ondoelmatig en verderfelijk. Met zeventien tegen vier stemmen wordt het voorstel verworpen. Onder de voorstanders is prof. A. Rutgers, die tegelijk met Buijs was beëdigd, welke meende : welgestelde ouders moeten het onderwijs van hun kinderen betalen. Hem drukte ook het gemoedsbezwaar, dat ouders die ander dan openbaar onderwijs begeren, ook dit nog moeten betalen. Deze literator, Rutgers, die op tweeënzestigjarige leeftijd lid werd van de raad en na twee jaar weer uittrad, hoorde men in 1868 over subsidies spreken. „Als het beginsel van subsidieeren van nuttige inrigtingen uit de stedelijke kas wordt aangenomen, dan zou men ook aan andere maatschappijen en vereenigeningen dergelijke subsidies moeten verleen; en waar is dan de grens?”

Goudsmit bleef de raad trouw tot kort voor zijn dood, tot 1881. Hoe hij 's raads taak zag bleek in 1875. Toen een der leden had geklaagd over een verlaging tot *chambre d'enrégistrement*, achtte hij dit ten aanzien van sommige onderwerpen, o.a. bij onderwijszaken, niet een zo verkeerd standpunt. „De Raad is, vat hij zijn taak goed op, in enkele gevallen meer om critiek te oefenen dan om te beheeren.”

Intussen was 7 februari 1867 prof. J. Th. Buys geïnstalleerd. Hij was tot dusver, de enige hoogleraar die na zes jaar onderbreking ten tweede male zitting nam, de eerste periode geheel in gezelschap van Goudsmit, ten dele in dat van Rutgers en de medische hoogleraar J. C. G. Evers. De laatstgenoemde, aanbevolen door de vrijzinnige kiesvereniging Het Algemeen Belang als eerste van de nieuwe (niet-aftredende) leden, werd terstond bij volstrekte meerderheid gekozen met 397 van de 772 uitgebrachte stemmen. Hij had slechts zitting van 5 september 1871 tot 29 april 1873, zag zich al spoedig benoemd in de commissie tot het verstrekken van duinwater; eerst in 1878 kreeg de stad een duinwaterleiding. Behalve voor onderwijszaken toonde prof. Evers herhaaldelijk veel belangstelling voor de volksgezondheid, die zoveel te wensen liet in die dagen. Hij nam ontslag wegens vertrek naar 's-Gravenhage.

Buijs heeft ook in de raad machtige invloed gehad; de opeenvolgende voorzitters, dr. W. C. van den Brandeler en L. M. de Laat de Kanter, heeft hij het niet gemakkelijk gemaakt. Men denkt aan hem om zijn arbeid voor de reorganisatie van de Bank van Leening, om zijn rapporten over de Armenbakkerij en het Gereformeerde Weeshuis, om zijn geslaagd pogen de gedrukte raadsstukken voor het publiek verkrijgbaar te stellen, om zijn lidmaatschap van de commissie Huishoudelijke Verordeningen (1881-1885).

Bovenal was hij de ziel van de commissie Financiën (1869-1875 en 1885-'86) waarvan men destijds zei dat die de gemeente bestuurde. In juni 1875 bedankte hij, overladen met andere, academische, plichten; eind 1885

bedankte hij wederom, nu na lange verbitterde strijd met burgemeester De Laet de Kanter.

Juist in de jaren van Buijs' afwezigheid was mr. P. A. van der Lith raadslid (van 1875-'81). Op de dag zijner installatie werd hij, die zich aanstonds voorstander van openbaar onderwijs noemde, benoemd in de commissie Strafverordeningen. Daar bleef hij tot zijn heengaan om gezondheidsredenen in 1881, vertrek dat ook Financiën voor een weer vacant voorzitterschap plaatste. Het was juist een jaar geleden in zijn handen overgegaan.

Van der Lith is een van de twee raadsleden die gedurende het lidmaatschap tot hoogleraar werden benoemd, hij in 1877. Jaren later, in 1890, werd op zijn initiatief het Leidsch Universiteitsfonds gesticht en nog later, in 1893, volgde hij Buijs op als lid van provinciale staten.

De jaren rondom 1880 brengen drie maal achtereen deverkiezingen voor een derde van de raad vonden toen in de oneven jaren plaats — een nieuwe hoogleraar in de raad : in 1879 de Arabist De Goeje, in 1881 de anatoom Zaaijer, in 1883 de strafrecht-hoogleraar Van der Hoeven.

Voordat M. J. de Goeje raadslid werd — hij bleef het bijna dertig jaren — was hij reeds zestien jaar schoolopziener geweest, ook gedurende zijn professoraat, dat in 1866 aanving. „Later diende hij het onderwijs als lid van den raad en als lid en voorzitter van de Schoolcommissie”, aldus Van Vollenhoven in het Jaarboekje van 1910.

Van die onderwijs-belangstelling getuigde hij reeds in het jaar van zijn intree door te trachten bij amendement de huizen van ontucht te weren uit de nabijheid van scholen. Van 1886 dateert zijn voorstel — ook mede-ondertekend door H. van der Hoeven — om niet-ingezetenen meer in rekening te brengen voor de voordelen welke de gemeente aanbood: onderwijs, gas, duinwater, brandweer. Het werd in het volgend jaar ingetrokken.

Dertig jaren lidmaatschap zijn in enkele woorden niet samen te vatten. Daarom zij volstaan met de vermelding dat het voorstel uit zijn voorlaatste jaar, uit 1906, succes had; de wethouderssalarissen werden verhoogd van f. 1000.— op f. 1500.—.

De liberale partij Het Algemeen Belang, waartoe ook prof. De Goeje behoorde, bezorgde op 20 juli 1881 een raadszetel aan T. Zaaijer, aan wiens lidmaatschap van eenentwintig jaar de dood in 1902 een einde maakte. Vele jaren gaf hij zijn tijd, ook aan commissiewerk. Zowel de commissie Huishoudelijke Verordeningen, die heeft bestaan tot 1945, als de commissie Endegeest c.a. telde hem onder haar leden; de laatste sinds haar instelling in 1896.

Veel korter, zes jaar in totaal, bekleedde H. van der Hoeven het raads-lidmaatschap. Ook hij ondersteunde het raadswerk in commissies. Reeds aanstonds, in 1883, vond hij zijn plaats uiteraard in de commissie Strafver-

ordeningen. Daarbij kwam in maart 1885 het commissariaat van de stedelijke gasfabriek. **Beide** functies bleef hij bekleden tot zijn afscheid van de raad in 1889.

Inmiddels had S. J. Fockema Andreae, hoogleraar in het oud-vaderlands recht, zijn weg naar de raad gevonden; het lidmaatschap, in 1886 aanvaard, eindigde in 1911.

Van voortvarendheid getuigde reeds zijn eerste vergadering, getuigden reeds zijn eerste jaren. Op de dag zijner installatie, 18 maart, voert hij, in strijd met het gebruik, zich verontschuldigend, het woord. Op diezelfde dag benoemd in Financiën, wacht hem er het volgend jaar de **voorzitters**-zetel, daaruit eerst in 1891 verlost door Drucker. Lid geworden in 1887 van Huishoudelijke Verordeningen en in 1890 van de commissie **Oud-Archief** (tot 1931 een raadscommissie), bezet hij in dat jaar niet minder dan vier van de achttien in totaal beschikbare commissieplaatsen. De stad ziet hem dan bovendien als voorzitter van de liberale kiesvereniging.

Prof. Fockema Andreae heeft decennia van bijzondere ontwikkeling in de raad meegemaakt. Hij zag Drucker komen in 1891 en Aalberse in 1899; het was mede door hun invloed dat het gemeentelijke gezicht veranderde. Het inzicht groeide, dat Leiden niet mocht voorbijzien aan de sociale vragen. Ambtgenoot Drucker herkoos men in 1903 niet, maar nog jaren na **Andreae's** heengaan bleef – tot 1919 – Aalberse.

Met deze laatste heeft hij vaak gevecht geleverd. Als Aalberse in 1899 een motie verdedigt, beogend meer R.K. leden in de onderscheidene besturende colleges te brengen, volgt zijnerzijds een motie, wensend dat slechts het gemeentebelang de doorslag geve, dat telkens de geschiktste voorkeur verdient! Als Aalberse de hoofdstedelijke verordening in zake de openlijke huizen voor Leiden wenst, beticht hij hem van de slechtste wijze van vergelijkende rechtsstudie. Als Aalberse in 1905 en 1906 en volgende jaren pleit voor een regeling van de rechtspositie der ambtenaren, rept hij van een mode-artikel. En er is meer.

Dit heel vluchtige verhaal wordt laakbaar onvolledig, zo onvermeld bleef, dat het toenemend subsidiëren van allerhand activiteit in prof. Fockema Andreae een tegenstander vond. Subsidie aan de **instrument**-makersopleiding (1901): tegen; voor de herdenking van Rembrandt's geboortedag (1906): tegen; voor een geïllustreerde beschrijving van belangrijke gebouwen door Oud-Leiden (1907): tegen; voor het Weeshuis in hetzelfde jaar: tegen; maar voor „**Reuvens**” (1909): voor, want „**de volks**-ontwikkeling is hier inderdaad mee gemoeid.”

Wie lang zit, ziet velen komen en gaan. Prof. De Goeje zag gedurende zijn raadslidmaatschap zes ambtgenoten komen en vijf gaan. Hij, Andreae, die in 1911 zilveren raadslid was, heeft er vijf kunnen begroeten, in volgorde: Drucker, Siegenbeek van Heukelom, Van der **Vlugt**, Wildeboer en Carpentier Alting. Hij heeft ook de tijd beleefd, van 1891 tot 1900, dat vijf

hoogleraren - en vijf dezelfde - lid waren van de raad, vijf op een totaal van omstreeks vijftig hunner. Die tijd kwam nimmer meer.

In 1891 wordt op 29 oktober de belofte afgelegd door de doopsgezinde, medische hoogleraar D. A. Siegenbeek van Heukelom, die gezwicht was voor aandrang van zijn vele vrienden, ondanks de hem bijna overstelpende werkzaamheden. Hem installerend zei de burgemeester o.m. „Het is U gebleken toen U tot candidaat voor den Raad werd gesteld, dat Leiden niet vergeten is de langdurige en vele goede diensten door uwen hooggeachten vader aan de gemeente bewezen.” De heer J. van Heukelom jr. de naamstoevoeging dateert van 22 juli 1868 - was raadslid van 1869 tot 1881.

De patholoog-anatoom heeft de raad aan zich verplicht door een rapport van 1892 over de bouw van een nieuwe Stadsgehoorzaal : in de commissie zaten ook de heren Fockema Andreae en P. J. van Hoeken. Men hoorde de heer Van Heukelom zelden in de raad, maar bij de instelling van de commissie Endegeest c.a. in 1896 maakte hij daarvan deel uit, totdat hij in 1899 tot zijn groot leedwezen om persoonlijke redenen dit lidmaatschap moest neerleggen. Reeds in dit jaar kon hij slechts vier van de achttien vergaderingen bijwonen. Op slechts vijftigjarige leeftijd overleed hij in oktober 1900.

Eveneens in 1891 - op 10 september - werd geïnstalleerd H. L. Drucker, in 1889 naar Leiden gekomen uit Groningen, waar hij zeven jaar hoogleraar was geweest in het romeins recht en waar hij ook al had deelgenomen aan het raadswerk. Na zijn verkiezing bij herstemming, die rumoer had verwekt, zag hij zich op de dag van zijn intrede geplaatst in de voorzittersstoel van Financiën, zetel die hij niet verliet na zijn verkiezing tot Tweede Kamerlid in 1894 en niet voordat in 1903 aan zijn twaalfjarig vruchtbaar lidmaatschap een einde kwam.

Voor al de grote sociale vraagstukken hadden zijn nimmer aflatende aandacht. Zo ijverde hij voor een ongevallenverzekering voor een regeling van de arbeidsvoorwaarden en de rechtstoestand, voor de openbare gezondheid, in het bijzonder voor de krotopruiming, en voor het arbeidershuis, Het Leidsche Volkshuis. Qualitate qua beweegt hij zich telkens op het financiële vlak en geen onderwijsvraagstuk laat hij passeren.

Bij de verkiezingen van 1903 brengt hij, die inmiddels was toegetreden tot de Vrijzinnig-Democraten en die in socialistisch gezelschap dat jaar op 8 april tegen de stakingswetten had gestemd, het tot herstemming, tot niet méér. Leiden heeft wat laat beseft, wie het in Drucker liet gaan.

Toen W. van der Vlugt, als Siegenbeek doopsgezind, 14 april 1904 de raadzaal betrad, was hij al bijna een kwart-eeuw hoogleraar in encyclopaedie en wijsbegeerte des rechts en sinds 1902 lid van de Tweede Kamer. De stad en de raad hadden eerder van hem vernomen, bepaaldelijk door zijn onverflauwd streven om met zijn ambtgenoten Drucker en Greven te geraken tot de oprichting van het Volkshuis, in 1892 mislukt, in 1897 ge-

slaagd. Van het eerste bestuur was hij onder **Drucker** de eerste **onder-voorzitter**.

Zijn discussie – in oktober 1904 – met burgemeester De Ridder over verantwoordelijkheid voor de politiek aan de raad, wel – niet, en beide heren met een beroep op Oppenheim, had veler oor. In zijn korte lidmaatschap, nominaal tot 18 september 1906, doch na 15 februari om gezondheidsredenen nagenoeg niet aanwezig, liet hij zich evenwel niet vaak horen. Zijn belangstelling gold vooral het Werkliedenreglement, de Arbeidsbeurs e.d.

De hervormde theoloog G. Wildeboer, man van rechts hoewel bij geen der partijen van de coalitie aangesloten, werd in februari 1909 lid van de raad, terstond ook van de commissie Oud-Archief en in september eveneens van de commissie Endegeest c.a. Een veelspreker in de raad was hij zeker niet. Reeds 4 september 1911 kwam aan zijn lidmaatschap door vroegtijdig overlijden een einde.

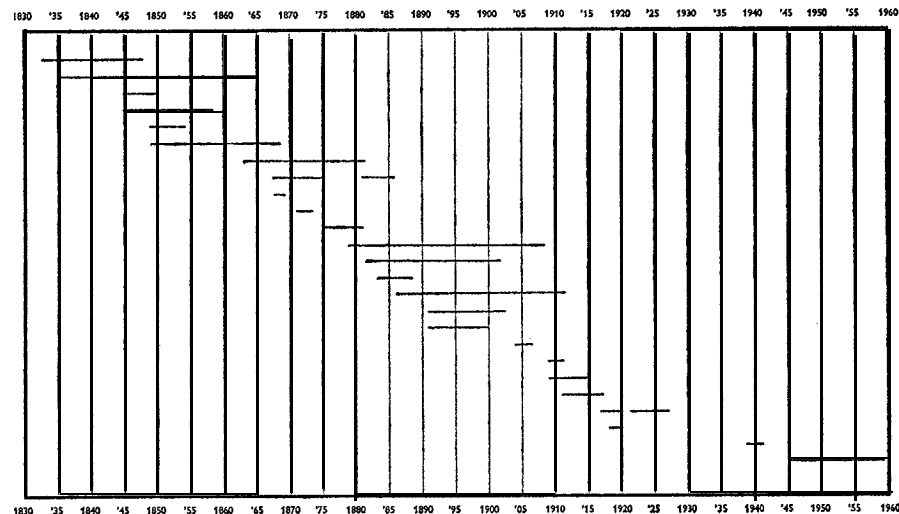
Ook in 1909, op 7 september, werd J. H. Carpentier Alting, de eerste hoogleraar op de leerstoel van het Ned.-Indische Wetboekenrecht, geïnstalleerd. Twee jaar nadien viel hem het in 1913 gecontinueerd lidmaatschap van Straffverordeningen toe.

Vóór zijn entree in de raad toonde hij al belangstelling voor niet-universitaire arbeid in de plaatselijke schoolcommissie, die hem bleef behouden ook na beëindiging van het raadslidmaatschap in september 1915. Men hoorde hem dus uiteraard over menige onderwijskwestie: subsidie aan bijzondere bewaarscholen : tegen; progressief schoolgeld op de Meisjes H.B.S. : tegen; ontslag aan een huwende onderwijzeres: tegen. Dit laatste voorstel werd zuiver links-rechts (17 tegen 13) verworpen met o.m. Aalberse als geharnast verdediger. De vervolgschool won het bij hem van de *vervolgklas*. Maar prof. Alting hoorde men ook over de gemakkelijksbelasting: tegen; over de toestand van de wegen, over het bouwen in stijl: voor; over de gedwongen winkelsluiting : voor ; over een betere plaatsing van de raadsleden in hun zaal. Kortom, tegen „vermuffing” term van de toenmalige burgemeester – heeft hij zeker bijgedragen. Na zijn vertrek in 1915 zetelde tot januari 1918 nog één hoogleraar in de raad.

In 1911 werd gekozen J. E. Heeres, die na een vijfjarig professoraat in Delft sinds 1902 in Leiden de leerstoel Geschiedenis van Ned.-Indië en de historie en methode der zending bezette. Hij die in zijn Leidse jaren de meest feministische man van Nederland werd genoemd, betrad de Leidse raad en combineerde daarmee sinds 1913 het lidmaatschap van de Tweede Kamer, waardoor het district Leiden voor het eerst links werd vertegenwoordigd. In 1917 vinden wij hem als voorzitter van de Liberale Unie en vier jaar later als leider van een eigen groep: de Democratische Partij.

In prof. Heeres, onmiddellijk gekozen in Oud-Archief en daarin bevestigd tot zijn heengaan, vond de raad geen veel-prater, wel iemand die dééd:

- G. Sandifort (1779-1848) Med.
 H. Cock (1794-1866) Cons. Jur.
 J. R. Thorbecke (1798-1872) Lib. Jur.
 A. H. van der Boon Mesch (1804-1874) Cons. Chem.
 J. Bake (1787-1864) Lib. Lit.
 J. van der Hoeven (1801-1868) Lib. Biol.
 J. E. Goudsmit (1810-1882) Lib. Jur.
 J. Th. Buijs (1828-1893) Lib. Jur.
 A. Rutgers (1805-1884) Cons. Lit.
 J. C. G. Evers (1818-1886) Lib. Med.
 P. A. van der Lich (1844-1901) Lib. Jur.
 M. J. de Goeje (1836-1909) Lib. Lit.
 T. Zaaijer (1837-1902) Lib. Med.
 H. van der Hoeven (1843-1924) Lib. Jur.
 S. J. Fockema Andreae (1844-1921) Lib. Jur.
 H. L. Drucker (1857-1917) Vr.-Dem. Jur.
 D. E. Siegenbaek van Heukelom (1850-1908) Lib. Med.
 W. van der Vlugt (1853-1928) Lib. Jur.
 G. Wildeboer (1855-1911) Pr.-Chr. Lit.
 J. H. Carpentier Alting (1864-1929) Dem. Jur.
 J. E. Heeres (1858-1932) Lib. Lit.
 B. D. Eerdmans (1868-1948) Lib. Theol.
 L. Knappert (1863-1943) Lib. Theol.
 J. M. van Bemmelen (1898-→) Lib. Jur.
 J. Goslings (1903-→) P.-v.d.A. Med.

lid van Pro Juventute, in de oorlogsjaren voorzitter van het Steuncomité en die in zaken van principiële betekenis nooit zweeg.

Ook hij verzet zich tegen ontslag aan een huwende onderwijzeres (1 g 12) ; voor een verordening op de winkelsluiting pleit hij met succes (1912). Menigmaal toont hij belangstelling voor jeugd en onderwijs; in 1914 wordt hij lid van de commissie van toezicht op het M.O. Men ziet hem strijden vóór een zuivere progressie van de gemeentelijke inkomstenbelasting (1 g 14) ; tégen een duurtetoeslag voor gemeentepersoneel (zéker tegen een kindertoeslag), de voorkeur gevende aan prijsmaatregelen waarvan de gehele bevolking plezier heeft (1915). Van financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs is hij voorstander (1 g 7). In dat jaar wenst hij bij de periodieke verkiezingen niet meer in aanmerking te komen.

Na zijn aftreden is het woord aan de theologen, sinds september 1917 aan B. D. Eerdmans, 17 januari 1918 ook aan L. Knappert. De laatstgenoemde, „kerkelijk” hoogleraar in de vaderlandse kerkgeschiedenis, heeft slechts kort, slechts tot 2 september 1919 zitting gehad. In het openbaar treedt hij weinig op; zijn belangstelling geldt vooral het onderwijs. Wel maakt hij al spoedig deel uit van twee commissies, van Endegeest c.a. sinds 13 juni en van De Lakenhal sinds 3 september. De verkiezingen van 1920, nodig na de grenswijziging, maken aan zijn lidmaatschap een eind.

Veel meer een man voor de politiek was de oud-testamenticus prof. Eerdmans, die van 1914-1918 ook Tweede Kamerlid was voor de Liberale Unie en van 1931-33 voor de Vrijheidsbond. Hij heeft de oude en de nieuwe raad gekend, de oude, zonder leden van de S.D.A.P. in de eerste twee jaar, de nieuwe, gekozen met algemeen kiesrecht van september 1920 tot september 1927. De Handelingen wekken de indruk dat zijn activiteit en zijn veelzijdige belangstelling op hetzelfde peil bleven en dat zijn strijdbaarheid werd versterkt. Na 1920 stond hij als hoogleraar alleen; voor de liberale denkbeelden kon hij steun vinden bij maar weinigen. Te strijden was er tegen de socialisten, tegen rechts, tegen het College. Ook met de voorzitter werd de degen menigmaal gekruist.

De dag der beëdiging brengt hem dadelijk in de commissie Oud-Archief en doet hem ook - tegen de gewoonte - het woord voeren. Het blijft niet bij één commissie; 14 februari 1918 volgt de benoeming in Financiën. Hoe het werk daar is tegengevallen, begrijpen wij, wanneer in de tweede periode - in juni 1921 - het aangeboden lidmaatschap van de hand wordt gewezen „met het oog op de ervaringen van vroeger”. En als in april 1927 een debat losbreekt naar aanleiding van een voorstel (van de S.D.A.P.) tot herziening van de taak en de status van de commissie van Financiën, horen wij het in ronde woorden :

„Het was lachwekkend; er circuleerde een heel groote portefeuille, maar een lid van de Commissie van Financiën mocht alleen beoordelen of de

gelden, waarvoor men toestemming vroeg, zouden worden gedekt door leening dan wel uit de onvoorziene uitgaven. Wanneer dit lid zich verstoutte iets te vragen over den omvang van die buitengewone uitgaven en over de mogelijkheid, of het niet goedkooper kon, werd hem gezegd: dat is uw taak niet." (Hand. p. 48).

I 921 is ook om iets anders interessant. Eerdmans werd - als eerste hoogleraar - benoemd tot wethouder, in de vacature van mr. dr. C. W. van der Pot, die in Groningen tot hoogleraar was benoemd. De benoeming geschiedde met vijftien stemmen, drie leden verwierven elk één stem en tien waren blanco; de S.D.A.P. placht zich te onthouden. Maar de benoeming werd, als incompatibel met het hoogleraarschap, niet aanvaard. Door onthouding van de S.D.A.P. en de hoge leeftijd van twee andere vrijzinnigen was rechts in moeilijkheden. Men dacht: professor vindt er wel wat op! Deze vond niets en toen werd de zetel bezet door een A.R.

Men zou aan dit rijke lidmaatschap van negen jaren wel een afzonderlijke beschouwing kunnen wijden. In hoeveel strijdvragen werd positie gekozen! : onderwijs, financiën, rechtspositie (lid van de commissie van advies betreffende arbeids- en dienstvoorwaarden gemeentepersoneel, 1924-1927), bakkersnachtarbeid, demping Levendaal, bijzondere oorlogsmoeilijkheden, ja óók het mesten van gemeentelijke varkens.

In 1927 werd het lidmaatschap beëindigd en daarmee ook dat van de commissie tot onderzoek van de bezwaarschriften tegen aanslagen in het vergunningsrecht (sinds september 1922). Het afscheid kwam op 29 augustus met vriendelijke toespraken. Toen was het niet passend de woorden van 11 april d.a.v. te herhalen:

„Eén van de oorzaken, waarom spreker niet meer in aanmerking wenscht te komen voor het Raadslidmaatschap, is dit, omdat er maar tonnen gevoteerd worden zonder om de gevolgen te denken en ze van te voren te berekenen.”

Het is nu, in 1927, voorlopig gedaan met de figuur hoogleraar-raadslid. Twaalf jaren duurt dit, totdat in 1939, op 5 september, de strafrechtshoogleraar J. M. van Bemmelen lid wordt en tevens - alweer - van de commissie Oud-Archief. In deze tijd zijn de gedachten vaak elders. Het zijn geen dagen van bijzondere bloei van de gemeentepolitiek. De zo juist benoemde horen wij een enkel maal het woord voeren over onderwijskwesties en over onderwerpen van juridische aard. De mobilisatie neemt hem zozeer in beslag, dat een gezette studie van de begroting 1940 in het gedrang komt. Op 11 augustus komt aan de raadsvergaderingen een eind en daarmee aan het raadslidmaatschap van de laatste vooroorlogse hoogleraar.

Als op 12 november 1945 het raadswerk wordt hervat, eerst in de tijdelijke raad, is onder de leden de reumatoloog dr. J. Goslings, die er zitting heeft

namens de Nederlandsche Volksbeweging; hij is dan lid van de commissie Slachthuis. Op 4 maart 1946 verklaart hij te zijn toegetreden tot de Partij van de Arbeid, en wordt dan als zodanig ook gekozen in de gewone raad, die de werkzaamheden op 11 september 1946 aanvangt. De heer Goslings komt nu in de raad van beheer van de Sportstichting, van maart 1947 tot september weer in de commissie Slachthuis, om dan te worden gekozen in de commissies Endegeest c.a. en G.G.D.; in de eerste blijft hij tot september 1953, in de tweede tot zijn heengaan in januari 1959.

In 1951 en 1952 valt het optreden als fractie-voorzitter; dit eindigt in 1953, het jaar van de benoeming tot bijzonder hoogleraar; het buitengewone hoogleraarschap volgt in 1960.

Vraagt men, waarvoor de heer Goslings steeds zich weer ten volle heeft ingezet, het antwoord is : voor de volksgezondheid, die hem „én als socialist én als medicus” bijzonder ter harte gaat. Enige jaren bepleit hij de reorganisatie van de G.G.D., totdat het eindelijk, op 17 januari 1949, tot een voorstel komt, ingediend met twee anderen:

„Ondergetekenden stellen voor, dat het College van Burgemeester en Wethouders op korte termijn kome met een rapport over de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst, hetwelk rekening houdt met de eisen, die in het huidige tijdsbestek gesteld dienen te worden aan een Gemeentelijke Dienst van Gezondheidszorg, die zijn taak ten aanzien van de burgerij ten volle meent te kunnen verrichten.”

Het komt tot een rapport als verzocht - in november 1950 - maar tot een einde aan zijn niet aflatende zorg voor dit belangrijke stuk gemeentepolitiek komt het nooit.

Het afscheidswoord van prof. Goslings op 18 januari 1959 laat horen hoe noodig hij heengaat; de steeds groeiende werkzaamheden laten echter geen keus.

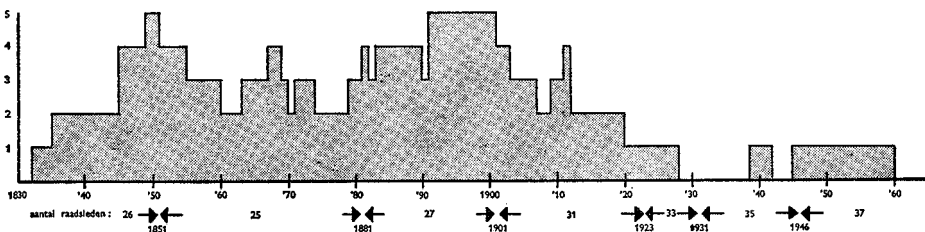
Tussen 1832 en 1959 hebben vijftientig hoogleraren een raadslidmaatschap vervuld, sommigen zeer lang, anderen zeer kort, twee hunner met een periode van onderbreking. Tijden van zwakke bezetting wisselden af met tijden van sterke. Het hoogtepunt, vijf, het waren vijf hoogleraren op een totaal van nauwelijks dertig, werd even bereikt in 1849. Dit maximum werd in het laatste decennium van de vorige eeuw langer gehandhaafd. Toen waren vijf van de circa vijftig lid: twee medici, twee juristen en een literator. Nadien slonk het getal, tot er met het vertrek van Eerdmans, die jarenlang éénling was, geen meer over bleef. Eindelijk volgen nog twee éénlingen, twee jaar Van Bemmelen en veertien jaar Goslings. 1959 was het voorlopige of definitieve einde. Is de band voorgoed verbroken?

Intussen, het was tussen Rapenburg en Breestraat geen éénrichtingsverkeer. Bijna zonder onderbreking zetelde de eerste burger in het College van

Curatoren; drie burgemeesters bekleedden er het presidium. De reeks mag hier, te beginnen met de herboren universiteit, niet ontbreken.

mr. D. M. G. Heldewier (1815-'17), mr. J. G. de **Mey** - na 14 juni 1826 jhr. De **Mey** van Streefkerk - (1817-'43), P. du Rieu (1843-'52), mr. A. O. E. Graaf van Limburg Stirum (1852-58), D. Tiboel Siegenbeek (1858-66), dr. W. C. van den Brandeler (1866-'80), L. M. de Laat de **Kanter** (1880-'94), mr. F. Was (1894-1902), mr. N. de Ridder (1903-'09) jhr. mr. N. C. de Gijselaar - na 1917 president - (1910-'28), mr. A. van de Sande Bakhuizen - tevens president - (1928-'41), mr. R. N. de Ruyter van Steveninck - tevens president - (1941-'45). De onderbreking duurt tot 1 februari 1949, waaraan met de benoeming van jhr. mr. F. H. van Kinschot (1949-heden) een einde komt.

aantal hoogleraren
raadslid

Woord tot de lezer. - Dit was op wel solide basis, aangeboden in de bijlagen, een maar vluchtig verhaal. Werden enigen uit de reeks van vijftientig niet meer aangeduid dan „behandeld”? Werden anderen niet te breedvoerig ten tonele gevoerd? Voor die gerechtvaardigde kritiek buigt de schrijver boetvaardig het hoofd. Hij wist slechts één ding zeker: waren de 275 man-jaren volledig, systematisch, naar hetzelfde patroon verslagen, geen lezer **hadde** volgehouden tot het eind. Het doel ware gemist.

HET DIACONESSENHUIS TE LEIDEN

door

PROF. DR. J. N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK

Er zullen nog slechts zeer weinig Leidenaren zijn, die zich herinneren, dat op 26 februari 1897 in een bescheiden huis aan het Plantsoen — thans nr. 101 — het Diaconessenhuis zijn werk begon. Het bestond in het verplegen van enkele patiënten en vooral in buitenverpleging en hulpverlening, *wijkwerk* zou men tegenwoordig zeggen. In het eerste jaar werden er, door één zuster en een hulp, 22 patiënten verzorgd, maar dezen gedurende meer dan 30 dagen elk, wat twee maal zolang is als de gemiddelde verpleegduur van thans, en er werd in niet minder dan 476 gevallen hulp buiten het eigen Huis verleend, waarin de oprichtsters ook zelf meewerkten.

Reeds in 1892 had zich een comité gevormd, dat zich de Christelijke ziekenverpleging ten doel stelde. Wegens allerlei bezwaren konden de plannen echter niet verwekelijkt worden. Maar vijf jaar later werd de Christelijke Vereniging voor Ziekenverpleging „Het Diaconessenhuis” te Leiden, opgericht en ving het werk aan. Bekende oude Leidse namen waren daarmede verbonden :

mevrouw De Wolff, de gezusters Joh. en H. E. Drost, mevrouw J. El. van Wijk, mejuffrouw C. W. Corts, mevrouw Den Houter-Leyts; als adviseurs, niet als bestuursleden der Vereniging, stonden haar ter zijde de heren ds. De Wolff, J. J. Groen, A. E. van Kempen, W. F. van Wijk.

De doelstelling der Vereniging was en is, zoals de Statuten het uitdrukken, het verrichten van de arbeid der Christelijke naastenliefde, en door middel van de verpleging het Evangelie te brengen. Men had hierbij alle standen op 't oog, misschien de intellectuelen niet het minst, maar men trachtte het werk zo in te richten, dat er op zo ruim mogelijke schaal hulp aan onvermogenen kon worden geboden. De tijden waren er naar, dat deze hulp bitter nodig was. De toestanden van toen beginnen tengevolge van de nu reeds langdurige ontwikkeling van de sociale zorg van overheidswege in belangrijke mate uit onze herinnering te verdwijnen. Maar zij waren toentertijd schrijnend en men kan slechts de moed en de toegewijde liefde prijzen van de kleine groep die, naar het voorbeeld van enkele grotere steden, hier het Diaconessenwerk aanving. Zij waren zich van de bijzondere moeilijkheden zeer wel bewust; zij hadden begrepen, dat er alleen maar

*Zie illustratie nr. 12.

gewerkt en gegeven, veel gegeven, zou moeten worden; en zij hebben dat persoonlijk en met volharding gedaan. Daardoor verwierf het werk ook de sympathie en steun van anderen. Het Diaconessenhuis heeft al de jaren tot aan het in werking treden van het moderne ziekenfondswezen (1947) steeds driekwart van zijn patiënten beneden de kostprijs verpleegd, niet alleen onbemiddelde particulieren, die toch nog zelf zo goed mogelijk voor de kosten moesten en wilden opkomen, maar ook patiënten van het stads-armbestuur of van diaconieën. Het Diaconessenhuis heeft daarin zijn Christelijk sociale roeping gevonden, zonder ooit enig openbare subsidie gevraagd of ontvangen te hebben.

Naast de grote opofferingsgezindheid van de oprichters en hun vrienden, en de grote bekwaamheid in het beheer, waarvan zij blij hebben gegeven, dient evenzeer de toewijding van de zusters als een opbouwend element in het diaconessenwerk genoemd te worden. Het aantal zusters was klein, men begon met één, weldra kwam er een tweede en gaandeweg groeide het aantal. Tot 1912 onderhield men eerst persoonlijke betrekkingen met het Haarlemse Diaconessenhuis, toen met het Lutherse te Amsterdam, daarna met de Ziekenverpleging aan de Prinsengracht aldaar, tenslotte liet men ook deze relaties los. Niet losgelaten echter werd de grondgedachte van het werk, dat allen samen, ook de zusters, op wie de verpleging steunt, uit Christelijke motieven hun werk zouden verrichten, onder afzien van elk eigen belang. De buitenwereld placht dit zo te interpreteren, dat een diacones „niets verdient”. Intern is de werkelijkheid, dat een diacones als kind des huizes wordt beschouwd, en dat het Huis, waarin zij haar taak verricht, haar tot het einde toe verzorgt. De buitenwereld pleegt ook te zeggen, dat men om een goed verpleegster te zijn, „roeping” moet gevoelen en om een goed diacones te zijn een heel bijzondere roeping. In werkelijkheid is deze niet anders dan de roeping van het Evangelie. Dank zij het eenvoudige gehoor geven aan deze roeping door zusters en bestuur (de Vereniging was oudtijds practisch niet anders dan het bestuur) heeft het Diaconessenhuis de taak, die het zich gesteld zag, zo kunnen vervullen, dat deze voortdurend in omvang toenam.

Op 19 november 1901 vond de feestelijke opening plaats van het eigen, nieuwgebouwde Huis, Witte Singel 27. Het terrein, dat tot Groenhoven behoorde, was grotendeels ten geschenke ontvangen. Voor bouw en inrichting, en daarbij de huisvesting van ongeveer een 10-tal zusters, zorgde men zelf. Er was plaats voor 40 patiënten. Dr. J. C. J. Bierens de Haan diende dit Huis tot 1905 als chirurg. Een Vrijbedfonds werd gesticht voor minder bemiddelde maar niet armlastige patiënten, uit het overschot van een welgeslaagde bazaar ten bate van de inrichtingskosten. Door schenkingen en legateringen is dit fonds in de loop der jaren nog iets gegroeid. Het was een grote voldoening, dat op de dag vóór de opening H. M. Koningin-Moeder Emma zich bereid verklaarde Beschermvrouwe van het Huis te willen zijn.

Zij vereerde het Huis met haar bezoek op 4 mei 1903, en nogmaals op 8 april 1927.

De ontwikkeling van het Huis als een eigenlijk ziekenhuis ging nu snel. De zusters ontvingen haar verpleegstersopleiding van de Besturende Zuster en van de artsen, die in het Huis werkten, onder wie wijlen dokter A. Seret nog wel aan velen bekend is, en legden examen voor het toen zo geheten Boerhaave-diploma af. In het oorlogsjaar 1914 werden 556 patiënten opgenomen met 14.244 verpleegdagen (gemiddelde verpleegduur $25\frac{1}{2}$ dag per patiënt), terwijl er 210 operaties plaatsvonden.

Dr. J. R. de Bruïne Groeneveldt was van 1905 tot zijn dood in 1941 chirurg van het Huis, na hem dr. de Planque en dr. van Houweninge Graftdijk. Dr. G. Fabius begon belangeloos de röntgenpraktijk met door dr. de Bruïne Groeneveldt geschonken, en later door het Huis aangevulde apparaten, tot zijn vertrek naar Arnhem in 1919.

Vlak voor de eerste wereldoorlog was de aangrenzende villa Buitenzorg aangeworven, waarin professor P. C. T. van der Hoeven zijn kraamkliniek vestigde en dat later zusterhuis werd. Na de oorlog werd het aantal van 20.000 verpleegdagen reeds overschreden. Het Huis werd voelbaar te klein. Toen bovendien op 1 december 1924 het zo goed bekende maar sterk verouderde Hôpital Wallon aan het Rapenburg gesloten werd, onderging het aantal protestantse ziekenhuisbedden te Leiden een aanzienlijke vermindering. Hierdoor trad een nieuwe fase voor het Diaconessenhuis in. Professor Zaaijer, de chirurg, bood een zo grote financiële rugsteun aan, die hij ter beschikking had gekregen van de dankbare vader van een van zijn patiënten, dat een goed plan voor de gewenste vergroting van het Diaconessenhuis gemaakt kon worden. Burgemeester De Gijselaar droeg in sterke mate het zijne ertoe bij, dat dit plan snel verwerkelijkt kon worden. De nog nodig gebleken hypotheek werd vlot afgelost. In februari 1927 werd deze aanbouw, groter dan het oorspronkelijke gebouw, reikend bijna tot het water van de Rijn- en Schiekade, geopend. Het Huis bezat nu 120 bedden. Ditzelfde jaar had men reeds 1.580 patiënten met 37.979 verpleegdagen en 720 operaties. In 1935 werden nog een nieuwe afdeling voor de polikliniek en een bescheiden laboratorium, op de hoek van de Groenhovenstraat, geopend.

Het bleek spoedig, dat ook thans slechts voor korte tijd aan de behoeften, die steeds bleven groeien, was voldaan. Sedert het genoemde jaar 1935 is er vrijwel geen vergadering van het bestuur of jaarvergadering van de Vereniging voorbijgegaan, waar niet aan drastische vergroting of algehele nieuwbouw werd gedacht. In 1938 werden voorlopige bouwplannen reeds met de Rijkscommissie voor werkverruiming besproken. De oorlog, die in 1939 Europa in brand begon te zetten, vernietigde echter alle plannen en verwachtingen. Het Huis op zichzelf was toen in zijn volle kracht. Er werden in dit jaar rond 2.000 patiënten opgenomen met 40.000 verpleegdagen

en ver over de 1000 operaties. Toen op de 10e mei 1940 de oorlog over ons eigen land losbrak en het zo dichtbijgelegen vliegveld Valkenburg regelrecht oorlogsterrein was geworden, hield de doelbewuste leiding van de Besturend Zuster het Diaconessenhuis in vaste rust. Uit het militaire hospitaal van Utrecht werden gewonden overgebracht. Dat was het ergste niet. Men vierde zelfs nog in 1941 het 40-jarig bestaan van het eerste gebouw en in september 1942 het zilveren jubileum van de Besturend Zuster. Maar toen kwam het grote kwaad: de bezetters namen het Diaconessenhuis tegen december 1942 als Ortslazarett in bezit, een slag, die dit Huis als enige onder de Leidse ziekenhuizen trof. De door de bezetters vrij gelaten Zendingsschool te Oegstgeest werd nu als noodbehuizing aan het Diaconessenhuis verhuurd. Ofschoon aan de Witte Singel 120 bedden met alle toebehoren, een operatiekamer enz. moesten worden achtergelaten, slaagde men er in, ook in de Zendingsschool weer 120 bedden gereed te krijgen. Hulp van buiten, o.a. van Noordwijkse hotels, werd daarbij dankbaar aanvaard; zeer belangrijke kosten kon het Huis, dank zij het bekwame beheer van de penningmeester, zelf opbrengen; ze werden na de bevrijding grotendeels vergoed. Een klein aantal zusters moest achterblijven en kon daardoor toezicht houden op en in het oude Huis, de overigen werkten mede in Oegstgeest, waar in 1943 alweer 1.865 patiënten met 30.903 verpleegdagen en 910 operaties verzorgd werden. De huishoudelijke staf stond, zoals vanzelf spreekt, voor een bijzonder zware taak. Van verschillende kanten, van de families van zusters op het platteland en ook door tussenkomst van kerkelijke gemeenten, werd er op soms verrassende wijze tot in de hongerwinter toe gefourageerd.

De bevrijding was voor het Diaconessenhuis, dat zich overigens in de woning van de Zending goed thuisgevoeld had, een ware verlossing. Op 30 augustus 1945 werd Witte Singel 27, na een zware arbeid van schoonmaak en verhuizing, weder in gebruik genomen. Het telde 60 zusters en 130 bedden.

De omstandigheden na de oorlog maakten, dat op vernieuwing vooreerst nauwelijks gehoopt kon worden. Toch bleef, naast het veeleisende dagelijkse werk de gedachte daaraan volstrekt op de voorgrond staan. In 1947 besprak de toenmalige bouwcommissie haar plan met de verantwoordelijke instantie van het Ministerie van Wederopbouw. Het futiele resultaat van deze bespreking was het ambtelijke advies om te trachten vergunning te krijgen òf voor nieuwbouw, . . . òf voor een grote verbouwing, . . . of voor een kleine verbouwing, . . . of althans voor een nieuw ketelhuis.

Het bestuur legde zich bij deze ontmoedigende aanmoediging niet neer. Een nieuw en duur ketelhuis kwam inderdaad tot stand en ook het eenvoudige zusterpaviljoen, geheel achter in de tuin, waardoor een 40-tal bedden voor patiënten in het Huis zelf vrij kwam. Het aantal zusters nam tot 95 toe en het aantal verpleegdagen overschreed weldra de 50.000; later

— nog in het oude Huis — de 60.000. In 1951 diende het bestuur bij de bevoegde instanties een uitvoerig rapport in over de noodzaak van nieuwbouw en vergroting, vergezeld van een “bouwplan, door de architecten ir. B. J. K. Cramer en ir. J. E. Kruisheer te Rotterdam gemaakt. Na zeer veel deliberatie werd op een in 1954 en nogmaals in 1955 ingediend nader plan de Haagse goedkeuring en tenslotte de bouwvergunning in december 1956 verkregen. Alvorens de nieuwste fase van de uitwendige geschiedenis van het Diaconessenhuis, die hiermede aanving, verhaald kan worden, zijn er enkele andere aspecten in het licht te stellen.

Doelstelling, motief en manier van werken van het Diaconessenhuis werden in het begin van dit korte geschiedverhaal reeds voorop gesteld. In overeenstemming met deze doelstelling werden van de aanvang af veertiendaagse Bijbellezingen gehouden, die ook door geestverwanten van buiten het Huis werden bezocht en als krachtbron voor het werk en als geestelijke verversing werkten. Professor J. H. Gunning begon ermee, sedert 1908 zette professor Van Nes ze voort, later anderen. Die bijbellezingen zijn de voorgangers van de latere huiselijke kerkdiensten op zondagmorgen in een van de ziekenzalen, per radio op alle bedden in het Huis te volgen.

Verschillende predikanten belastten zich met de geestelijke verzorging van het Huis, zoals in de begintijd ds. De Wolff, en na hem ds. Briët. In 1950 werd een eigen predikante, die overigens ook nog in een wijk arbeidde, aangesteld, tot in 1962 een volledig predikantsambt aan het Diaconessenhuis verbonden werd.

Naar zijn oorspronkelijke, door ds. Theodor Fliedner te Kaiserswerth (1831) ontworpen structuur, staat aan het hoofd van een diaconessenhuis een Besturend Zuster. Het Huis is te beschouwen als een moederhuis, waar de diaconessen in de volle zin van het woord thuis zijn. In dit Huis namen — en nemen — zij hulpbehoevende mensen op. Het Huis blijft Diaconessenhuis heten, ook al verpleegt het overwegend of zelfs uitsluitend zieken. Daarmee wordt eigenlijk tot uitdrukking gebracht, dat de patiënten bij de diaconessen in Huis komen logeren voor hun herstel. De omstandige term „diaconessen-ziekenhuis”, die men tegenwoordig wel eens van busconducteurs en anderen hoort, dient nergens voor. Op de geest, die onder leiding van de Besturend Zuster in samenwerking met de predikant in een diaconessenhuis heerst, komt alles aan; door deze geest wil men iets ten goede van de opgenomen zieken bijdragen. Dit hoort dan ook tot de taak van alle zusters, die een cursus van de predikant ontvangen, om daarin ook zelfstandig te leren handelen. De eerste zuster van het Leidse Diaconessenhuis was zuster Betje Aafjes, in haar taak als moeder des Huizes door een van de bestuursleden zelf bijgestaan. De eerste Besturend Zuster was zuster Laura Ruempel Hamer; haar opvolgster zuster Liesbeth Meyer. Van 1917 tot 1945 bestuurde zuster Louise van den Brink het Huis, opgevolgd door zuster Jacoba

Elema, tot 1957. De groei van het werk, de moderne medische eisen en de eisen van de nieuwbouw brachten mede dat, na een interimperiode, waarin de internist dr. Jac. J. de Jong als dirigerend geneesheer optrad, zowel aan een geneesheer-directeur (1958) als, even later, aan een economisch directeur (1961), met de Besturend Zuster samen, de leiding in handen gegeven werd. Een driehoofdige directie dus, zoals men deze in onze tijd in grotere instellingen meer en meer ziet optreden om, door de verschillende behoeften van het werk met elkaar te coördineren, van de beste resultaten in alle opzichten verzekerd te zijn.

In verband met de ontwikkelingen op het gebied der verpleging heeft het Diaconessenhuis met ingang van 1 januari 1955 in zijn verhouding met de zusters deze wijziging ingevoerd, dat de salariëring geheel in overeenstemming met die van het rijk is gebracht; zo ook de pensionering - waarbij opgemerkt mag worden, dat de oudedagsverzorging der zusters van te voren al lang beter was dan die bij de overheid. Deze materiële wijziging brengt intussen geen enkele verandering in de geest, die zusters en Huis verbindt, zodat men gaarne van één huisgezin blijft spreken.

Na de bevrijding kwamen ook twee andere zaken van groot belang aan de orde. Tot hiertoe was het Diaconessenhuis Hervormd, wat de kerkelijke gezindte betreft. De statuten bepaalden, dat de leden van het bestuur lidmaten van de Hervormde Kerk moesten zijn. De vraag rees nu - en zij was in overeenstemming met de toenemende oecumenische geest der Kerken - of men niet goed zou doen op interkerkelijke wijze te gaan samenwerken. Na grondige besprekingen werd hiertoe besloten en werden de statuten dienovereenkomstig gewijzigd. Sedert 1952 telt de Vereniging nu ook Remonstranten, Gereformeerden, Christelijk Gereformeerden, Lutheranen en Doopsgezinden, zowel personen als gemeenten of diaconieën, onder haar leden en in haar bestuur. Bij het bestuur kan men om toelating tot het lidmaatschap verzoeken.

Zoals in het begin is aangeduid, stond het Diaconessenhuis organisatorisch gesproken op zichzelf. Na de bevrijding heeft het zich in 1947 aangesloten bij de Bond van Nederlandse Diaconessenhuizen. Dit is van groot belang in praktisch zowel als in ideëel opzicht, zowel nationaal als internationaal, omdat deze Bond op zijn beurt deel uitmaakt van Diakonia, een band die alle Europese diaconessenhuizen onderling verbindt. In 1952 ontving het Leidse Huis de conferentie van deze internationale organisatie.

Een bijzondere vreugde was het voor het Diaconessenhuis, dat H. M. Koningin Juliana in februari 1953 Beschermvrouwe werd.

En thans het medische werk, met de hoedanigheid waarvan een ziekenhuis kan staan of vallen. Van den beginne aan heeft het Diaconessenhuis doktoren gevonden, die in staat en bereid waren het Huis naar zijn eigen karakter en doelstelling te dienen. Overigens is het Diaconessenhuis steeds wat men noemt een „open” ziekenhuis geweest. Dit wil zeggen, dat alle

artsen uit de stad, ook de hoogleraren van de medische faculteit, er met hun patiënten toegang hebben, voor zover bedden beschikbaar, en er van de benodigde instrumenten en zusterhulp gebruik kunnen maken. Het Huis dient dus in beginsel – zo kan het ook gezegd worden – alle patiënten met hun artsen. De toenemende verbijzondering en organisatie van de geneeskunde stelt in onze tijd de vraag aan de orde, of een ziekenhuis niet het best aan zijn bestemming kan beantwoorden door „gesloten” te zijn en een bepaalde staf van artsen te vormen, van wie verondersteld mag worden, dat zij op de beste manier samenwerken. Deze vraag is thans bevestigend beantwoord, zodat het Diaconessenhuis in zijn nieuwe behuizing voortaan met een vaste staf van medici zal werken, die zich geheel aan dit Huis wijden. De hoogleraren hebben tegenwoordig gelegenheid hun particuliere patiënten in hun eigen afdelingen van het Academisch ziekenhuis te behandelen.

Het Diaconessenhuis heeft voor zijn liefdewerk in de loop der jaren veel steun ontvangen van sympathiserende personen en groepen. Het oudste is het Linnenfonds, het jongste het propaganda comité en Steunfonds, dat door wijlen ds. B. C. Visser te Oegstgeest in het leven is geroepen om een rugsteun bij de nieuwbouw te vormen en dat met zijn vele plaatselijke afdelingen ruime bekendheid heeft verkregen.

De nieuwbouw is ons laatste punt. Hiervan is een onderdeel van de allereerste rang de financiering. Uit het voorafgegaane heeft de lezer wel begrepen dat het Diaconessenhuis zelf nooit iets kan overhouden. Voor een nieuwbouw van zo medisch- en verpleegtechnische aard, en de inrichting daarvan, zijn enorme geldsommen nodig. Deze worden geleend terwijl de gemeente Leiden, daarbij gerugsteund door de geïnteresseerde omliggende gemeenten, t.w. Ter Aar, Alkemade, Alphen a/d Rijn, Benthuizen, Boskoop, Hazerswoude, Katwijk, Koudekerk a/d Rijn, Leiderdorp, Leimuiden, Lisse, Nieuwveen, Noordwijk, Noordwijkerhout, Oegstgeest, Rijnsaterwoude, Rijnsburg, Sassenheim, Valkenburg, Voorhout, Voorschoten, Warmond, Wassenaar, Woubrugge en Zoeterwoude, rente en aflossing van de lening garanderen. Aangezien er tegen kostprijs gewerkt wordt, is de verwachting, dat deze garantie nimmer aangesproken zal behoeven te worden.

Dat de arbeid in het Diaconessenhuis „diaconia” in evangelische zin is en dus tot laatste opdrachtgever heeft Hem, die der mensen krankheden op zich heeft genomen, wordt tot uitdrukking gebracht door de boven de hoofdingang en voor het front van het nieuwe Huis gelegen kapel, het geestelijk centrum waar alle groepen, dit zijn zij die helpen en zij die geholpen worden, in de eredienst hun Heer ontmoeten.

De begane grond wordt grotendeels in beslag genomen door dienstruimten, zoals magazijnen, linnenkamers, keukens, werkplaatsen en zalen voor

wetenschappelijke vergaderingen, opleidingscursussen, congressen, etc. Ook is hier een stemmig mortuarium met aangrenzend een kleine kapel voor het houden van uitvaartdiensten. Gelijkvloers, in de rechtervleugel van het behandelingsgebouw, bevinden zich enkele poliklinieken en de aparte toegang daartoe. Via een in de verbindingsvleugel geprojecteerde ingang wordt de opname van patiënten centraal geregeld.

Van het behandelingsgebouw en de verbindingsvleugel worden de re en 2e verdieping in beslag genomen door poliklinieken, de röntgenafdeling, de afdeling voor fysische therapie en de apotheek. Directie en administratie zetelen op de 1e verdieping van de linkervleugel, waar zich ook de bestuurskamer bevindt (het bestuur heeft nooit eerder de beschikking over een eigen kamer gehad). De ge verdieping is geheel gereserveerd voor de **operatie**-afdeling. Naast verschillende operatiekamers en ontwaakkamers bevinden zich hier verbandkamers en de centrale sterilisatiekamer. Tenslotte worden op de 4e verdieping van de verbindingsvleugel de verlos- en couveusekamers aangetroffen.

Het verpleeg- of beddenhuis, waarvan de patiëntenvertrekken op het zuiden liggen, beslaat boven de parterre 5 verdiepingen. De verpleeglagen van de re tot *en* met de 3e verdieping *zijn* per verpleeglaag onderverdeeld in 2 verpleegeenheden, elk bevattend kamers voor 6, 4 en 2 patiënten, isoleerkamers en dienstvertrekken. In principe wordt aan elk specialisme een aparte verpleegeenheid toegewezen. Op de 4e verdieping vormt de **verpleeg**-eenheid in de rechtervleugel de kraamafdeling, die aansluit op de verloskamers in de verbindingsvleugel. In de linkervleugel van deze verdiepingen in de 5e verpleeglaag zijn de klassekamers. De structuur van het gehele beddenhuis is zodanig, dat praktische aanpassing aan uiteenlopende situaties op eenvoudige wijze te verwezenlijken is.

Voor het verticale verkeer tussen de verdiepingen van de in hoogbouw opgetrokken delen van het nieuwe Huis aan de Houtlaan is in de **ver**-bindingsvleugel tussen het behandelingsgebouw en het verpleeghuis een centraal liften- en trappenhuis gemaakt, dat in tegenstelling met het in het verleden veelal gevolgde **paviljoensysteem** een snelle verbinding waarborgt.

Het Zusterhuis, dat links van de hoofdingang is verzeen met de lengteas in de richting noord-zuid, biedt huisvesting en dagverblijf aan ca. 250 leden van het verplegend en huishoudelijk personeel. Gelijkvloers zijn de eetzaal, de huiskamer, de woning van de chef van de technische dienst, alsmede een fietsenbewaarpplaats. De appartementen voor de Besturend Zuster, de inwonend assistent en de hoofdzusters bevinden zich op de re verdieping; de eerste verpleegsters, de verpleegsters en het huishoudelijk personeel vinden huisvesting op de 2e tot en met de 8e verdieping. Het gehele Zusterhuis is thans reeds betrokken.

De centrale verwarming en de warmwaterinstallaties worden gevoed vanuit het zich in de kelder van de verbindingsvleugel bevindende ketelhuis,

dat op zijn beurt gevoed wordt door stoomtoevoer van de lichtfabrieken. Er is dus alleen een beperkte eigen verwarmingsinstallatie voor noodgeval-
len. Als bijzonderheid zij nog vermeld, dat op de patiëntenkamers en de
operatiekamers het systeem van stralingswarmte uit het plafond wordt toe-
gepast. Voor eventuele noodverlichting dient een diesellaggregaat. Voorts
is het Huis van een radio-installatie voorzien, die iedere patiënt, die niet in
staat is naar de kapel te gaan of daarheen vervoerd te worden, in de
gelegenheid stelt in zijn kamer de in de kapel gehouden diensten, de uit-
zendingen uit de huiskamer, alsmede de radiodistributie te horen.

Het Huis, dat in zijn nieuwe opzet in totaal een inhoud van 80.000 m³
heeft en plaats biedt aan 3 1 6 patiënten, is zodanig van constructie, dat door
een verlenging van de vleugels de capaciteit van het beddenhuis tot het
dubbele kan worden opgevoerd indien de bevolkingsaanwas van Leiden en
de hiervoren genoemde gemeenten zulks noodzakelijk maakt.

De betonbouw is door de N.V. Wernink's Beton- en Aannemingmij. te
Leiden, nadat er 636 palen met een gezamenlijke lengte van g km. geheid
waren, tot stand gebracht en de afbouw door de N.V. Aannemingmij. v/h
H. F. Boersma te 's-Gravenhage. Bij een groot aantal onderdelen van het
werk, de technische en de medische inrichting, zijn vele anderen betrokken
geweest. De gehele stoffering en meubilering was toevertrouwd aan de firma
Hoving en Co. te Amsterdam. Het terrein om het complex heen, wandeltuin
en parkeerruimte, is door de Nederlandse Heidemaatschappij aangelegd.
Gedurende de vijf en een halfjaren, die met de bouw gemoeid zijn geweest,
heeft een bouwcommissie onder bestuur van de heren P. J. van Hoeken van
's-Gravenpolder en dr. ir. P. C. Lindenbergh, zich vrijwillig met de zo
verantwoordelijke leiding belast.

De verhuizing van de Witte Singel naar de Houtlaan met 73 patiënten
heeft op zaterdag 17 januari in de vroege morgen, dankzij veler hulp, een
gelukkig verloop gehad. Op zondag 23 februari is de kapel in een bijzondere
dienst in gebruik genomen. Op woensdag 15 april 1964 is het Diaconessen-
huis door de Staatssecretaris van Sociale Zaken en Volksgezondheid, Zijne
Excellentie dr. A. J. H. Bartels, officieel geopend.

Het is de wens en de vaste bedoeling van alle medewerkers en vrienden
van het Diaconessenhuis, dat het ook in zijn grote, fraaie en moderne ge-
stalte beziel zal blijven door dezelfde beginselen, waaraan het van de
oprichting af en onder alle omstandigheden steeds getrouw is geweest.

Leiden, november 1963/april 1964.

DE KOEPEL VAN DE MAREKERK

door

P. VAN DER STERRE

In het afgelopen jaar is de restauratie van de koepel van de Marekerk gereed gekomen. Dit was in hoofdzaak een technisch werk en nu het gereed is, zien we als resultaat weinig meer dan de weer als goud blinkende torenbekroning, de nieuwe leibedekking, het vernieuwde plafondgewelf en de nieuwe beglazing van de vensters.

Bij de voorbereiding en gedurende de uitvoering werd een duidelijk inzicht verkregen in de problemen, die de bouwmeester Arent van 's-Gravesande heeft moeten oplossen bij het construeren van dit koepeldak met de daarop rustende 120.000 kg zware toren.

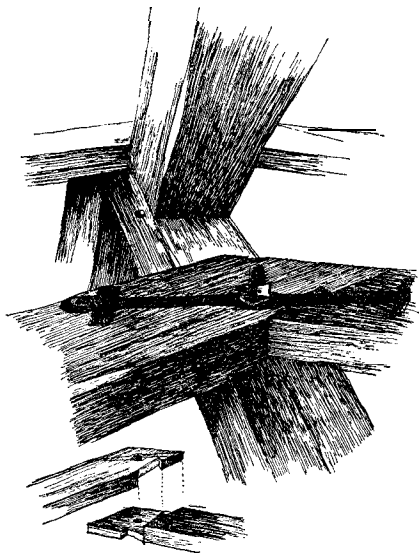
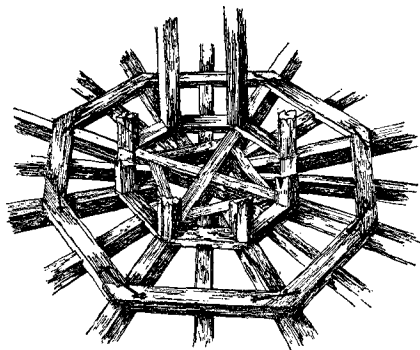
Een koepeldak maken was voor hem zeker geen dagelijks voorkomend werk en voorbeelden om van te leren had hij in de jaren 1630-1649 ook niet rijkelijk ter beschikking. Hij was van huis uit timmerman, zodat het bouwen van een stenen koepel mede met het oog op de extra belasting van de paalfundering, voor hem zeker géén punt van overweging zal zijn geweest.

Het belangrijkste probleem, dat in het algemeen opgelost moet worden bij het bouwen van daken, gewelven en vooral koepeldaken, is het opvangen van de naar buiten gerichte spatkrachten. Dit is eenvoudig wanneer het mogelijk is om trekstangen of doorlopende kapbalken in dwarse richting van de ene kapvoet naar de andere aan te brengen. Een dergelijke koppellende verbinding zien we zeer aanschouwelijk bij een dubbele schilderstrap, waar om uitglijden van de poten op een gladde vloer te voorkomen, een stuk touw de verbinding vormt tussen de voeten van de twee ladders. Een dergelijke verbinding was onder het gewelfde plafond vanwege de ontsierende werking niet mogelijk en is daarom hoger, boven het plafond uit het zicht aangebracht. Bij een vergelijking met de dubbele schilderstrap, zouden we ons voor moeten stellen, dat het koppeltoew boven de halve hoogte is bevestigd. Het is duidelijk dat daardoor de trekspanning in die koppeling veel groter zal zijn dan bij de gebruikelijke verbinding nabij de ondereinden.

In de koepel zijn deze trekspanningen, die door eikenhouten balken opgenomen moeten worden, dan ook enorm groot. Dit is hier niet zo eenvoudig, want deze balken liggen op één hoogte en kruisen elkaar in de as, dus midden onder de toren. Daar in het hart komen de balken bij elkaar, als

*Zie illustraties nrs. 13 en 14.

schets 1

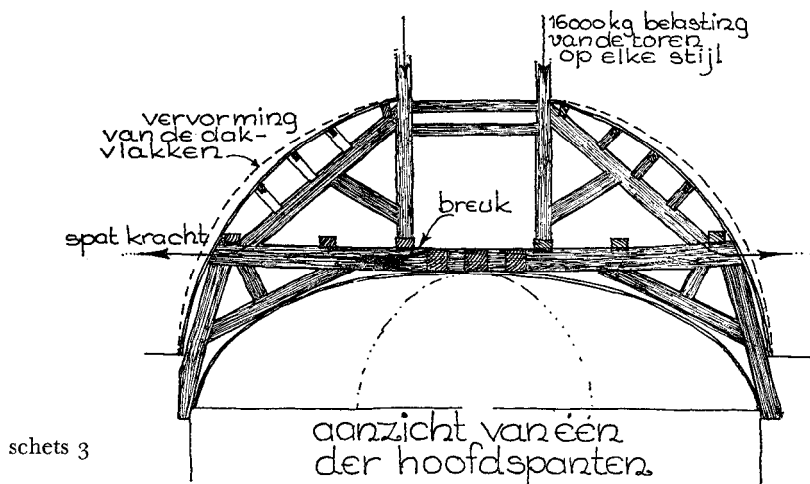
16 poten van een enorme spin. Denk hierbij aan de belasting van de toren, die daar als een zware schilder op een viervoudige dubbele ladder staat. Dit kruispunt van trekbalken was voor Arent van 's-Gravesande zeker het grootste zorgenkind. (Schets 1). Allereerst werd de *tamboer* (trommelvormige stenen onderbouw) onder de koepel met de over de omloop naar binnen gezwikte steunberen zo gemaakt, dat hierdoor een gedeelte van de naar buiten gerichte krachten opgenomen kon worden, doch dit was lang niet voldoende. Daarbij komt de technische onmogelijkheid om twee houten delen zo aan elkaar te verbinden, dat ze voldoende trekkracht op kunnen nemen, althans in verhouding met de treksterkte van elk deel afzonderlijk. Bij het ontwerpen van deze constructie heeft Van 's-Gravesande allereerst enorm zware eikenhouten balken gebruikt, zo van 80 cm hoog en 50 cm dik. Hij heeft dit zeker nodig gehad met het oog op de relatief zwakke trekverbindingen. Twee balken lopen door in het kruispunt, ze zijn daar zg. *halfhout* in elkaar gekeept en daardoor tot op de helft verzwakt; op dit punt blijft er dus een houtdoorsnede van 40 x 50 cm. Zo groot zijn daar de trekspanningen dat bij onderzoek vóór de restauratie bleek dat deze balken gebroken en uit elkaar getrokken waren. De overige in het knooppunt samenkomende trekbalken zijn min of meer aan de eerste twee verbonden. De bouwmeester heeft het echter niet op dit ene knooppunt in de as aan laten komen. Hij heeft op de trekbalken verscheidene ringen van eikenhouten balken bevestigd, die de achthoekige plattegrond volgen. (Schets 1). De hoe kvebi uringen van deze ringen (schets 2) werden echter

ook weer op trek belast, maar konden door het grote aantal met elkaar die lastige spatkrachten de baas blijven. Het is boeiend om op deze wijze de gedachtengang en de pogingen van deze 17e-eeuwse constructeur te volgen.

Men kan zich afvragen hoe het mogelijk geweest is, dat dit degelijke werkstuk toch begon te bezwijken. Een eerste oorzaak was te vinden aan de voeten van de spanten die ergens in de muren van de tamboer zijn geplaatst. Deze waren enigermate door rotting aangetast, waardoor het dragend steunvlak kleiner werd en door overbelasting in elkaar werden geperst. Hierdoor werden de spatkrachten in de kap steeds groter. Een tweede oorzaak werd gevonden in een fout van een vroeger herstel, toen er een horizontaal, om de spantvoeten rondgaand, in het metselwerk verborgen ringanker werd verwijderd. Verschillende stukken van dit oorspronkelijk doelmatige anker zijn bij de restauratie teruggevonden. Het vormde ook een onderdeel van de maatregelen, genomen door Van 's-Gravesande, ter beteugeling van de gevaarlijke spatkrachten. Een derde oorzaak kan nog zijn geweest het krimpen van het hout, waardoor de verbindingen losser zijn geworden. Mogelijk heeft de betere verwarming van het gebouw hierop invloed gehad.

Enkele jaren geleden werd door de opzichter van de kerkelijke gebouwen van de Hervormde Gemeente opgemerkt, dat de spanten op vreemde wijze losraakten van de daarop rustende dakschilden. Bovendien waren er scheuren ontstaan in het metselwerk van de trommel boven de vensters, dus op de zwakste plaatsen. Dit deed denken aan het spatten van de constructie. Een meting wees uit, dat de koepel ongeveer 25 **cm** lager (platter) was geworden (schets 3). Dit waren zulke onheilspellende verschijnselen, dat het uit veiligheidsoverwegingen noodzakelijk was, om gedurende de twee jaren, die aan de restauratie vooraf gingen, wekelijks metingen te verrichten, met behulp van eenvoudige maar doeltreffende meetinstrumenten. De bewegingen in de constructie werden in grafieken vastgelegd, die tijdens de uitvoering van het werk ten nutte konden worden gemaakt. 'Hiermede kon immers vastgesteld worden of het eerste ingrijpen een buitengewone invloed op het gedrag van de koepel zou hebben.

Het belangrijkste deel van de restauratie heeft zich afgespeeld in een van daglicht verstoken ruimte tussen het koepeldak en een tijdelijke, dichte vloer onder het gewelfde plafond juist boven de ramen, rustend op een van stalen steigers gebouwde kolom in het midden van de kerkruimte. Op deze wijze konden de kerkdiensten normaal voortgezet worden. De omstandigheden, waaronder de arbeid moest worden verricht, waren verre van gunstig. Een donkere zeer stoffige ruimte, waar vele plaatsen slechts kruipend benaderd konden worden, bemoeilijkte het hanteren en bewerken van onhandige zware materialen. Daarbij kwam het brandgevaar, de moeilijke oriëntatie in een achthoekige ruimte en de hoge eisen, die aan een zorg-

vuldige en voorzichtige uitvoering werden gesteld. Dit heeft het uiterste gevraagd van de zeer bekwame uitvoerder, de heer Dukker uit Delft, die hier gehandeld heeft namens het aannemersbedrijf Woudenberg te Ameide.

Bij het maken van het plan voor de restauratie is de handhaving van de oorspronkelijke eikenhouten constructie het uitgangspunt geweest. De onderdelen die toegevoegd zijn, hebben grotendeels tot doel om de eerder genoemde spatkrachten te beteugelen en bovendien om de ongunstige toestand, waarin de constructie door de vervormingen was geraakt, op te heffen. Het is gelukt om de versterkingen zó aan te brengen, dat er bij een bezoek aan de zolderruimte nagenoeg niets van te zien is.

Na het verwijderen van het eikenhouten plafond is tegen de onderzijde van de daardoor vrijgekomen constructie een samenstel van zware ijzeren banden aangebracht, waarmee het eerder genoemde kruispunt van balken hecht aan elkaar werd verbonden (zie afb. 14). Toen hierover opnieuw het gewelfde plafond was bevestigd werd dit alles volkomen aan het oog onttrokken.

Over en in de muren is een zware betonnen ringbalk aangebracht als een vervanger van het vroeger weggebroken ijzeren ringanker. Ten einde lengteveranderingen door temperatuursinvloeden zoveel mogelijk te voorkomen, is deze balk geïsoleerd met een kurklaag. De spantvoeten die door rotting waren aangetast, zijn ingekort en op een bijzondere wijze verankerd. Zo eenvoudig als dit neergeschreven is, zo moeilijk was het om dit werk uit te voeren. Een eikenhouten spantpoot met een dikte van 70 cm moest bijv. met een gewone handzaag afgezaagd worden, in een ongemakkelijke houding

en met de wetenschap, dat het daarop rustende gewicht van 38.000 kg straks overgebracht zou worden op twee tijdelijke, met de grootste zorg en moeite geplaatste ijzeren stutten. Uitvoerder Dukker, die dit werk zelf zeven keer verricht heeft, gaf toe, dat hij elke keer wanneer de belasting zich verplaatste, wat met enig gekraak gepaard ging, gezwind opzij schoot: „en dat, terwijl je weet, dat je wanneer het mis loopt, toch niet weg kunt komen”. Dit zegt iets over de spanning waaronder daar door deze mensen is gewerkt.

Een uitvoeriger beschrijving van het uitgevoerde werk zou dit artikel nog technischer maken dan het reeds is geworden. Enkele uitwendig zichtbare onderdelen dienen echter nog te worden vermeld.

Het plafond onder de koepel was bedekt met een lichtgroene verflaag, zoals thans nog de plafonds van de omloop. Hieronder werden een viertal opeenvolgende verschillend gekleurde verflagen aangetroffen. De eerste verflaag is uitgangspunt geweest voor de thans opgebrachte grijsgroene olijfkleur. De grote rozet, die een zwarte wijzerplaat omkranst, is opnieuw verguld. Ongedacht groot is de afmeting hiervan, nl. 325 cm. middellijn. Ook de op de torenspits staande opnieuw vergulde granaatappel heeft een op de begane grond niet te schatten hoogte van 350 cm. De sleutels met de windwijzer in de vorm van een bazuinengel hebben overeenkomstige afmetingen.

Een gedeelte van de loodbekleding op de toren, in het bijzonder het meer gecompliceerde drijfwerk dateert nog uit 1649. Opmerkelijk is hierbij de wijze waarop het lood is vastgespijkerd. Hierbij is op elk bevestigingspunt een uitholling in het hout gemaakt, waar het lood is ingeklopt, en met een loodspijker in de holte vastgezet. Vervolgens is deze uitholling gevuld met een mengsel van vloeibaar lood en tin. De daardoor ontstane ongeveer 6 cm. grote cirkelvormige bevestigingspunten blijven een weinig zichtbaar, en werken doordat ze regelmatig over het oppervlak zijn verdeeld, enigermate decoratief.

Van de dakvlakken van de koepel zijn de bovenste meest vlakke gedeelten met lood bekleed en verder met een klein formaat dakleien, gedekt als **maasdak**.

Verskillende sporen duiden er op, dat de geheel met lood beklede toren oorspronkelijk geschilderd is geweest. Ook op de zandstenen raamharnassen en de festoenen boven de ramen zijn verfsporen ontdekt. Van opnieuw verven is afgezien met het oog op het onderhoud in een zodanig vervuilde atmosfeer, dat zich op het nieuwe verguldwerk reeds na enkele maanden een vuile aanslag had afgezet.

Een der stijlen van de lantaarn in de toren bleek aan de onder- en bovenzijde gelast te zijn. Het is niet onmogelijk dat deze lussen reeds bij de bouw zijn gemaakt, teneinde het mogelijk te maken om de klok hierin aan te brengen.

DE WEVERSTAKINGEN VAN 1895 IN DE LEIDSE KATOENFABRIEK

door

DR. H. P. M. GODDIJN

Deze historische studie maakt deel uit van het projekt „Leiden en de Leidenaren”, dat onder auspiciën van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit van Leiden wordt uitgevoerd.

In de geschiedenis van de Leidse katoenfabriek, opgericht in 1835 en gelijkwaardig in 1936, weerkatst zich een eeuw sociale en economische geschiedenis van de stad Leiden. Het is een even boeiend als bewogen verhaal. Nadat een Belgisch fabrikant, F. van den Berghe, aangelokt door de steun van de gemeente, zich in 1835 bereid had verklaard zijn katoenbedrijf vanuit Lier naar Leiden over te brengen, werd het volgend jaar de fabriek gebouwd op het Waardkerkplein, tussen de Herengracht en de Oranjestraat. Maar reeds in 1846 werd de fabriek in desolate economische staat te koop aangeboden. Louis Driessen (1823-1904) gaf op aansporen van vader en oom, die het bedrijf samen kochten, een carrière op in de Engelse textielindustrie en nam als zeer jonge man de leiding van het bedrijf op zich.¹ Sinds die tijd tot aan haar opheffing heeft de familie Driessen de fabriek in voorspoed en rampspoed, tot haar definitieve opheffing beheerd.

Al noteert de geschiedenis tegenspoed misschien ijveriger dan bloei of gewoon maar voortgang, feit is toch dat de honderdjarige Leidse katoenfabriek geen gemakkelijk leven heeft gehad. In 1845-1846, in 1869-1870, in 1902 en 1911, gedurende de eerste wereldoorlog en de crisis der dertiger jaren maakte het bedrijf grote economische moeilijkheden door. In 1861 en 1897 brandde de katoendrukkerij uit. In 1882 en 1919 was er een katoendrukkersstaking. In 1887 werd de familiezaak omgezet in een naamloze vennootschap De Leidsche Katoenmaatschappij v/h de Heyder en Co.² In 1895 en 1922 staakten de katoenwevers. In 1890 nam de parlementaire enquêtekommissie onder meer een aantal verhoren af van directie en arbeiders van de katoenfabriek, die een bedenkelijk licht werpen op de toestand in en om de fabriek.³ In 1903 publiceert Felix Driessen (1855-1936), zoon van Louis, zijn uitdagende brochure *Theorie en Praktijk over de industrie in Nederland*, waarin hij zijn liberale denkbeelden wijdlopieg ont-

*Zie illustraties nrs. 15-17.

wikkelt en krachtig verdedigt.⁴ In 1922 komt het gedurende de 18 weken durende weversstaking tot felle botsingen tussen vakorganisaties en bedrijfsleiding. In 1932 – devaluatie van het pond sterling – wordt het bedrijf stil gelegd en vier jaar later opgeheven. Al ging bij de likwidatie het gewone aandelenkapitaal, dat zich grotendeels in de handen van de familie bevond, geheel verloren, alle krediteuren en obligatiehouders werden volledig betaald. In datzelfde jaar 1936 overleden de broers Carl en Felix Driessen, die vanaf 1887 de dagelijkse leiding van het bedrijf hadden. Ze waren beiden, evenals hun ouders, gelovige lidmaten der rooms-katholieke kerk.⁵ In de vele lotgevallen van deze katoenfabriek – een der grootste bedrijven, die Leiden ooit binnen haar wallen had – is niet alleen het lot van de bekwaame en ondernemende Louis Driessen, later van de ondernemersfamilie Driessen betrokken geweest. De levensdraden van duizenden Leidenaars, oud en jong, en honderden arbeidersgezinnen zijn eveneens generaties lang diep verweven geweest met diezelfde lotgevallen. Het is binnen die lotsverbondenheid dat zich tussen fabrikant en werkmans in de laatste decennia van de vorige eeuw belangentegenstellingen openbaren. Hun ontlasting in scherpe sociale conflicten en de langzaam opkomende rol van de arbeidersorganisatie bij hun verzoening willen wij in het navolgende belichten aan de hand van de historische beschrijving van de weversstakingen van 1895. Leiden telt dan 44.714 inwoners.

Zijn deze stakingen de moeite van het vorsen in oude papieren, het beschrijven en schrijven waard? Wij menen van wel. Deze stakingen zijn – toegegeven – wel niet gelijk te stellen met bijv. de katoendrukkersstaking van 1882 te Leiden, die naar betekenis werd gelijkgesteld met wereldbekende stakingen als die in de havens van New York en Hamburg. Deze stakingen zijn ook niet een toppunt geweest onder de talrijke stakingen, die het begin van de arbeidersbeweging in Nederland markeren. Zij zijn niet de enige en belangrijkste weversstakingen in de geschiedenis van de Leidse textielindustrie, ja zelfs niet in de geschiedenis van de Leidse katoenfabriek.⁶ Toch zijn deze stakingen, die **tesamen** drie weken duurden en rond vier honderd wevers en hun gezinnen brodeloos maakten, als sociaal en historisch evenement belangrijk genoeg om nog in 1964 onze aandacht te vragen. Het waren plaatselijke gebeurtenissen van de eerste orde, die ook in de landelijke dag- en weekbladen grote aandacht trokken. Binnen het kader van de nog weinig bekende geschiedenis der Leidse arbeidersklasse hebben ze een niet te onderschatten betekenis gehad als getuigenis van de vitaliteit dier klasse en haar groeiende wil zich een menswaardig bestaan te verwerven. Ze werpen een verrassend licht op keerpunten in de tijdgeest en kenteringen in het sociale bewustzijn juist dáár waar ze lokaal en in konkreto aanwijsbaar **worden**.⁷ Tenslotte en nu wat zakelijker : zij weerleggen de hardnekkige bewering als zouden er in de laatste decennia van de vorige eeuw in Leiden geen grote werkstakingen zijn geweest.⁸

Ofschoon de Leidsche Courant pas op Vrijdag 10 Mei 1895 melding maakt van een geschil onder de wevers der katoenfabriek vanwege een naar hun mening onjuiste uitbetaling van premies op hun stukwerk, broeide het in feite al veel eerder op deze afdeling van het bedrijf. Er was bovendien geen onderling geschil, maar een geschil met de direktie, de heren Carl en Felix Driessen. Deze hadden vanwege het frauduleus meten der stukken maatregelen genomen, die rechtstreeks het loon en dus het dagelijks bestaan der wevers raakten. De genomen maatregelen waren ook niet erg taktisch, omdat de wevers gestraft werden voor een vergrijp van een oneerlijke meter en zijn helper, terwijl ze reeds - zoals we zien zullen - in bijzonder moeilijke werkomstandigheden verkeerden.

De mogelijkheid mag ook niet worden uitgesloten, dat de sociale onrust onder de Leidse katoenarbeiders vanwege hun traditionele instelling bepaald niet „strike-minded” gestimuleerd was van buiten af. Op 29 april had Adriaan van Emmenes, een zeer radikaal socialist, te Leiden gesproken over: De strijd tussen kapitaal en arbeid - ellendige gevolgen van de mechanisatie. Ook waren ze op woensdagavond 22 mei nog in de Concertzaal Ephraïm, Haarlemmerstraat 54, door G. Bennink uit Hengelo (Twente) aangezet tot grotere weerbaarheid, streven naar betere arbeidsvoorwaarden en het vormen van weerstandskassen.⁹ Hoe het ook zij : er zat onrusten opgewondenheid in de lucht en de direktie wist daarvan. Eind april werd zij door een brief van een arbeider met onleesbare ondertekening gewaarschuwd, dat er „een groote oproer” in de lucht zat.¹⁰ Deze brief, die door haar merkwaardige mengeling van vriendelijk verzoek, diepe verontwaardiging en onverholen dreiging een geladen karakter draagt, luidde als volgt :

Aan den WelE Heer Driessen Fabrikant de leidsche katoen Maatschappij te Leide

Een vriendelijk verzoek aan u Edelle Heer te zenden over het geen wij als ondergeschikte van Ue in deze week zijn voorgeschreeven daar ons verwittigt is dat de stukken in begin van de vorige maand niet meer worde opgeschreven het geen zeer onbillijk is. ten eerste zijn ze zoo lang dat het onmogelijk. is om ze af te krijgen en wanneer daar dan de helft niet van opgeschreven word. wat moet dat dan worden. dan kan het gebeuren dat je in een week op een stoel als je Dingsdag nade middag een boom af krijgt en een andere voor in de plaats krijt dat je dan heellemaal 75 centen verdiendt heb het is wel waar dan hebben wij het de volgende week dubbelt maar het gebeurt zeer dikwijls dat je er 3 boomen van op heb wat moet dat dan worden wanneer dan het 4 de geld er af is Nu dan krijgen onzen vrouwen 2 Gulden. wat is daar voor een huisgezin mee te beginnen. en dan kan ik u nog mededeelen wij moeten 32 gulden verdienen voor onze priemi-

dus u Edel : nu moet u eens goed begrijpen als wij nu de laatste week **vande** primi 4. gulden verdienen en er blijven nog 4 gulden op de stoelen zitten dan is de primi weg dus dat is. voor de wever 7 **gulde** schade- dus nu vraag ik aan **u** Edel: is dat nu voor een werk man niet om **rasend** te worde want **zoo** ver ik weet hebben wij geen sosiale in de fabriek maar op **zoo** manier kan ik u mededelen dat nu op het oogenblik alles sosial is wat zich ligt laat begrijpen wand wij vragen niet om verhooging van loon maar om het geld wat wij bloedig verdient hebben want ik geloof wel dat wij daar wel recht op hebben wand dat de **Heeren** bestolen zijn dat licht niet aan de wevers maar aan de opperhoofden wand het is niet te begrijpen dat zo ééne jongen zooveel kan opsteeken dat niemand daar iets van merkt ten eerste gaat het **ieder**en avond door de handen van Mijnheer livingston en geen van beiden zien **zoo** iets licht dat nu aan de wevers of aan anderen.

oordeel gij **u** Edel: daar zelfs nu eens over kan nu wie er geen schuld aan heeft **zoo** iest leiden Neen? maar het word toch maar gedaan in dien er geen verandering in gebragt word dan kan ik u verzekeren dat het een groote oproer worde zal wand of wij nu de eene week enkelt hebben en de andere week dubbelt is voor ons niet hetzelfde wand het is bij ons soort van menschen altijd uitgerekent en welk een schande zou dat voor zulke rijke Patroons van zoon **Matschappij** niet zijn. de naam te moeten dragen met ons verdiend weekloon te gaan slapen ik hoop in de volgende week er een gunstig uitslag van te hooren **u** weet nu alles vooruit

Met Achtting

Deze brief, duidelijk namens meerderen geschreven, verwijst naar de eerste fase van de ontwikkeling, die tot de stakingen zou leiden. Ontdekt was dat de man aan de meettafel niet eerlijk was. Het gebeurde meermalen, dat **geweven** stukken katoen van 12 meter gemeten werden op 13, die van 13 op 14 meter, enz. De betrokken wever kreeg dan een meter meer loon dan hem toekwam. Zijn vreugde over dit extra inkomen was echter van korte duur. Want na enkele dagen ontdekte het hoofd van de meettafel de „vergissing” en liet dan door een van zijn hulpjongens het teveel uitbetaalde vanwege het teveel gemetene terugvorderen, hetgeen de meter echter niet aan de loonadministratie verantwoordde.

Het bedrog wordt ontdekt, maar van de genomen strafmaatregel worden vooral de wevers de dupe. De direktie bepaalt namelijk, dat voortaan alleen de afgewerkte stukken katoen mogen worden uitbetaald. Niet meer derhalve de stukken, die nog op de weetbomen zitten, welke stukken vermoedelijk de meeste aanleiding tot fraude gaven. Dit betekent, dat de wevers, die gemiddeld zeven tot acht gulden per week verdienen, voortaan een zeer onregelmatig weekloon zullen gaan krijgen. De ene week, wanneer

een groot stuk helemaal afkomt bijv. f 10.—, maar de week daarop, wanneer een stuk nog op de bomen zit, slechts f 4.—. Daarbij komt dat sommige wevers hun maandpremie zullen moeten missen en derhalve minder loon zullen krijgen. Een wever die het brengt tot een maandinkomen van f 30.— of f 32.— kan namelijk aanspraak maken op een premie van 10% over dit inkomen, dus van f 3.— of f 3.20, ongeveer een half weekloon dus. Blijft nu een stuk van enige lengte op de bomen zitten, dan loopt de wever kans zijn maandinkomen niet te halen, waaraan de premie verbonden is. Een pijnlijke zaak, omdat die premie niet zozeer een gunst was, maar zelf reeds gevolg van een loonsverlaging van 10%, die later in de vorm van een premie weer was „ongedaan” gemaakt.

De wevers dienen nu een klacht in bij de direktie, omdat hun toch al kwetsbare gezinsekonomie nu dubbel bedreigd wordt : door het vervallen van de maandpremie en door het gevaar, dat de ene week in hun gezin wordt ingeteerd, wat eigenlijk voor de volgende „magere” week diende te worden uitgespaard. Ofschoon de direktie meent, dat dit gevaar best voorkomen kan worden, kennen de wevers hun vrouwen beter. Deze kunnen dat kunststuk niet volbrengen.¹¹ Ze hebben al moeite rond te komen van de gulden, die hun mannen zo gemiddeld per dag verdienen. Zelfs in het goedkope jaar 1895 kost een mud aardappelen nog f 2.25, een pond boter f 0.60, een kg kaas f 0.35, een kg rundvlees f 0.59, een kg gebuild brood f 0. 1 1 $\frac{1}{2}$, een kg roggebrood f 0.07, en zestig turven een kwartje. In de kleine borgwinkels moesten de arbeiders dikwijls meer betalen voor mindere kwaliteit dan de gewone burger, die in grotere zaken à kontant placht te kopen.¹²

Na heel veel gepraat wordt een minnelijke schikking gevonden tussen arbeiders en direktie, maar de rust onder de wevers blijkt geenszins te zijn teruggekeerd. Dit blijkt wel uit de volgende brief.¹³

Leiden den 15 Juni 1895

De WelE : gestr : Heeren Driessen

Geachte Heeren een vriendelijk verzoek aan U Beiden te mogen zenden. is dienende te melden dat het geen het houdt is het geen die perzoon die van dezen week te zwaar gestraft is wegens het slijppen van het een schietspoel. daar alleen niet voor mijn heeren voor die perzoon maar voor verbetering in de grondstofen in het garen en in het pappen, want mijn Heeren U zal zelf al wel in gezien hebben dat er wel sleicht stukken afgelevert worden. Bij voorbeeld mijn Heeren zoo! vroeger wij wevers: gewon zijn een boom in 5 a 6. weken af geslagen. maar nu is er geen eenen wever die in 8 a g weken af kan werken.

Dat dit voorgevallen. dat kan onderzocht worden.

Want mijn heeren door het sleigte werk en door het harde werken dat er

perzoon zijn die met de dood in de schoenen loopen en velen zijn er die bloedspugen door gekregen hebben wegens het kwetsen door den borst alleen door het velen leggen over de kammen. want mijn Heeren wij zijn dikwijls al heen gegaan en hebben daar al dikwijls over geklaagt altijd niet aan u maar aan u schef en tot noch toe geen verbetering dus mijn heeren wij hoopen dat wij van U verbetering in mag zien. en dan mijn Heeren vragen wij noch alsu blijft dat als er iemand gestraft wordt dat u er de middelaar in mag wezen want wij weten wel Heeren dat in zoo Fabriek orde en toe zich moet wezen

Mijn Heeren wij willen gaarne alle de Arbeid hervatten. wij hoopen dat U de goedheid moog hebben aan onzen vraagt te voldoen, en wanneer wij de arbeid kunnen ervatten en op hoewijze

U onder daannige

UIT allen Naamen

J BLOK

Uit de laatste alinea van deze brief blijkt, dat de wevers hebben gestaakt. Wat was er gebeurd? De wevers mochten zelf de spoeltjes van hun weefgetouwen niet aanslijpen. Daarvoor was apart iemand aangesteld. Vanwege de slechte kwaliteit van de grondstoffen (garens) was het echter langzaamaan gewoonte geworden, dat de wevers ook zelf dat werk deden ondanks het verbod. Op donderdagmorgen 13 juni wordt een wever door een onderopzichter, een jongen van 17 jaar, erop betrapt zelf een punt aan een spoel te slijpen. Deze geeft de wever een boete van 25 ct. De woedende werkmán beklaagt zich hierover op hoge toon bij de hoofdopzichter, de „schef”, een oud-onderofficier. Deze verhoogt de boete aanmerkelijk door er een z.g. „rap” van acht dagen van te maken, d.w.z. een verbod om gedurende die tijd op de fabriek te komen. Een beroep op de directeur als „middelaar” baat niet. Hij vindt dat de cheffuist heeft gehandeld. De man zal dus voor een klein vergrijp een week loon en dus ook zijn maandpremie moeten missen, tesamen ongeveer tien gulden.

Vele wevers aanvaarden dit niet. Ze willen, dat hun kollega direkt weer in dienst genomen wordt. In het andere geval willen ze kollektief de schuld en daarmee de straf van het spoeltjes slijpen op zich nemen. Ze kiezen dus partij in het geschil voor hun kameraad. De direktie weigert echter de straf te royeren.¹⁴ Nog willen de arbeiders niet gaan staken. Een aantal van hen neemt 's middags om één uur de „boosdoener” tussen zich in om hem zo toch de fabriek binnen te loodsen. Het hek wordt echter op last van de direktie gesloten.¹⁵ Dan willen de kameraden uit solidariteit met de beboete wever diens straf, schorsing voor acht dagen, delen. Enkele wevers zijn echter al in de weverij en willen gaan werken. Hun aantal is echter te klein om verder te kunnen gaan. Andere werkwillige wevers, die nog buiten staan,

kunnen niet binnen komen, omdat ze door kollega's worden tegengehouden. Om technische redenen wordt de direktie nu gedwongen de stoommachine, die de weefgetouwen aandrijft, stil te laten zetten. Alle wevers zijn nu *voor* acht dagen geschorst. De direktie geeft bericht van de onrustige toestand aan de kommissaris van politie. Nog dezelfde avond heeft ze een konferentie met de heer F. Was, burgemeester van Leiden. De drie kommissarissen van de Leidsche Katoenmaatschappij, de heren mr. J. E. Henny en A. Woltman Elpers te Amsterdam en Auguste Hooreman te Gent, worden schriftelijk van de situatie op de hoogte gebracht. Van nu af aan tot het einde der stakingen worden zij in een regelmatige rondgaande korrespondentie van de gang van zaken op de hoogte **gehouden**.¹⁶

Van een staking in eigenlijke zin was feitelijk (nog) geen sprake. Eerder moet men – ietwat wijdlopig – spreken van een vanwege de onderlinge solidariteit van een aantal wevers door de patroons in de vorm van een algemene schorsing of uitsluiting aan allen opgelegde werkstaking. Maar zo formuleert Carl Driessen het niet in zijn brief aan de kommissarissen. „Onder de werklieden der weverij” – zo schrijft hij – is „wederom eene werkstaking” **uitgebroken**.¹⁷

Op de avondkonferentie met de burgemeester pleit deze ervoor de fabriek zo spoedig mogelijk weer open te stellen. Zowel omwille van de brodeloze stakers als ook uit vrees voor relletjes op de a.s. studentenfeesten. Maandag 17 juni en de daarop volgende dagen waren er namelijk in Leiden grote Lustrumfeesten. Het Collegium Civitatis Academicæ Lugduno Batavae Supremum had hem, de burgemeester, toestemming gevraagd „tot het doen plaatsen van een locomobile” voor de elektrische verlichting van het Park en het daarin gelegen gebouw, waarin de feesten plaats zouden vinden.¹⁸ Dinsdag was de z.g. maskeradedag, de dag, waarop de studenten der Leidse Universiteit een gekostumeerde optocht hielden. Op die dag mochten de Leidse arbeiders zich met behoud van loon vergapen aan het uitbundig en kostbaar feestvertoon der studenten, maar voor het overige hield men die week het roerig kloojesvolk der grachten maar liefst binnen de fabrieken. De burgemeester had via de pers het publiek dringend uitgenodigd „de Optocht niet te volgen en bij het voorbijtrekken van den Stoet op de eenmaal ingenomen standplaatsen te blijven, en verder alle aan den Optocht hinderlijke belemmeringen uit den weg te ruimen en **alzo** tot den geregelden en ongestoorden afloop daarvan mede te **werken**.”¹⁹ Maar honderden stakende en hongerige wevers konden zijn plannen en prestige danig in gevaar gaan brengen.

De Driessens voelen aanvankelijk weinig voor het voorstel van de burgemeester, willen liever pas op maandag 17 juni weer beginnen, maar zwichten voor het aandringen van de **burgemeester**.²⁰ Op vrijdag 14 juni 's morgens hangt de volgende proklamatie aan de poort van de fabriek : „De wevers die *onder de gewone voorwaarden* hun werk wensen te hervatten kunnen voor 10 uur

hunnen namen bij den portier opgeven, en zullen, wanneer hun aantal groot genoeg is, om één uur toegelaten worden".²¹ Op dezelfde dag schrijven Felix en Carl Driessen aan de drie genoemde kommissarissen, dat zich niemand heeft aangemeld om het werk te hervatten en dat zij „van ter zyde" gehoord hebben, dat de wevers eisen dat de weggezonden wever weer wordt aangenomen, omdat ze anders mèt hem acht dagen zullen wegblijven.²² In het archief vinden we evenwel vijf lijsten met **tesamen** 227 namen van wevers en weefsters, die „wenschen hunnen werkzaamheden onder de bestaande voorwaarden te **hervatten**".²³ Misschien zijn de Driessens wat te voorbarig geweest met hun schrijven aan de kommissarissen of is het aantal werkwilligen, dat zich vóór tien uur (dit laatste was met potlood op de proklamatie bijgeschreven) aanmeldde, niet groot genoeg geweest om hervatting van de arbeid technisch mogelijk te maken. Vast staat echter, dat een kleine meerderheid of grote minderheid der wevers zo ontevreden is over hun arbeidsomstandigheden, dat zij weigeren onder de gewone voorwaarden aan het werk te gaan. Wat zich aanvankelijk liet aanzien als een uitsluiting ontwikkelt zich nu snel tot een echte staking.

Inmiddels wordt het kontakt tussen wevers en fabrikanten „van ter zyde" tot meer direkt. Dit blijkt uit de hiervoor weergegeven brief van wever J. Blok. Daarin komt naar voren, dat de kwestie van het spoeltje hoogstens aanleiding kon zijn geweest voor de onlusten en de werkelijke oorzaak vooral lag in de zeer slechte kwaliteit van de gebruikte garens. Voortdurend brak de draad af. De wevers, waarvan sommigen op vier getouwen werkten, konden niet opschieten met hun werk. Ze waren 's avonds doodmoe van het hangen over de kammen en het knopen van het gebroken garen. Ze verdienden niet, wat ze aan het stukwerk met beter garen konden en voor hun gezinsonderhoud moesten verdienen. De wevers zochten de oorzaak van hun treiterend malheur aanvankelijk niet in het garen, maar in de weefgetouwen. Vandaar, dat een der wevers in haast zelf een spoeltje aanpunte in de veronderstelling, dat het daaraan haperde.²⁴

Door de kollektieve „rap" valt nu voor acht dagen het toch al lage inkomen van honderden wevers, bijna allen gezinshoofden, weg. De ene bron spreekt van ruim 500, een andere van bijna 400, een derde bron besomt 350 geschorste en stakende wevers.²⁵ Ten einde raad vragen ze hun patroon te spreken, maar deze wil dat de grieven schriftelijk worden uiteengezet.²⁶ Dat was voor de weinig ontwikkelde wevers geen gemakkelijke zaak, maar ze schrijven een brief en deze wordt namens vijf van hen door genoemde J. Blok ondertekend. Deze brief wordt op zaterdag 15 juni door de kommissie van vijf wevers aan Felix Driessen gegeven. Hoofdgrieven zijn de onevenredig zware straffen, die in de fabriek werden gegeven, maar vooral de slechte grondstoffen, waarvan de verwerking grotere inspanning van de wevers vraagt en erg ongezond is. Diezelfde dag nog krijgen de arbeiders op deze brief een schriftelijk antwoord, dat hen niet bevredigt.

Driessen schrijft: ik wil geen algemene grieven horen, maar feiten en namen van personen, die zich over die feiten beklagen.

Op maandag 17 juni, de dag, waarop de direktie graag het werk hervat had gezien, stuurt dezelfde kommissie van arbeiders een vrij vinnige brief aan de direktie terug, die ditmaal niet ondertekend is.²⁷ Ze heeft de volgende inhoud:

WelEdele Heer !

Mijnheer !

Met bevreemding hebben wij arbeiders en arbeidsters kenr.is genomen van het antwoord van U. op de brief door ons gegeven, bevattende de klachten en grieven van ons. Met bevreemding, omdat wij meenden positieve feiten daarin te hebben aangewezen, namelijk: Dat wij allen schuldig zijn aan het feit, door onzen kameraad bedreven daar het gewoonte geworden is en wij *daarom* de straf onbillijk vinden, ten tweede, waar wij aanduiden dat, waar wij bijv. met goede grondstof een boom afsloegen in 5 a 6 weken wij daar *nu* met slechte grondstof 8 a 9 weken voor noodig hebben.

En willen wij, nu als vroeger met goede grondstof een gelijke loon verdienen wij een meer inspannende arbeid moeten verrichten wat zeer ten nadeele onzer gezondheid is. En ten derde dat de strafoplegging ook door u worde goedgekeurd.

Mijnheer mocht de eerste brief niet duidelijk geweest zijn, zoo wenden wij ons nogmaals op tot u met onze zoo wij meenen positieve grieven Vertrouwende op uw antwoord in uw brief luidende: Wanneer Ons positieve grieven worden medegedeeld met op gaaf van personen die zich over die feiten te beklagen hebben, dan zijn wij zooals altijd gaarne bereid die nader te onderzoeken. Welnu mijnheer de lijst heernevens bevattende namen van personen die zich over de feiten in deze brief beklagen Vertrouwen wij op uw woord dat u deze grieven *zult* onderzoeken en de wensch van ons daaraan gevoegd dezelfde uit den weg te ruimen

Vertrouwende een goedgunstig antwoord te zullen ontvangen zoo zijn wij *dan* bereid den arbeid te hervatten

Achtend

namens ondergetekende

Op dezelfde maandag 17 juni - de reünisten der Universiteit worden die dag feestelijk binnengehaald - doet de direktie mondeling de toezegging aan de kommissie uit de wevers de grieven van een lange lijst personen te onderzoeken. Op dinsdagmorgen - maskeradedag - krijgt de direktie na-

mens de wevers en weefsters een kort, niet ondertekend, briefje, dat zij, vertrouwend op haar woord, dat de grieven uit de weg zullen worden geruimd, woensdag 19 juni om half negen het werk zullen hervatten. Het verschil tussen „grieven onderzoeken” en „grieven uit de weg ruimen” gaat in de feestvreugde van maskeradedag verloren. 's Middags om één uur slaat de hoofdbaas der weverij, de weinig populaire Livingstone, het volgende nieuws aan de poort:

„Aangezien op Dinsdag 18 Juni 's morgens het bericht van de her-
vatting der werkzaamheden aan de directie werd ter hand gesteld, en dus
op Dinsdag de eerste werkstaking als geëindigd kan worden beschouwd,
wordt de maskeradedag als gewone feestdag uitbetaald”.
Livingstone²⁸

Hoe vreugdevol dit nieuws ook was, achter de profetische woorden „de
eerste werkstaking” schuilt voor de aandachtige lezer een skeptisch addertje.
Livingstone kende zijn wevers beter dan de directie. Precies één dag later
om één uur breekt inderdaad een tweede staking uit.

Wat is er woensdagmorgen 19 juni voorgevallen?
Nadat 's morgens om half negen de wevers schijnbaar rustig aan het werk
waren gegaan, begon de directie tegen het einde van de morgen een bespre-
king met de kommissie uit de wevers over de ingebrachte grieven.²⁹ Of-
schoon zij die dag naar de kommissarissen schrijft, dat deze bespreking
zeer kalm verliep,³⁰ bleek de toon van het gesprek — van de zijde der arbe-
ders optimistisch, van de zijde der directie weinig toegankelijk begonnen —
steeds onaangener te zijn geworden.³¹ Op de straffen beloofde de directie
toe te zien, maar de grondstoffen waren volgens haar goed. Moest een nog
betere soort verwerkt worden, dan was geen concurrentie meer mogelijk en
kon zij de katoenen stoffen voordeliger uit Engeland laten komen. Maar
wanneer de garens goed zijn, dan zijn de machines slecht, zo redeneerden
de arbeiders rechtlijnig. Dit werd ontkend. Toegegeven werd tenslotte door
een der directeuren, dat het garen niet best was, maar dat de grote voorraad
ervan toch opgebruikt moest worden. De heren Driessen stelden betere
grondstoffen in het vooruitzicht. Maar dat dit nog niet bleek op die eerste
morgen, mocht bij de arbeiders niet leiden tot het besluit, dat die belofte
niet zou worden nagekomen. De arbeiders waren van hun kant bereid het
gekochte garen af te werken, mits er een betere soort doorheen gebruikt
mocht worden en beloofd werd dat het garen in de toekomst van beter
bewerkbare kwaliteit zou zijn.³²

Terwijl aldus de arbeiderskommissie bezig was de directie „klem” te
zetten, kreeg de hoofdbaas van de weverij, Livingstone, het te kwaad met
de spoelsters op de weverij, die de z.g. scheerbomen maakten. Ze klagden

bij hem dat het garen zo slecht is. Hij vindt de klachten gegrond en belooft, dat om beurten een mand tweede en een mand eerste kwaliteit garen verwerkt zou mogen worden, totdat de nog resterende 17 manden tweede kwaliteit garen zouden zijn opgewerkt.³³ Rond het middaguur gaan echter enkele meisjes naar het kantoor om daar aan de nog met de arbeiderskommissie debatterende directie persoonlijk te vertellen, dat ze die morgen maar . . . 5 centen verdiend hadden door dat slechte garen. Met goed garen konden ze een weekloon verdienen van f 3.50 à f 3.75 per week. Nu komen ze niet hoger dan f 2.50 à f 2.75.³⁴

De meisjes waren niet met een zoet lijntje van het kantoor te krijgen en wilden zekerheid, dat ze voortaan goed garen zouden krijgen. Ze waren zich kennelijk niet bewust, dat juist op dat ogenblik de arbeiderskommissie op het punt stond die belofte van de directie lost te krijgen! Deze onverwachte vrouwelijke interventie in hun beraadslagingen kwam de wevers slecht gelegen. Eindelijk lukte het hen de meisjes weer van het kantoor te krijgen. In een vertroebelde sfeer werd het gesprek met de directie voortgezet en vroeg een der arbeiders de directie op de man af te beloven beter garen van haar leveranciers te kopen. „Nee, heren”, zo luidde toen het geprikkelde antwoord van de ene directeur, „dat is onze verantwoordelijkheid. Wij hebben het beheer van de fabriek en wij moeten concurreren.” De ander viel hem bij : „Hoor eens, nou geen complimenten meer. Wanneer het jullie niet bevalt, dan zullen we stoppen en zien wie dat het langste volhoudt !”³⁵

Juist wanneer de kommissie van het kantoor terug naar de weverij gaat, wordt — het is één uur — getelefoneerd naar het kantoor, dat er opnieuw onrust is in de weverij : de spoelsters en warpsters willen niet werken.³⁶ De kommissie der wevers is, aangekomen in de weverij, de eerste om verbaasd te staan over het stilstaan van een aantal getouwen, niet alleen van de meisjes. Een aantal mannen hebben onverwacht en gelijktijdig in de hoek van de weverij hun weefgetouwen afgezet, zodat de stoommachine dreigt te gaan „doorslaan”. De kommissie heeft het sein tot staken niet gegeven.³⁷

Maar wie dan wel? In de brief, die Carl en Felix Driessen die avond naar hun kommissarissen schrijven staat over het moment, dat zij — achter de weverskommissie — de weverij binnenstormen: „Aan de overzijde der singel zagen wy toen een arbeider aankomen, die bleek dezelfde afgevaardigde van den weversbond te zyn, dien wy reeds vroeger geweigerd hadden te ontvangen; die man gaf eenige teekenen naar de zyde der wevery, die waarschijnlijk door velen zyn gezien (de deuren staan in den zomer gewoonlyk open) en plotseling zetteden de wevers hunne touwen af, zoodat de machine met groote kracht begon te draaien en gelukkig nog door den machinist kon stilgezet worden, zonder schade. Met eenige kalme woorden heeft daarop de eerst-ondergeteekende (Carl Driessen) de wevers uit de

fabriek gelokt, zoodat de toestand nu wederom precies dezelfde is als **vroeger**”.³⁸

Ditmaal kwam het sein tot staken van . . . buiten.

Donderdag **20 juni** vertrekt **Carl Driessen**, directeur der weverij, naar Manchester in Engeland om afgewerkte katoenen stoffen te gaan kopen, zodat in elk geval de katoendrukkerij van de fabriek kan **blijven doorwerken**.³⁹ Kommissaris Woltman **Elpers** had de vorige dag bezorgd geschreven: „**Hoopenlijk** blijven de arme verleide wevers kalm en oefent hun **zwak** karakter geen schadelijke invloed op de **drukkers**”.⁴⁰ Maar de thuisgebleven directeur Felix Driessen acht de kans dat de staking ook op de drukkerij zou overslaan **uitgesloten**.⁴¹ De drukkerij ligt aan de Herengracht, ruimtelijk ver gescheiden van de weverij, die uitziert op de Zijlsingel. Bovendien was er nog een aanmerkelijk verschil tussen de sociale status van de wevers en de geschoolde drukkers, die meer verdienden en niet kampten met slechte grondstoffen.

Carl komt pas na negen dagen op zaterdagmorgen **29 juni** in Leiden terug en heeft zijn missie, die uiteraard een zware slag betekent voor de **onderhandelingspositie** van de stakende wevers, met glans vervuld. Felix had dit al op **21 juni** in zijn brief aan de kommissarissen met bijna trotse zekerheid voorspeld. **Carl** slaagt erin te Manchester 5000 stuks stock te **kopen**.⁴² Zijn vroegere dreiging, dat hij ruwe katoenen stoffen voordeliger uit Engeland kon laten komen, bleek geen loze bluf te zijn geweest. Hetgeen een scherp licht werpt zowel op de afhankelijkheid van de wevers als op de ongunstige konkurentiesituatie van de Driessens.

Zoals gezegd: het sein kwam van buiten. Vandaar moest ook hulp komen voor de wevers. De katoenarbeiders roepen de bemiddeling in van de heer J. van Dorst, secretaris van het Nationaal Arbeids-Secretariaat (N.A.S.), dat – in **1893** te Amsterdam gesticht – bedoeld was als centraal punt van de vakbeweging en de arbeidersaktie in haar geheel. Deze gaat op zijn beurt naar C. H. **Kouw** en vraagt hem hulp in zijn kwaliteit als president van de in **1882** opgerichte Leidse afdeling van het Algemeen Nederlands Werkliedenverbond (A.N.W.V.). Tijdens het gesprek tussen die twee wordt het **Kouw**, een vrijzinnig demokraat, duidelijk dat deze weversstaking door het radikale N.A.S. vrij gematigd is opgenomen en van deze kant de arbeiders eerder waren gekalmeerd dan **opgezet**.⁴³ Bepaald voorzichtig gingen de Leidse wevers immers niet te werk. Over **arbeidersorganisatie** hadden ze zich niet erg druk gemaakt. Ze hadden ook geen weerstandskas, zodat zij met inderhaast gedrukte lijsten langs **medearbeiders** en burgers moesten gaan om ondersteuning uit vrijwillige bijdragen.⁴⁴ Het was voor ieder echter een raadsel hoe bijna 400 wevers en hun gezinnen – zelfs met belangstelling, sympathie en enige steun van buitenaf – die „**strike**” ook maar een korte tijd zouden kunnen **volhouden**.⁴⁵ Begrippen als organisatie, weerstandskas en regelmatige kontributie lagen

buiten hun dagelijkse horizon. Geld stond in direkt verband met weekloon, weekloon was identiek met ogenblikkelijk en noodzakelijk levensonderhoud.⁴⁶ Bij al hun gegronde verontwaardiging waren de Leidse katoenarbeiders loontrekkers, volkomen afhankelijk van hun patroons, die op hun beurt in een zware concurrentiestrijd gewikkeld waren, waarvan de wevers geen weet hadden.

De moedige en actieve Kouw wil naar aanleiding van de staking ad hoc een weversbond als onderafdeling van het Leidse A.N.W.V. op poten krijgen. Deze poging wordt met enig succes bekroond. Felix schrijft op vrijdag 21 juni aan de kommissarissen : „Het is onze vaste opinie dat wy deze maal niet te spoedig aan het werk moeten gaan, doch zoo lang er mede wachten totdat de gevormde bond uit elkaar spat, en wy twyfelen er geen oogenblik aan dat dit zal gebeuren”.⁴⁷ Mocht Felix al met reden twijfelen aan de duurzaamheid van een principiële bereidheid der Leidse katoenwevers om zich eensgezind te organiseren, voor twijfel aan de sociale ondernemingszin van de heer C. H. Kouw liet deze geen enkele ruimte. Kouw vraagt direkt een onderhoud aan met de direktie, wanneer hij met J. van Dorst gesproken heeft. Vrijdagavond 21 juni komt hij tot driemaal toe bij Felix aan de deur, maar deze is niet thuis. De volgende morgen om half negen staat Kouw wéér bij Felix voor de deur. Deze laat hem dan — reeds vermoedend dat het over de staking zal gaan — zeggen, dat hij over fabriekszaken alleen op de fabriek te spreken is. Bovendien schrijft hij Kouw die morgen een brief, dat hij een nodeloze gang kan sparen, omdat de direktie uit beginsel geen bemiddeling van tussenpersonen bij de staking kan toestaan.⁴⁸

Kouw versaat niet en gaat toch die zaterdagmiddag om half twee bij Felix op visite. Hij is zeer beleefd, vindt het jammer dat hij niet mag bemiddelen, maar brengt dan het gesprek op het chapter der ondersteuning van de brodeloze wevers. Hij wil, zo zegt hij, door hen daarom verzocht, een oproep tot hulp rondsturen, wil daarin geen kwetsende feiten noemen en vraagt daarom inlichtingen over . . . de staking. Felix antwoordt dan, dat zijn broer, die de weverij, waar gestaakt wordt, beheert, in het buitenland is en hijzelf onvoldoende op de hoogte is om hem in te lichten. Kouw adviseert dan, dat de hulp ingeroepen wordt van de arbeidsraad. Maar die bestaat in Leiden alleen voor de bouwvakken. Felix, als echte liberaal afkerig van „bemoeienis”, voelt niet veel voor een arbeidsraad ad hoc. Dan beveelt Kouw aan het geschil ter onderzoek voor te leggen aan een kommissie. Felix belooft hem tenslotte zijn broer daarover te schrijven.⁴⁹

Inderdaad schrijft Felix nog dezelfde dag naar Carl in Manchester. Maar spreekt in die brief niet over een kommissie, raadt zijn broer aan na zijn terugkeer Kouw geen mededelingen te doen over de staking en maar kalm af te wachten of iets naders vernomen zal worden van de plaatselijke kamer van arbeid. „Het is wel leuk, dat de geheele zaak precies zoo verloopt als

voor 3 jaar met de drukkers (staking), toen was het niet **KOUW** maar **HELDT**", schrijft Felix nog¹¹. Tijdens het weekeinde gebeurt er aan beide fronten niets. Op maandag 24 juni schrijft Felix naar zijn broer in Engeland :

Leiden, 24 Juni 1895.

Amice frater, In zake werkstaking nog niets geenverandering, de wevers groeten zeer beleefd, maar geven overigens taal noch teeken; Recht voor allen had een vry heftig artikel tegen Livingstone, die als kaaijongen begonnen was. Eenigen schynen naar den heer Pater Kessel van den volksbond gegaan te zyn, doch kregen daar den wind van voren en werden vry wel de deur uitgegooid. Doel dezès is je te vragen hoe je opinie is, omtrent het uitbetalen van den maskerade dag op de weverij. Eerst dacht ik het het beste er niets aan te doen by wyze van straf; maar by nader inzicht geloof ik het misschien beter is gewoon dien dag te betalen tegen een kwartje per loom, zooals gewoon. Voor de goedgezinden zal dit dunkt my een zeer goeden indruk maken, vooral als de bond, waarvan zy naar ik hoor nu byna allen lid zyn niets of zeer weinig uitkeert. Die goedgezinden zullen dan dunkt my eerder tot het besef komen: waren wy maar aan het werk gebleven by zulke goede patroons. Aan den anderen kant zoude men kunnen zeggen dat het een soort van zwakte tegenover hen zoude verraden, doch dit kunnen wy coupeeren door de verdere onderhandelingen met kracht door te zetten en niet te beginnen voor dat de belhamels er uit zyn. Ik zoude dus gaarne weten hoe je opinie in deze is en liefst direct na ontvangst dezès antwoord per telegraaf ontvangen, zooals gezegd ik ben er wel voor te betalen, doch kan ook uitstekend meegaan met het idee niet te betalen, hoewel dit naar myn opinie altyd een beetje krenterigheid zoude verraden. Sein my dus direct „pay” of wel „not pay” en ik zal daarnaar handelen. Adieu, overigens alles wel hier steeds T.T.

W. g. Fel. Driessen

De drukkers worden natuurlijk zoals gewoon met f 1.— voor dien dag betaald; waarmee je wel accoord zult gaan.

Men krijgt uit dit schrijven de indruk, dat Felix behalve pater Van Kessel ook het recht aan zijn zijde weet. Carl seint als goed patroon 's woensdags zijn „Pay” en van de zijde der direktie kan en wil men verder kennelijk rustig het verdere verloop der gebeurtenissen afwachten.⁵¹

Wanneer Kouw, de onvermoeibare, dinsdags nog niets van de Driessens vernomen heeft, overlegt hij – zich bewust van de zwakker wordende positie der wevers – als voorzitter van de Leidse afdeling van het A.N.W.V. met zijn bestuur. Dat schrijft nog voor diezelfde avond een vergadering uit van de afdeling, waarop behalve de belanghebbende wevers, tegenwoordig

door een commissie uit hun midden en een paar meisjes, ook vertegenwoordigers van het bestuur van de Leidse afdeling van Patrimonium en van de in 1894 opgerichte Rooms-Katholieke Volksbond werden uitgenodigd. Beide verenigingen gaven gehoor aan die uitnodiging. Patrimonium stuurde als afgevaardigde de heer W. Pera, fabrikant en lid van de gemeenteraad. Onder de belangstellenden waren de heer B. G. Heldt, zwager van Kouw, lid van de Tweede Kamer en bemiddelaar bij de katoendrukkersstaking van 1882, en de heer J. van Dorst, sekretaris van het N.A.S.

De vergadering staat onder voorzitterschap van Kouw, die na opening verslag doet van zijn mislukt pogen om met de Driessens „on speaking terms” te komen. Op verzoek van Heldt wordt vervolgens door een van de aanwezige wevers het verhaal gedaan van de staking: vanaf het spoeltje tot het besluit van de directie liever de fabriek te sluiten dan toe te geven aan de onredelijke eisen van de wevers, omdat ze in Engeland goedkoper klaar kon komen dan in Leiden. Er werd natuurlijk niet verteld, dat dit besluit wel eens door het sein van de bondsman en sabotage van een aantal wevers kon zijn uitgelokt. Verder is het twijfelachtig of de directie ook geweigerd had althans gedeeltelijk betere grondstof te doen verwerken, gelijk de verslaggever beweerde.

Een groot deel van de beraadslagingen, die op de uiteenzetting van de wever volgden, wordt in beslag genomen door een wikken en wegen van verschillende voorstellen om de stakers zo spoedig mogelijk te helpen.

De heer Pera, adviseur van Patrimonium, vindt de staking een hopeloze zaak. Hij wijst op de moeilijkheid om voor al die weversgezinnen te zorgen en ziet als enige oplossing een schikking met de directie. De breuk moet worden hersteld: „de werklieden moeten wederom tot den patroon gaan”, mits aan hun rechtmatige eisen wordt voldaan.

Heldt gelooft niet in de oplossing van Pera. Willen de wevers het werk hervatten, waarover ze zelf te beslissen hebben, dan zou hij dat alleen kunnen aanbevelen onder voorwaarde, dat de directie van de fabriek toestemt in een arbitrage, waaraan zowel directie als arbeiders zich bij voorbaat beloven te onderwerpen. Een konflikt als dit – meent Heldt – komt temeer in aanmerking voor oplossing door arbitrage omdat het niet gaat om loonsverhoging of verkorting van arbeidstijd.

Na lang beraad besluit de vergadering een dergelijke arbitragecommissie te benoemen en zij nodigen de volgende personen uit daarin zitting te nemen: mr. F. Was, de burgemeester van Leiden, prof. mr. H. L. Drucker, lid van de Tweede Kamer, W. Pera namens Patrimonium, pater H. van Kessel als geestelijk adviseur van de R. K. Volksbond, mr. Samuel le Poole als sociaal voelend industrieel en voor het A.N.W.V. : wie anders dan C. H. Kouw. . . Het radikale en socialistische N.A.S. wordt niet in de commissie vertegenwoordigd. De heren Drucker, Kouw en Pera aanvaardden het mandaat. Van Samuel le Poole en van pater Van Kessel, die misschien

BURGERS!

Sedert **14** dagen is door een geschil tusschen Directeur en personeel, de **Weverij** van de Leidsche Katoenfabriek **gesloten**, en diensgevolge **circa 400** mannen en vrouwen zonder arbeid.

Reeds is door het „**Werklieden-Verbond**” (afdeeliog Leiden), „**Patrimonium**” en de „**Katholieken-Volksbond**” eene Commissie benoemd uit geachte ingezetenen te dezer stede, om deze zaak te onderzoeken, en tot eene oplossing te brengen.

Steunt ook GJ hen, zoolang het onderzoek hangende is, krachtig door uwe giften!

Onderstaande personen **zijn** bereid uwe gaven in ontvangst te nemen en **daarmede** den nood der stakers te lenigen.

J. **MUSSERT**, Voorzitter **afd.** Leiden, „**Alg. Ned. Typ. Bond.**”
5e Dinnevestgracht 10.

J. VAN DEN BERG, Voorz. **afd.** Leiden, v. d. **Timmerlieden-Bond**
„**Vooruit.**” **Voldersgracht 34.**

P. J. LUT, Voorz. **afd.** Leiden, „**Sigaren en Tabakverwerkers-Bond**”
Nieuwe Rijn 113.

S. VAN SWIETEN **BLOM**, Voorz. **afd.** Leiden, „**Meubelmakers-**
Bond.” **Kruisstraat 7.**

J. J. DE WOLF, Voorz. **afd.** Leiden, „**Yzer en Metaalbewerkers-**
Bond.” **Doutmarkt 6.**

DRUK C. VAN RAUWSE, LEIDEN.

niet sympathiek tegenover de staking stonden, horen we verder niets.⁵² En wat deed de burgemeester?

De volgende dag, woensdag 26 juni, ontmoet de burgemeester op de belangrijke herensociëteit „Amicitia” Felix Driessen, vertelt hem dat een gekombineerde vergadering van arbeidersorganisaties een arbitragekommissie heeft benoemd, maar dat hij – ofschoon gevraagd – niet in die commissie wil gaan zitten. Wel wil hij met de Driessens en Drucker een konferentie hebben, wanneer Carl uit Engeland terug is. Deze keert zaterdagmorgen 29 juni terug en reeds 's middags zitten de heren op het stadhuis rond de tafel. De heer Drucker laat zich dan door de direktie omtrent de staking voorlichten en licht op zijn beurt de direktie in over de gevormde commissie. De Driessens willen wel de commissie inzage geven van alle gegevens, maar willen niet een commissie, die „zichzelf heeft opgeworpen” als bemiddelaarster tussen hen en de wevers erkennen. Een voorstel van de burgemeester de weverij de komende maandag eenvoudig open te stellen, wordt door hen met evenveel kracht van de hand gewezen als de list het gewraakte garen ongemerkt onder het betere te laten opwerken.⁵³

's Avonds schrijft Carl een brief aan de kommissarissen dat de konferentie mislukt is, omdat Was en Drucker koncessies verlangden, die de direktie meende niet te mogen inwilligen. De direktieuren vinden onder deze omstandigheden een bespreking van hun beleid met de kommissarissen erg gewenst en stellen een vergadering voor op woensdag 3 juli om half elf. Mr. J. E. Henny, die de direktieuren nog in overweging geeft ook hun vader, de 72-jarige Louis Driessen, voor de vergadering uit te nodigen, kan op die dag niet naar Leiden komen, wel 's avonds, maar dat schikt de Driessens weer niet.⁵⁴ Op 3 juli schrijft Carl weer een brief naar de kommissarissen om te vergaderen . . . op zaterdag 20 juli om 11 uur. Hoe is het te verklaren, dat voor deze hoogst urgente vergadering ineens een uitstel van bijna drie weken mogelijk wordt? De oplossing van het raadsel vinden we in dezelfde brief. Daaruit blijkt, dat op woensdag 3 juli een telegram verzonden is naar de kommissarissen, waarvan de inhoud tot hun ongetwijfeld grote verrassing luidt: „Vergadering tot nader bericht uitgesteld, wevers hervatten morgen den arbeid”!⁵⁵

Wat was er intussen gebeurd? Dezelfde zaterdagavond, wanneer Carl de kommissarissen bericht stuurt dat de konferentie op het stadhuis mislukt is, schijnt de arbitragekommissie, voorzover de benoemde personen hun mandaat hadden aanvaard, bijeen te zijn geweest.⁵⁶ Drucker brengt er verslag uit van de mislukte middagkonferentie. Besloten wordt de volgende dag, zondag, Drucker en Pera namens de commissie naar de direktie van de katoenfabriek af te vaardigen voor bemiddeling en overleg. Zondag, 30 juni, schrijft prof. H. L. Drucker een briefje naar Felix Driessen om hem en zijn broer Carl „beleefdelijk” te vragen hem en de heer Pera, mede-kommissielid, voor een kort onderhoud te ontvangen.⁵⁷ Terwijl prof. Drucker

zich tijdens dit toegestane onderhoud laat kennen „als hoogst onpractisch theoreticus“, kan de heer Pera het „als geheel op neutraal gebied staand praktisch fabrikant“ beter met de Driessens vinden. Ze vragen nog enige inlichtingen over de staking aan de Driessens en krijgen die. Er wordt nog wat gepraat over de mysterieuze aanleiding tot de tweede werkstaking. De oorzaak – slechte grondstof – stond langzamerhand al buiten discussie. En de direktie toont zich wat betreft dit hoofdbezwaar toegeeflijk. Drucker en Pera delen haar daarom tenslotte mee, dat de kommissie de wevers zal aanraden zich tot de direktie te wenden met het verzoek de werkzaamheden „te doen hervatten”.⁵⁸ Daarmee is het gesprek, dat een de facto erkenning van de bemiddelende funktie der kommissie betekent, geëindigd. De kommissie maakt het resultaat van haar bemiddelingspogingen aan de wevers bekend en geeft hen het advies niet dadelijk te gaan staken, wanneer onverhoopt weer een geschil mocht rijzen. Beter was in overleg te treden met de kommissie, die zich tot bemiddeling bereid had verklaard.⁵⁹

Op maandagmiddag 1 juli komt een deputatie van de wevers op het kantoor van de katoenfabriek, maar zij kan door de afwezigheid van de heer Felix niet worden ontvangen. Op dinsdagmorgen 1 1 uur vindt de ontmoeting tussen deputatie en direktie plaats. De wevers willen het werk hervatten. De direktie, nog in de veronderstelling dat de vergadering met de kommissarissen op woensdag 3 juli 's morgens zal plaats vinden en met hen dan ruggespraak wil houden, zeggen toe woensdag om één uur te berichten of de weverij donderdagmorgen om zes uur weer zal worden geopend. 's Woensdags horen ze pas, dat de bedoelde vergadering niet door kan gaan. Dan beslissen ze zelf – gelovend „dat de wevers voor goed, ten minste voor een afzienbare tijd genezen zullen zijn van hun strike manie” – dat de wevers donderdagmorgen weer aan het werk kunnen en verzenden ze aan de kommissarissen het vermelde telegram.⁶⁰

Ofschoon de beschreven stakingskonflikten het duidelijkst de gespannen relaties tussen direktieuren en wevers van de katoenfabriek exponeren en de pogingen van de nog prille arbeidersorganisaties om bemiddelend op te treden, spelen zich op de achtergrond van het gebeurde nog enige kleine schermutselingen af tussen direktieuren en kommissarissen, die niet over het hoofd mogen worden gezien.

Nadat op 13 juni de eerste staking is uitgebroken en op 15 juni J. Blok – gelijk bekend – in zijn brief namens de wevers een aantal klachten geuit heeft, schrijft de president-kommissaris, mr. J. E. Henny, op 16 juni aan de direktieuren : „Vindt U in den brief van wever Blok niet welligt aanleiding den man eens bij U te laten komen? Een verstandig, welgemeend en niet onvriendelijk woord op zijn pas heeft dikwijls meer effect dan de bestgemeende correspondentie”.⁶¹ Men kan vermoeden, dat het de kommissaris niet geheel onbekend was dat aan de omgangsvormen van de Driessens met betrekking tot hun arbeiders wel eens wat ontbrak. Hoe het ook zij, de toch

wel duidelijke suggestie van de president-kommissaris wordt genegeerd. Blok en de zijnen krijgen een schriftelijk antwoord, dat bovendien – hoe „bestgemeend” ook – voor hen onaanvaardbaar is. Pas na de tweede veel fellere brief is er mondeling overleg geweest tussen directie en wevers, welke geleid heeft tot de (korte) hervatting van de arbeid.

Wanneer er op dinsdag 18 juni commissarissenvergadering is in Leiden, kan de directie mededelen, dat het werk de volgende dag zal worden hervat. Daags erop moet zij hen evenwel schrijven, dat opnieuw een staking is uitgebroken. Deze brief eindigt met een zin, welke bij de commissarissen reacties oproept: „Hoewel wy medelyden hebben met de daardoor (d.w.z. de staking) getroffen arbeiders stellen wy U voor, de fabriek niet meer open te stellen, daar dit naar ons gevoelen de eenige wyze is om kalmte onder de wevers te krygen; wy zullen, zoo noodig, mededelen, dat commissarissen ons niet toestaan voorloopig de wevery te heropenen”.⁶²

President-kommissaris Henny schrijft nog diezelfde dag terug, dat hij het besluit van de directie de weverij nog zo lang gesloten te houden tot een ordelijke hervatting van de arbeid gewaarborgd is, volkomen onderschrijft. „Maar ik heb bezwaar tegen het voorstel der Directie om mede te deelen, zoo noodig, dat Commissarissen haar niet toestaan de weverij voorloopig weder te openen. Het bestuur is bij de Directie: het toezicht namens de aandeelhouders bij de Commissarissen. Die verhouding moet in het oog gehouden worden en gehandhaafd blijven. De directie mag dus niet den schijn aannemen, dat bestuursdaden van Commissarissen uitgaan. Haar eigen waardigheid verzet zich hiertegen. Zij mag het dus nimmer laten voorkomen, dat Commissarissen haar niet toestaan de weverij weder open te stellen”.⁶³

Henny wijst hier de Driessens vrij scherp op hun eigen beleidsverantwoordelijkheid. Woltman Elpers en Hooreman vallen hem bij. Eerstgenoemde schrijft nog, dat de arbeiders de directie voor zwak zouden *kunnen* betitelen, wanneer zij zich achter een sluitingsbevel van de commissarissen zou verschuilen.⁶⁴ 21 juni schrijft de directie „waardig” terug, dat ze volstrekt niet de verantwoordelijkheid van zich wilde afschuiven, maar de beslissing over een heropening niet alleen hoeft te nemen. Volgens artikel 9 van het huishoudelijk reglement moet de directie in zaken van groot belang overleg plegen met de commissarissen. „Nu de sluiting door de commissarissen is goedgekeurd, kunnen wy die niet („i.e. in overleg met hen” schrijft Henny er later bij) zonder hunnen voorkennis (door Woltman Elpers doorgestreept en vervangen door: toestemming) weder openen”.⁶⁵ Uit de latere korrektes van Henny en Elpers op deze brief blijkt dat de relaties tussen directie en commissarissen – over het algemeen goed – dusdanig „pluri-interpretabel” omschreven waren, dat dit in moeilijke situaties als de onderhavige gemakkelijk aanleiding kon worden tot animositeit.

Tot besluit willen we nog een opmerking maken over de rol van de pers

bij de behandelde konflikten. De lokale pers, d.w.z. de neutrale Leidsche Courant, bepaalt zich tot twee korte berichten op 10 mei en 15 juni, die geen enkele stellingname, tenzij distantie, verraden. Voor zover dat uit het beperkte archiefmateriaal blijkt, staat de landelijke pers, weekbladen als de Werkmansbode, Sociaal weekblad, De Nederlander, en zelfs het dagblad de Nieuwe Rotterdamsche Courant bij haar verslaggeving van de stakingen niet aan de zijde van de directie van de katoenfabriek, en is zij — bepalend voor, zo niet bepaald door de publieke opinie — eerder ontvankelijk voor de eisen van de stakende wevers. Met een citaat uit het weekblad De Nederlander van 6 juli 1895 willen wij onze historische excursie beëindigen.

„Als dit nummer van De Nederlander de wereld in zal gaan, zal in alle dagbladen het heugelijke bericht reeds zijn vermeld, dat de werkstaking der bijna vier honderd wevers aan de Leidsche katoenfabriek tot de geschiedenis behoort. Dank zij een spoedig gevormde arbitragekommissie is het gelukt den werklieden de vervulling hunner in dit geval hoogst rechtmatige wenschen te verzekeren. Een geval als dit bewijst ten duidelijkste niet alleen het nut maar ook de noodzakelijkheid van bemiddelend optreden in soortgelijke geschillen. Zonder dat zou er met deze niet zeer handelbare directeuren, die hebben getoond al zeer weinig medegevoel voor hunnen medemens te bezitten, niet veel te winnen zijn geweest. De uitslag is nu, dat allen hun werk hebben hervat en door de voldoening aan hun eisch om betere grondstoffen te verwerken hun loon niet die ongehoorde verlaging van voor de staking zal ondergaan, en het behoud hunner gezondheid beter is gewaarborgd.”

1. Peter Ludwig Carl Driessen, L. Jb. 1906.

2. De heer F. van den Berghe, die de katoenfabriek in Leiden liet bouwen en zijn machines uit Lier daarheen overbracht, was eigenaar van de firma De Heyder in Antwerpen.

3. Enquête (Arbeidstoestanden) gehouden door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 jan. 1890, Staatsblad nr. 1 (3e afd. Leiden).

4. Theorie en praktijk. Beschouwingen omtrent den tegenwoordigen toestand der Nijverheid van Nederland. Leiden, Boek- en Steendrukkerij Eduard IJdo, z.j.

5. Felix Hendrik August Driessen, L. Jb. 1937.

6. In de 14e en 15e eeuw zijn er in Leiden al weversstakingen — z.g. „leechganghe” — geweest. Mr. A. J. Backer, Leidse wevers onder gaslicht, Amsterdam 1952, p. 78. In 1922 is er door de katoenwevers van het onderhavige bedrijf 18 weken gestaakt.

7. Een recent exemplar van een dergelijke stakingsstudie is: Karel van Isacker S. J., Meesters en huurlieden, de staking van 1907 aan de haven van Antwerpen, Antwerpen 1962.

8. Mr. A. J. Backer, O.C., p. 48.

9. Zie voor eerstgenoemde vergadering „Recht voor allen”, 1895, nr. 53, 4/5 mei, p. 4, kol. 1. Van de tweede vergadering bevindt zich het oproepingspamflet in het Economisch Historisch Archief te 's-Gravenhage, in het navolgende afgekort tot: EHA. G. Bennink, een horlogier, heeft een belangrijke rol gespeeld bij de ontwikkeling van de arbeidersorganisatie in Twente.

10. Brief, met inkt geschreven, blijktens aantekening ontvangen eind April 1895. EHA.

11. Sociaal Weekblad, 13 juli 1895, p. 226.
 12. Mr. A. J. **Backer**, O.C. p. 54 en Bijlage VIII. Voor een veel wijder panorama van de arbeidstoestanden in de vorige eeuw verwijzen we naar de uitvoerige studie van mr. Annie **Versprille**, De maatschappelijke zorg, in: Leiden 1860-1960, Leiden 1962.
 13. Brief, met inkt geschreven, met potlood ondertekend, geadresseerd aan F. **Driesen**. EHA.
 14. Sociaal Weekblad, 13 juli 1895, p. 226.
 15. De Volksstem, 27 juni 1895.
 16. Cirkulaire of rondgaande korrespondentie, d.w.z. de direktie schrijft een brief aan de president-kommissaris, mr. Henny. Deze geeft zijn fiat aan de inhoud of geeft kommentaar en zendt de brief vervolgens door naar Woltman **Elpers**. Deze geeft zijn fiat of kommentaar enz. Hooreman stuurt tenslotte de brief weer naar Leiden.
 17. De **brief van** Dir. aan Komm. 13 juni 1895. EHA.
 18. De Leidsche Courant, 10 mei 1895. Voor een uitvoerig verslag van deze feestelijkheden zie: Almanak van het L.S.C. 1896.
 19. De Leidsche Courant, 15 juni 1895.
 20. 2e brief van Dir. aan Komm. 13 juni 1895. EHA.
 21. De geschreven proklamatie van 14 juni, ondertekend door Carl Driessen, bevindt zich in het EHA. In de 2e brief van Dir. aan Komm. van 13 juni wordt niet gesproken van: *onder de gewone voorwaarden*, maar van: *onvoorwaardelijk*.
 22. Brief van Dir. aan Komm. 14 juni 1895. EHA.
 23. Deze vijf lijsten bevinden zich in het EHA.
 24. Sociaal Weekblad, 13 juli 1895, p. 226.
 25. De Nieuwe Rotterdamsche Courant, 27 juni 1895, schrijft ruim 500 stakers. Sociaal Weekblad, 13 juli 1895, pp. 226-227 spreekt van 500 stakers. De Nederlander, 6 juli 1895, schrijft over bijna 400 wevers. De Volksstem van 22 juni 1895 noemt 350 stakende arbeiders. In een oproep aan de burgerij (EHA) wordt gesproken van circa 400 mannen en vrouwen.
 26. Sociaal Weekblad, 13 juli 1895, p. 226. Dit was een van de vertragingstaktieken, die de directie bij haar overleg met de arbeiders toepaste. Papier en enveloppe moesten worden gekocht en betaald door de straatarme wevers, die dergelijke zaken niet in huis hadden. Vervolgens moest iemand gezocht worden, die schrijven kon. Uit de vele rustpunten in de brieven en het wegvallen van stukken der zinnen blijkt hoe moeilijk het schrijven deze mensen afging. Uit de onder 23) vermelde lijsten blijkt dat zeer veel wevers zelfs hun eigen naam niet zonder fouten konden schrijven.
 27. Brief, met inkt geschreven, niet ondertekend. Blijkens aantekening ontvangen op 17 juni 1895. EHA.
 28. Evenals van het zojuist genoemde briefje bevindt het origineel hiervan zich in het EHA.
 29. Volgens Sociaal Weekblad, 13 juli 1895, p. 226, heeft deze bespreking op het kantoor, volgens brief van Dir. aan Komm. 10 juli 1895 (EHA) op de weverij plaats.
 30. Brief van Dir. aan Komm. 19 juni 1895. EHA.
 31. Sociaal Weekblad, 13 juli 1895, p. 226.
 32. Sociaal Weekblad, 13 juli 1895, p. 226.
 33. Brief van Dir. aan Komm. 10 juli 1895. EHA.
 34. Sociaal Weekblad, 13 juli 1895, p. 226. De Nieuwe Rotterdamsche Courant van 27 juni 1895 spreekt van f 1.50- f 1.75.
 35. Sociaal Weekblad, 13 juli 1895, p. 226.
 36. Brief van Dir. aan Komm. 10 juli 1895. EHA.
 37. Sociaal Weekblad, 13 juli 1895, p. 227.
 38. Brief van Dir. aan Komm. 19 juni 1895. EHA.
- De geschiedenis en de sociologische analyse van een staking, die in haar ontstaan

- sterke overeenkomst vertoont met de hier behandelde, vinden we in: The social system of the modern **factory**. The strike: an social analysis, W. Lloyd Warner and J. O. Low. Yankee **City Series**, Vol. IV, New Haven, Yale University Press, **1947**.
39. Brief van Dir. aan Komm. 21 juni **1895**. EHA.
40. Brief van Woltman **Elpers** aan Dir. 19 juni **1895**. EHA.
41. Brief van Dir. aan Komm. 21 juni **1895**. EHA.
42. Brieven van Dir. aan Komm. van 21, 28 en 29 juni **1895**. EHA.
43. Sociaal Weekblad, 13 juli **1895**, p. 226.
- Voor het ontstaan van de diverse arbeidersorganisaties in Nederland en hun onderlinge relaties, zie :
- dr. L. G. J. Verberne, De Nederlandsche arbeidersbeweging in de negentiende eeuw, Amsterdam **1940**. Voor dezelfde aangelegenheid op lokaal-Leids vlak zie:
- drs. C. Vellekoop, Enige sociologische beschouwingen over de stad, in: Leiden **1860-1960**. Leiden **1962**, p. 219 ss.
44. Een der lijsten bevindt zich in het EHA.
45. De Volksstem, 22 juni **1895**.
46. Een weerstandskas zou wellicht toch niet veel gebaat hebben, gezien de kontributies, welke de arbeidersbonden vroegen. Uit een 8 pagina's tellend Reglement van den algemeen Nederlandschen wevers- en spinnersbond (Hoofdzetel Enschede) staat onder artikel 18 (Finantiën) : „Ieder lid betaalt 1 cent per week aan de **bonds-**kas, die aldus wordt verdeeld: Een halve cent aan de propaganda en een halve cent tot vorming der weerstandskas.” EHA.
47. Brief van Dir. aan Komm. 21 juni **1895**. EHA.
48. Sociaal Weekblad, 13 juli **1895**, p. 226. Brief van Felix Driessen aan **Carl Driessen** in Manchester, 22 juni **1895**. EHA. Brief van Felix Driessen aan C. H. **Kouw**, 22 juni **1895**. EHA.
49. Sociaal Weekblad, 13 juli **1895**, p. 226. Brief van Felix aan **Carl Driessen** in Manchester, 22 juni **1895**. EHA.
50. Brief van Felix aan **Carl** in Manchester, 22 juni **1895**. EHA.
51. Brief en telegram bevinden zich in het EHA.
52. Voor het verslag van deze vergadering zie: Sociaal Weekblad, 13 juli **1895**, pp. 226-227. Nieuwe Rotterdamsche Courant, 27 juni **1895**. De hier genoemde prof. mr. H. L. **Drucker** is degene, die tezamen met zijn kollega's Greven en Van der Vlucht het initiatief nam tot oprichting van het Leidsche Volkshuis in **1899**.
53. Brief van Dir. aan Komm. 28 juni **1895**. EHA. Brief van Dir. aan Komm. 10 juli **1895**. EHA. Een schriftelijke bevestiging van het onderhoud, dat Felix Driessen met de burgemeester had op Amicitia, door laatstgenoemde, gedateerd 27 juni, ontvangen 28 juni, bevindt zich in het EHA.
54. Brief van Dir. aan Komm. 19 juni **1895**. EHA.
55. Brief van Dir. aan Komm. 3 juli **1895**. EHA. Uiteindelijk wordt de **kommissaris-**senvergadering in Leiden gehouden maandag 22 juli om 2 uur.
56. Brief van Dir. aan Komm. 10 juli **1895**. EHA.
57. Briefje bevindt zich in het EHA.
58. Brief van Dir. aan Komm. 10 juli **1895**. EHA. Sociaal Weekblad, 13 juli **1895**, p. 227.
59. Sociaal Weekblad, 13 juli **1895**, p. 227.
60. Brief van Dir. aan Komm. 10 juli **1895**. Idem. 3 juli **1895**.
61. Briefje bevindt zich in EHA.
62. Brief van Dir. aan Komm. 19 juni **1895**. EHA.
63. Brief van Henny aan Dir. 19 juni **1895**. EHA.
64. Brief van Woltman **Elpers** aan Dir. 19 juni **1895**. EHA.
65. Brief van Dir. aan Komm. 21 juni **1895**. EHA.

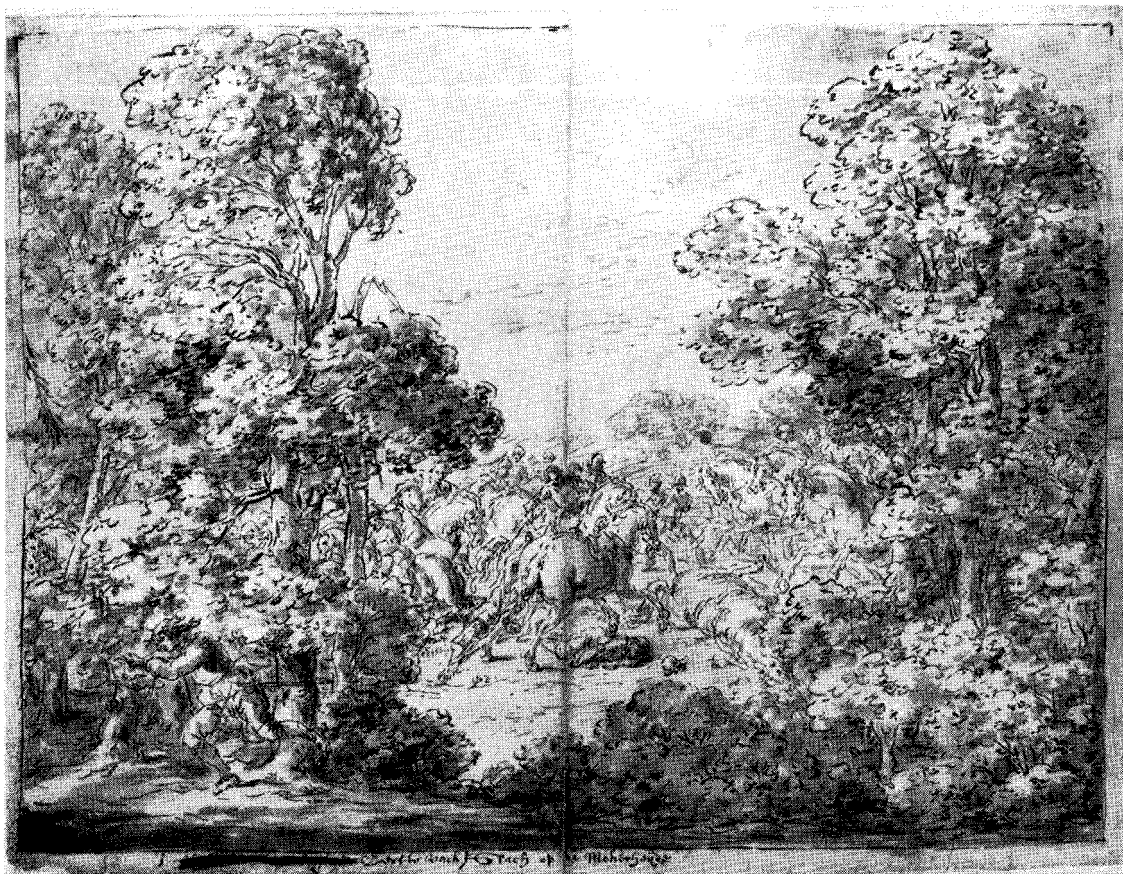

2. Soldaat als P.T.T.-er.

Foto Van der Horst.

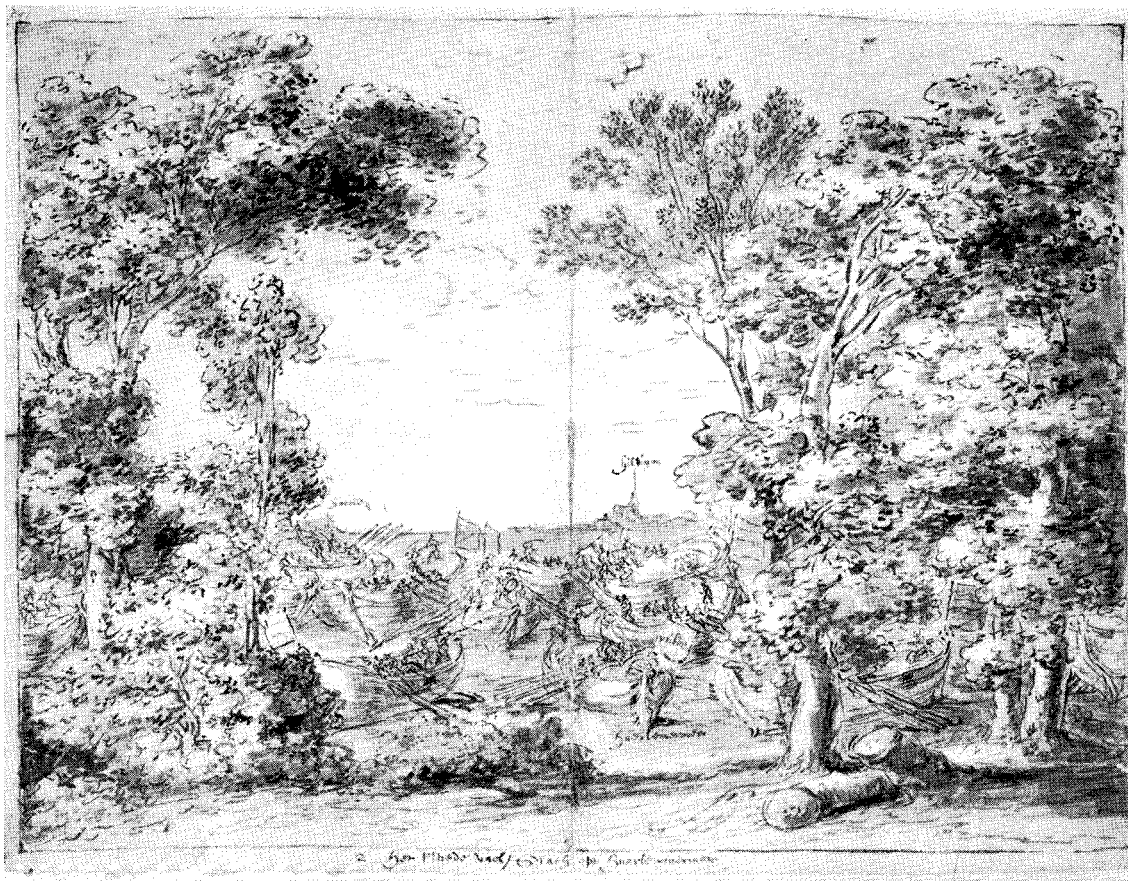

3. Panorama van Leiden. Détail.

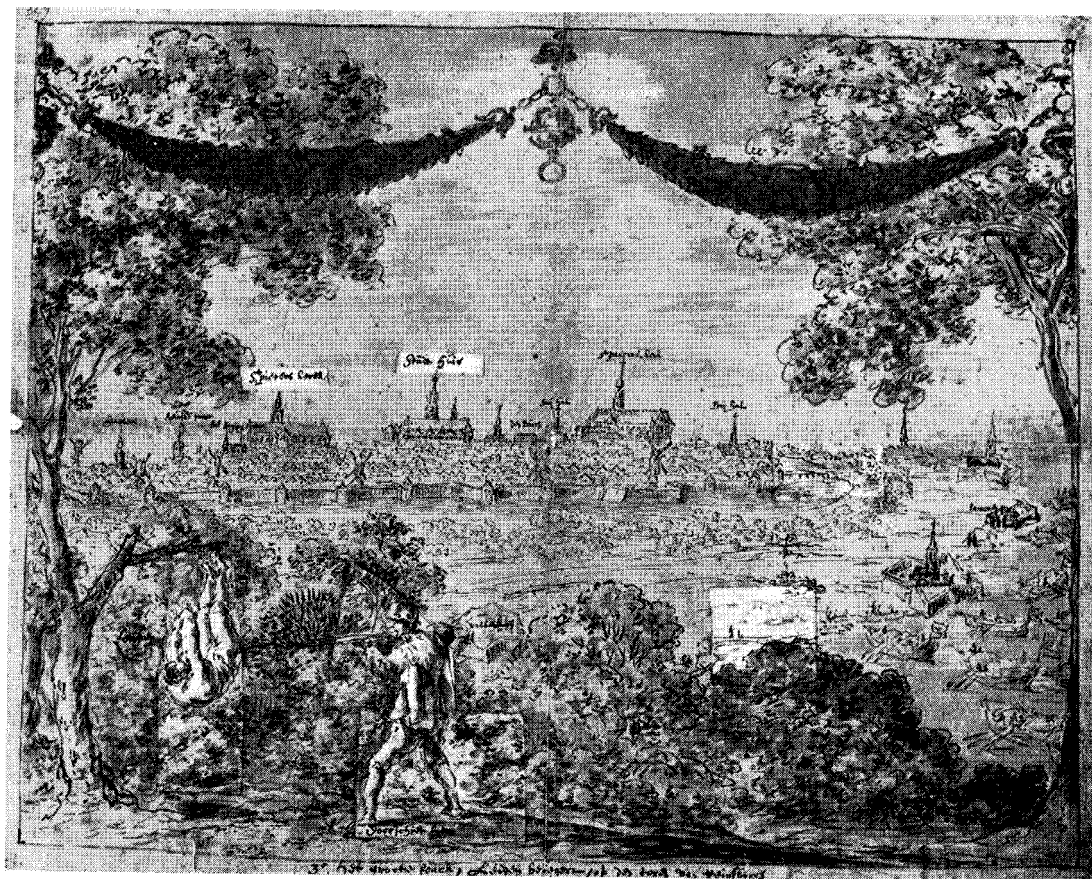
4. Bramers ontwerp. Slag op de Mookerhei.

Foto Rijksmuseum Amsterdam.

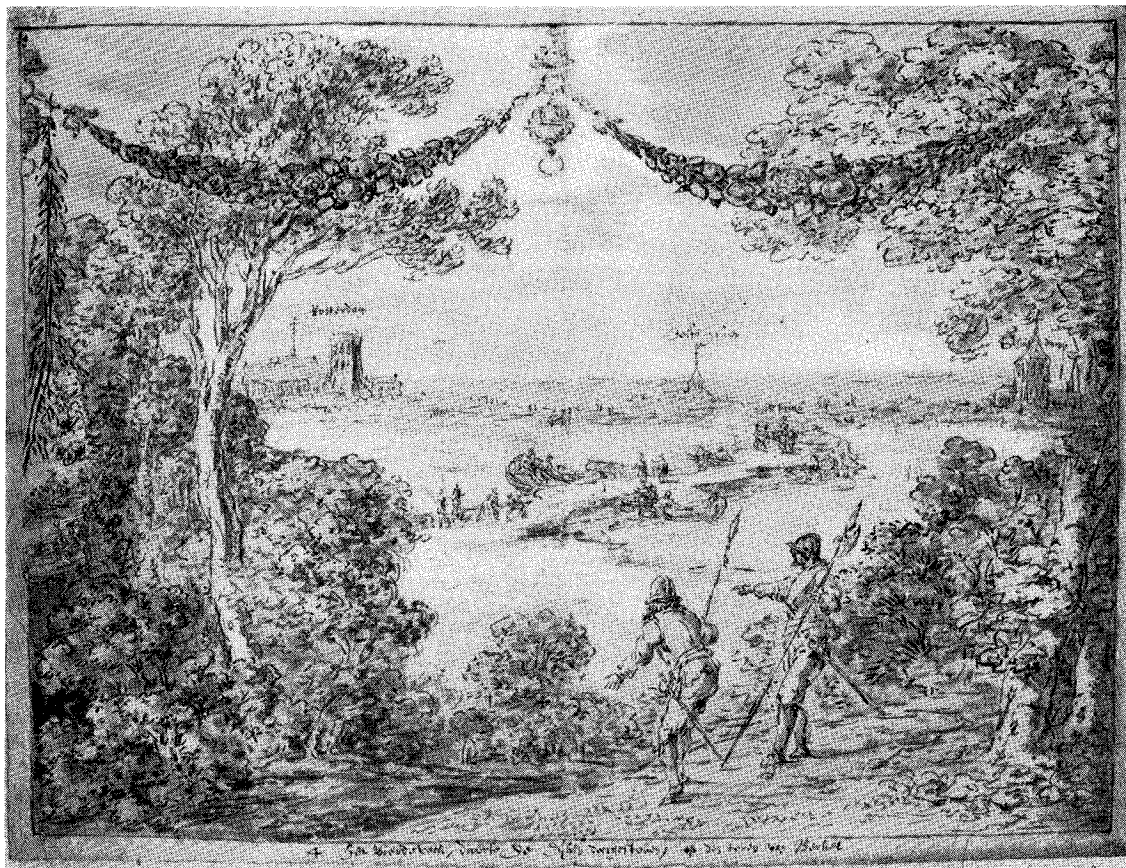
5. Bramers ontwerp. Slag op het Haarlemmermeer.

Foto Rijksmuseum Amsterdam.

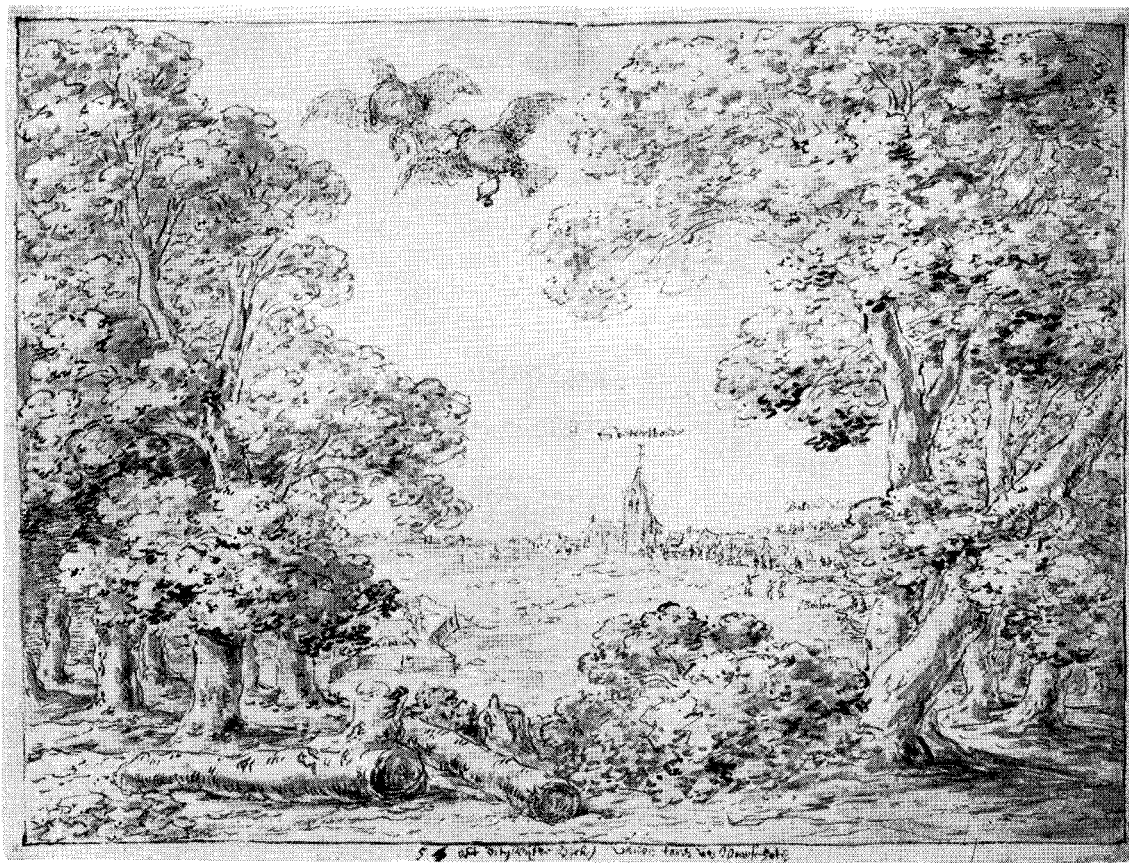
6. Bramers ontwerp. Leiden belegerd.

Foto Van der Horst.

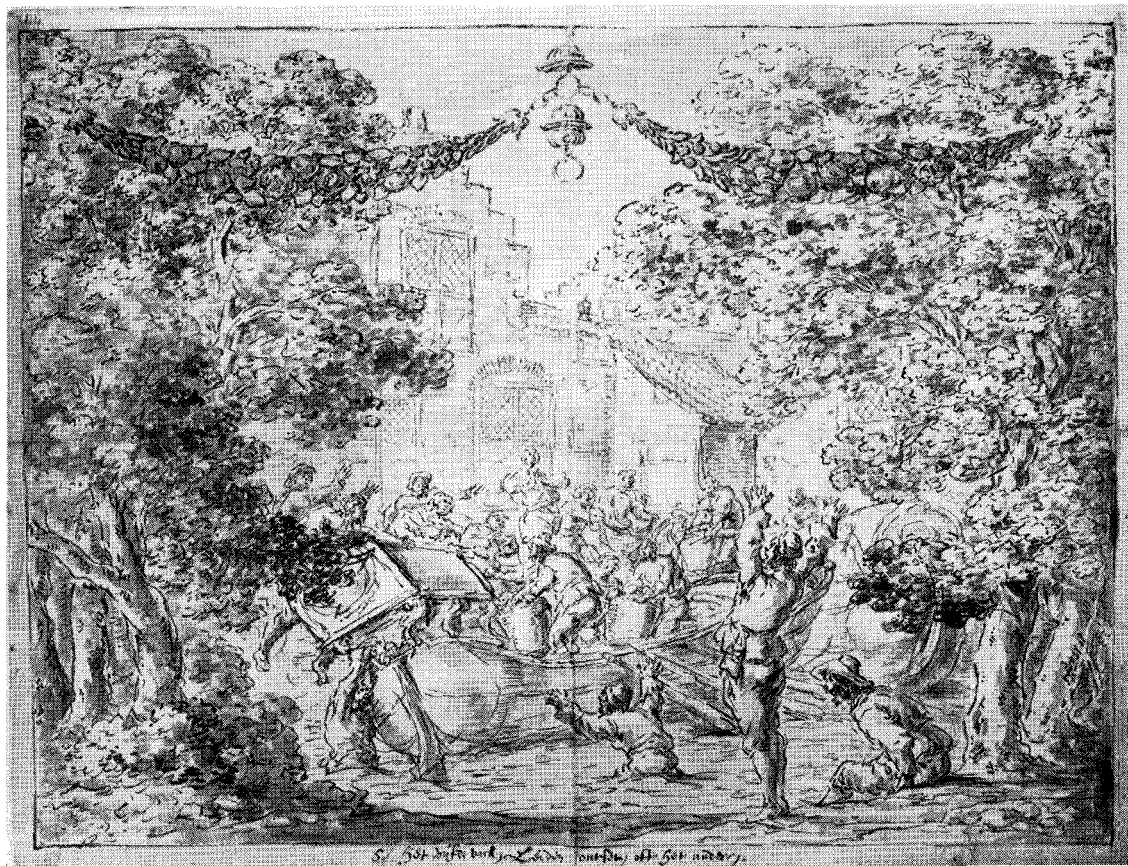
7. Bramers ontwerp. Doorsteken der dijken.

Foto Rijksmuseum Amsterdam.

8. Bramers ontwerp. Wegtrekken der Spanjaarden.

Foto Rijksmuseum Amsterdam.

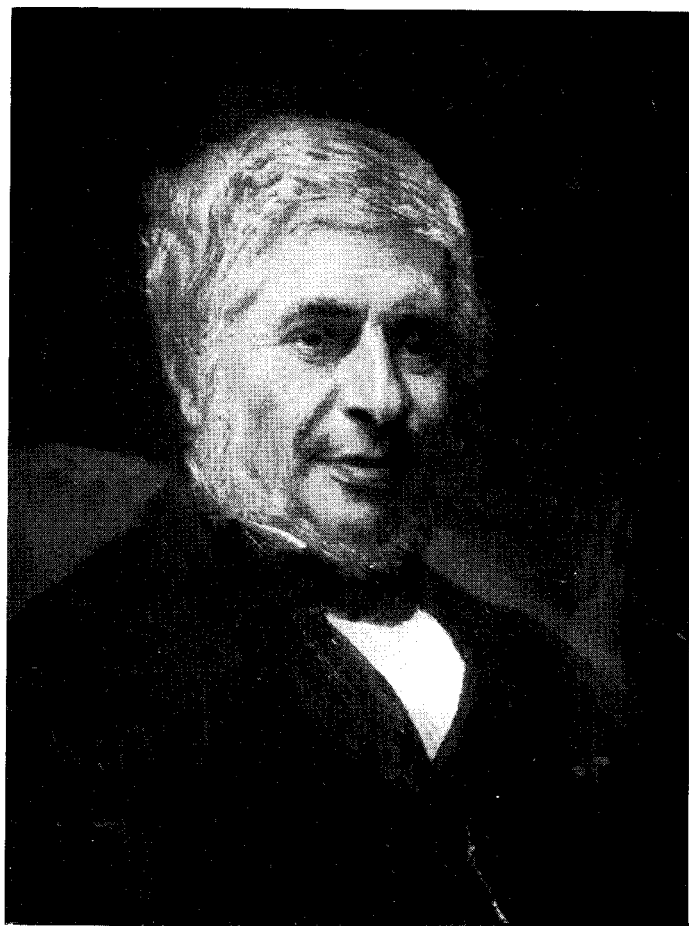

9. Bramers ontwerp. Leiden ontzet.

Foto Rijksmuseum Amsterdam.

10. Prof. dr. G. Sandifort.

11. Prof. mr. J. E. Goudsmit.

12. Diaconessenhuis aan de Houtlaan.

Foto H. Kleibrink. ►

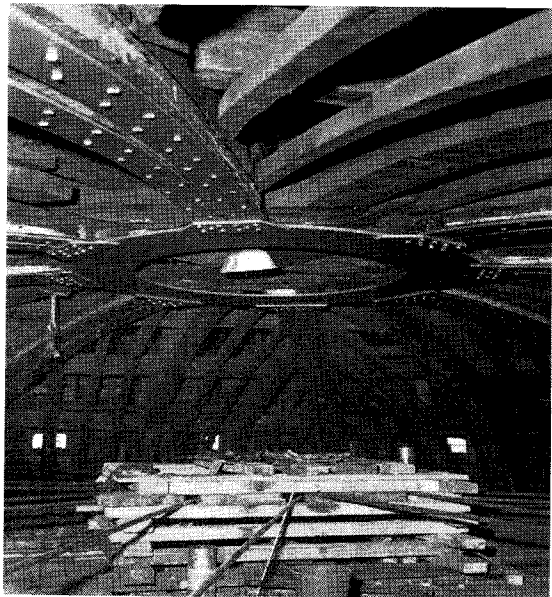

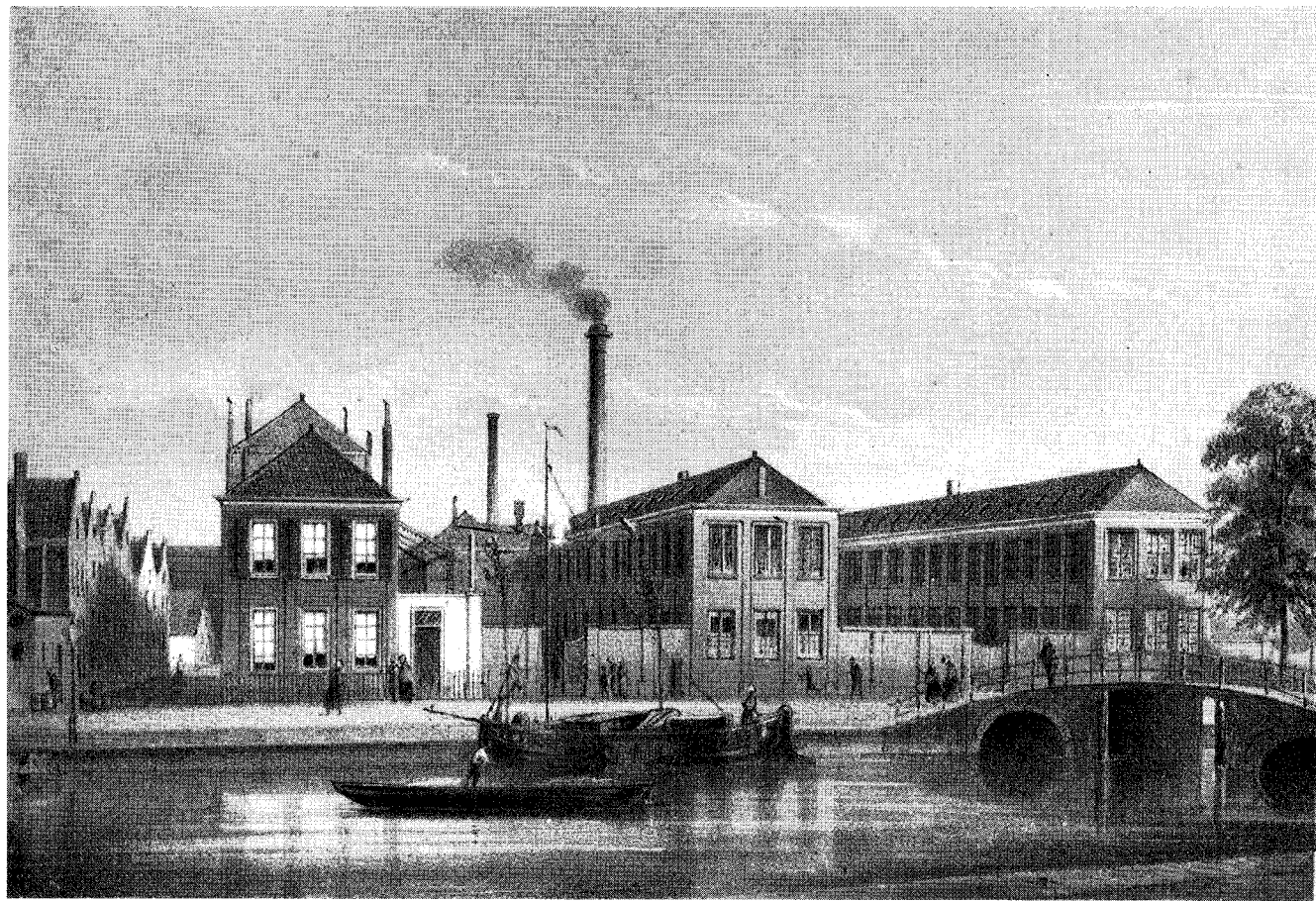

13. Koepel v/d Marekerk, uitwendig.
Foto Van der Horst.

15. De Katoenfabriek omstreeks 1858. ►

14. Koepel v/d Marekerk, inwendig.
Foto van der Horst.

16. Peter Carl Ludwig Driessen.
Foto N.N.

17. Waardgracht omstreeks 1900

Foto Goedeljee.

18. Heilige Geesthofje, Breestraat, ca. 1860.

Foto Goedeljee.

19. Hogewoerd, hoek Barbarasteeg, 1866.

Foto Goedeljee.

20. Cellebroedersgracht, vóór 1875.
Foto Goedeljee.

22. Zijdgracht, 1860. Foto Goedeljee. ►

21 Rapenburg, hoek Noordeinde, ca.
1870.
Foto Goedeljee.

23. Nieuwe Rijn, ca. 1900.
Foto Goedeljee.

25. Hooigracht nr. 108-112, ca. 1900.
Foto Goedeljee.

24. Vismarkt, ca. 1900.
Foto Goedeljee.

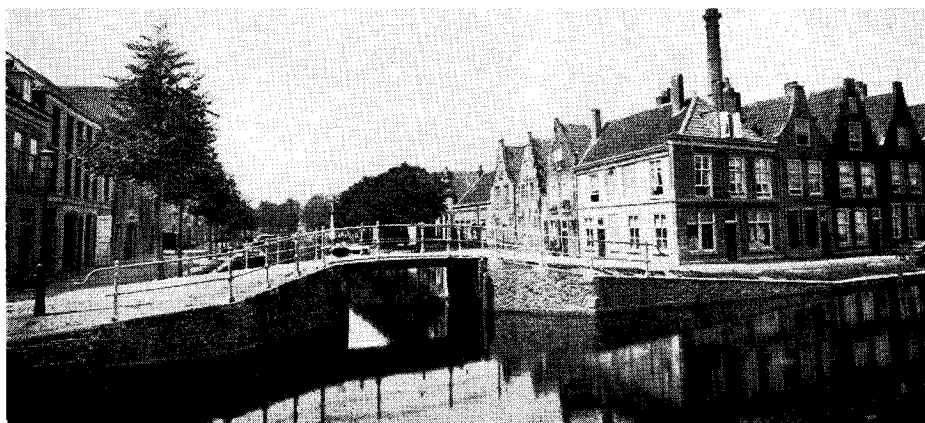

26. Paardesteeg, ca. 1900.

Foto Hazenberg.

27. Korte Langegracht, vóór 1876.

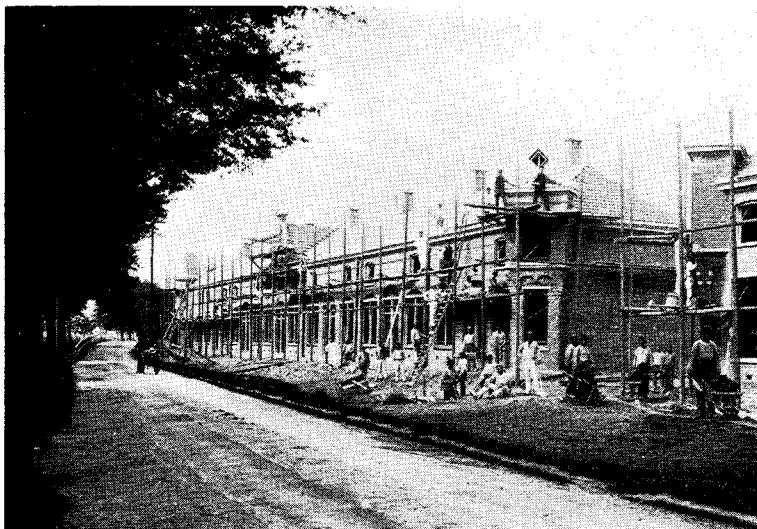
Foto Coedeljee.

28. Koos met de postkar, ca. 1890.

Foto Goedeljee.

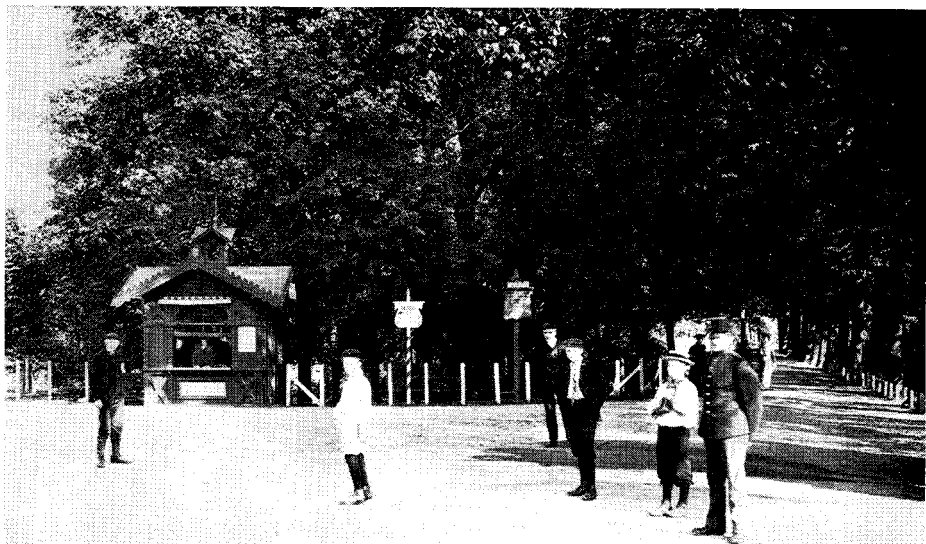

29. Heerenstraat, aanbouw Staalwijk, ca. 1890.

Foto Goedeljee.

30. Witte Singel bij Noordeindsplein, ca. 1900.

Foto Goedeljee.

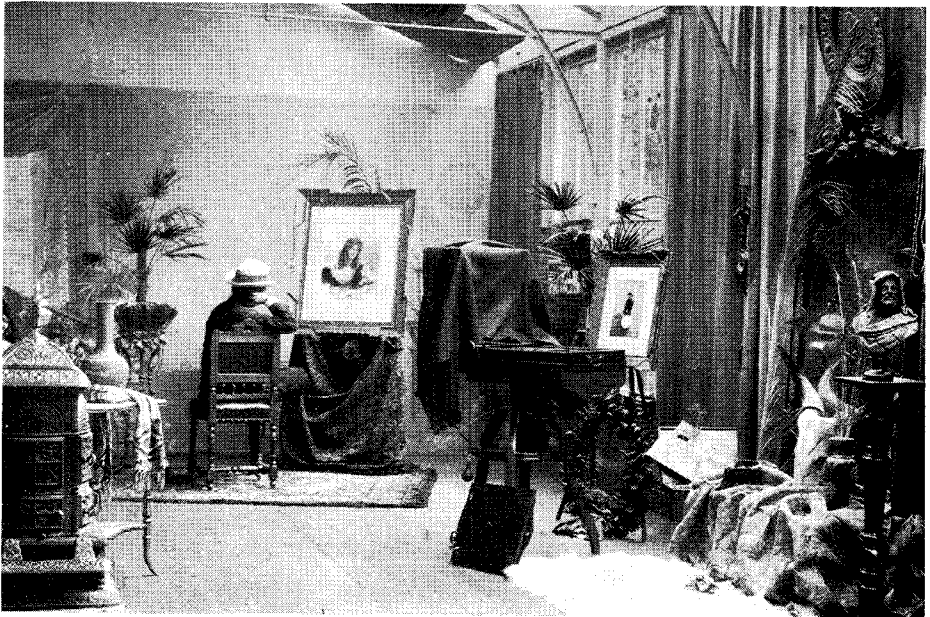

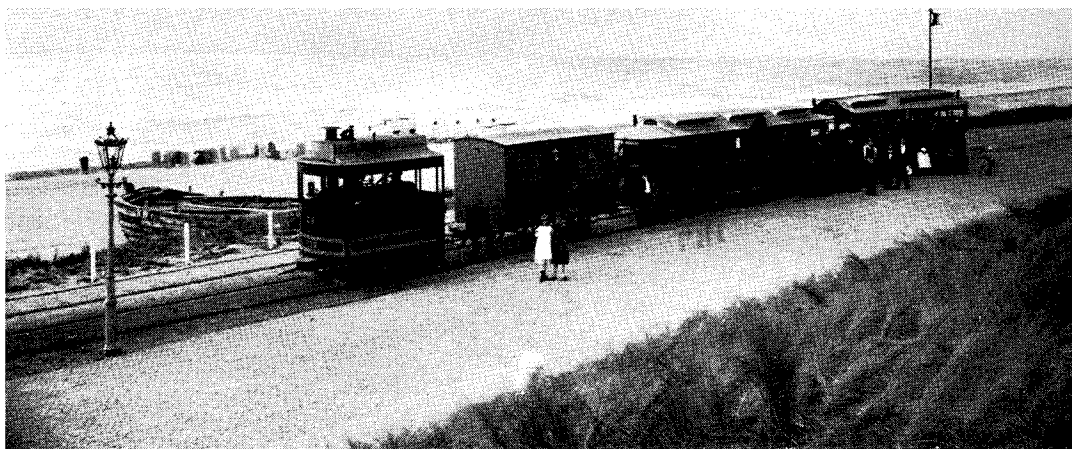

31. Stoomtram bij Zomerzorg, ca. 1890.

Foto Coedeljee.

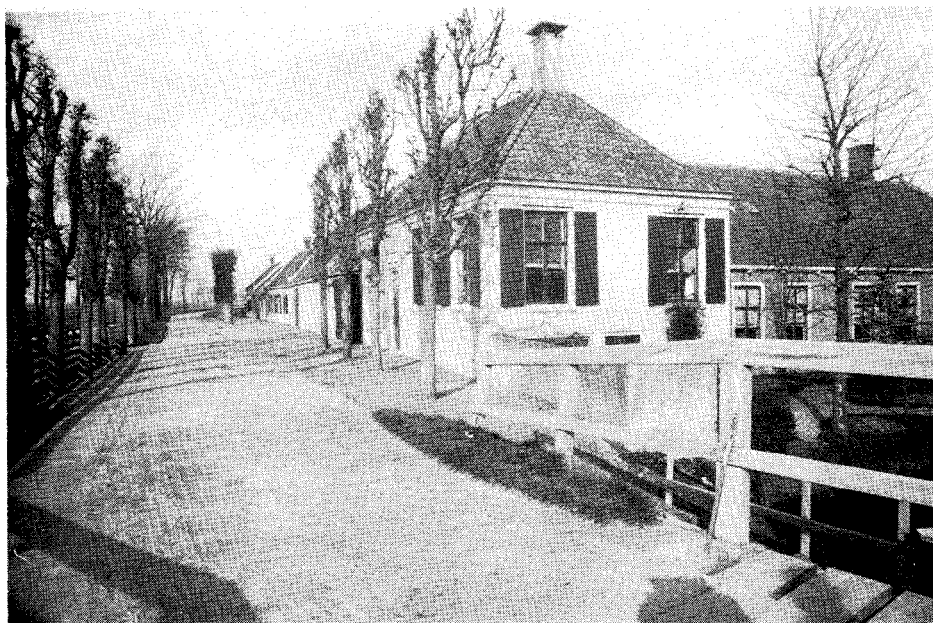
32. Atelier van de fotograaf Th. J. Bouwmeester aan de Hooigracht nr. 86, ca. 1900.

33. Stoomtram op de Katwijkse boulevard, vóór 1900. Foto Goedeljee.

34. Herberg Ik leer nog a/d Hoge Rijndijk, Zoeterwoude vóór 1900. Foto Goedeljee.

35. Rijksmuseum voor Volkenkunde aan Rapenburg 69 en 67.
Foto Rijksmuseum Volkenkunde.

36. Groep Japanse bronzen Boedha's.

Foto Rijksmuseum Volkenkunde.

37. Rijksmuseum voor Volkenkunde
a/d Stecnstraat.
Foto Rijksmuseum Volkenkunde.

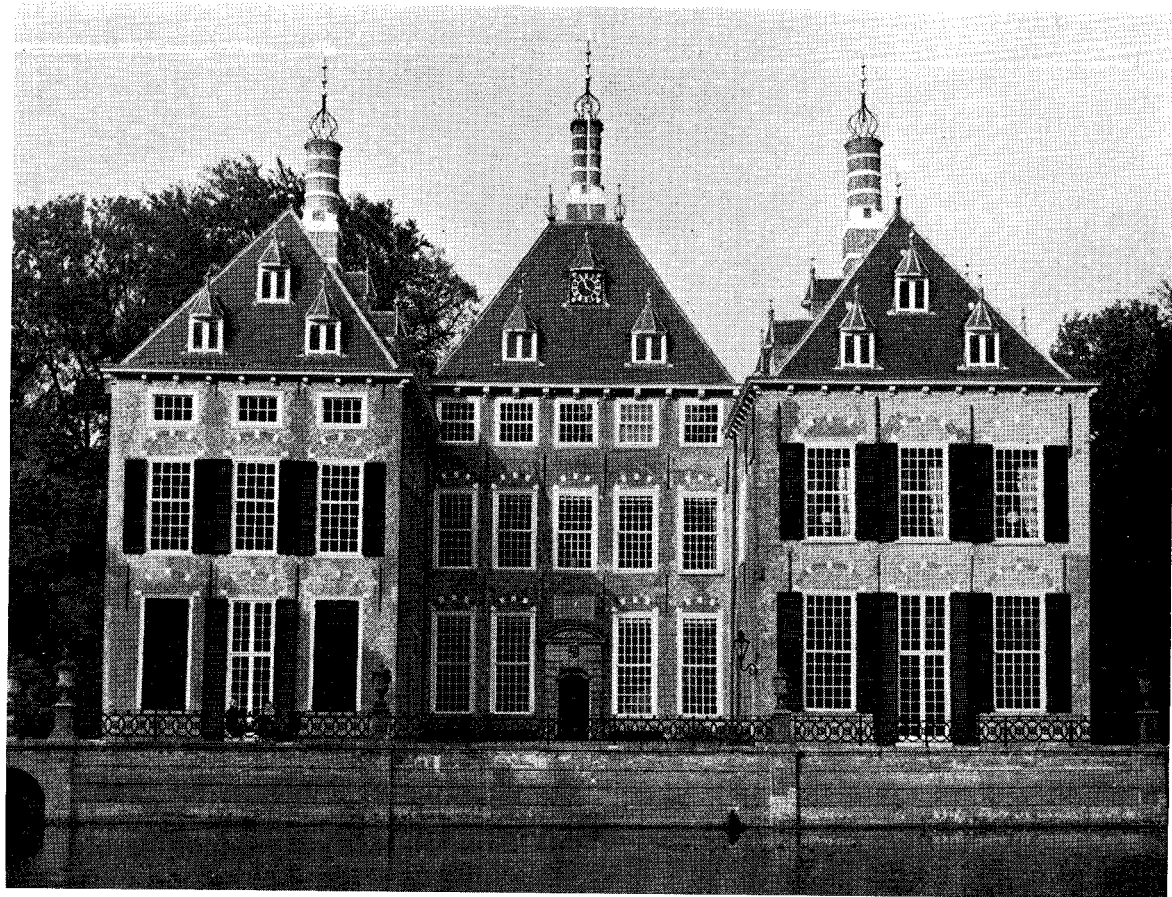
38. Transport van beelden en bronzen naar de kluizen in de Heemskerker duinen.
Foto Rijksmuseum Volkenkunde.

39. Zaal voor toneel en dans van Z.O. Azië.
Foto Rijksmuseum Volkenkunde.

40. Moderne presentatie door de educatieve
dienst. (Batiklessen.)
Foto Rijksmuseum Volkenkunde.

41. Duivenvoorde, voorzijde.

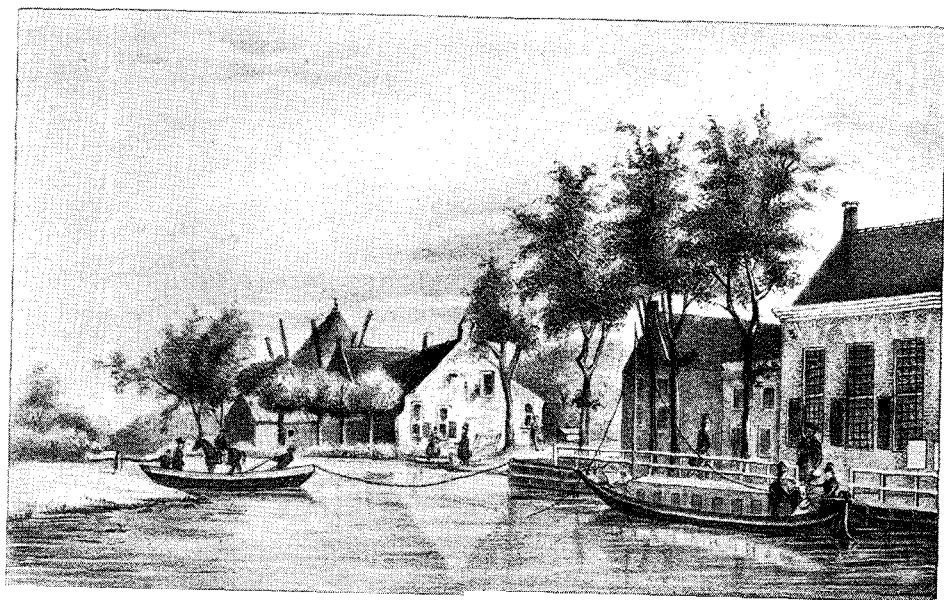
Foto Rijksdienst Monumentenzorg.

42. Duivenvoorde, grote overloop.

Foto Rijksdienst Monumentenzorg.

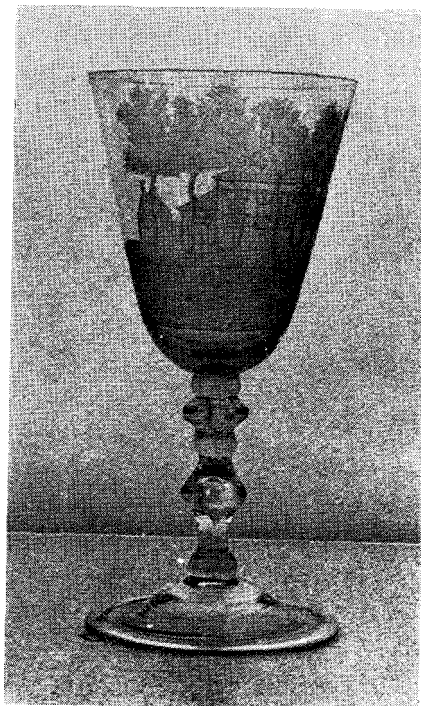
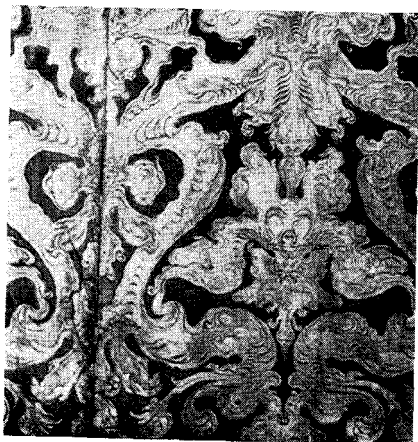

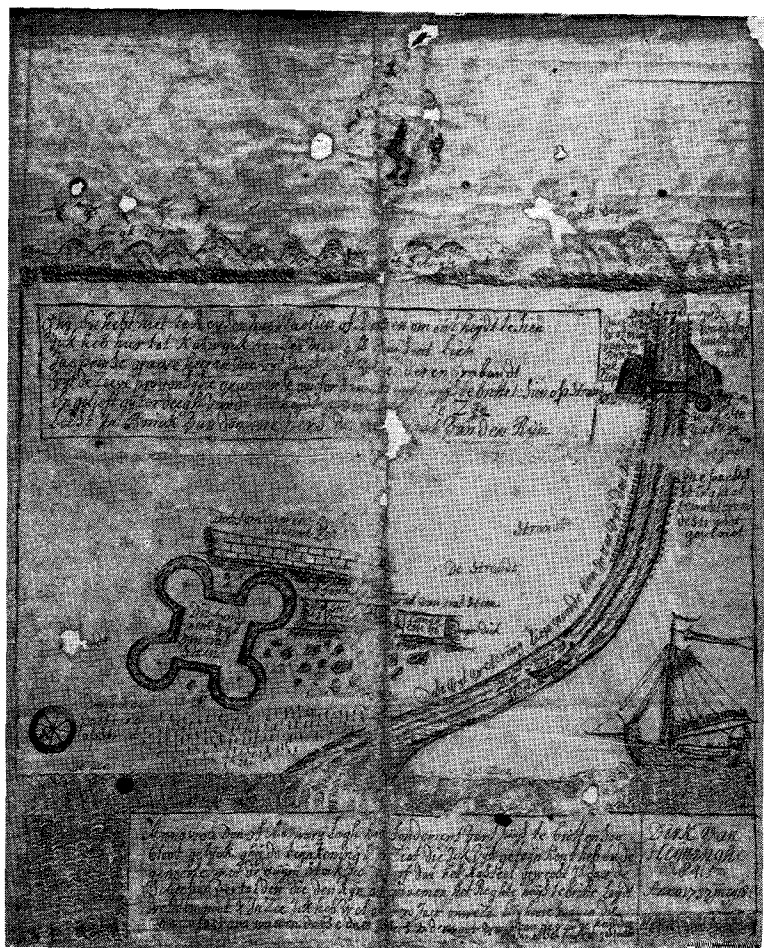
44. Het Delftsche Schouw.
Prentenverzameling Gemeente-Archief

46. Bokaal met voorstelling v/h Delftse Schouw.
Foto Musée Maison de la Culture. (Le Havre)

43. Het Delftse Schouw. Foto H. Kleibrink.

45. Goudleren behang uit het Delftse Schouw.
Foto E. Pelinck.

47. Brittenburg(?), restanten anno 1702. Tekening D. van Heijningen.

48. Strandgezicht bij Katwijk aan Zee. Aquarel N.N. ►

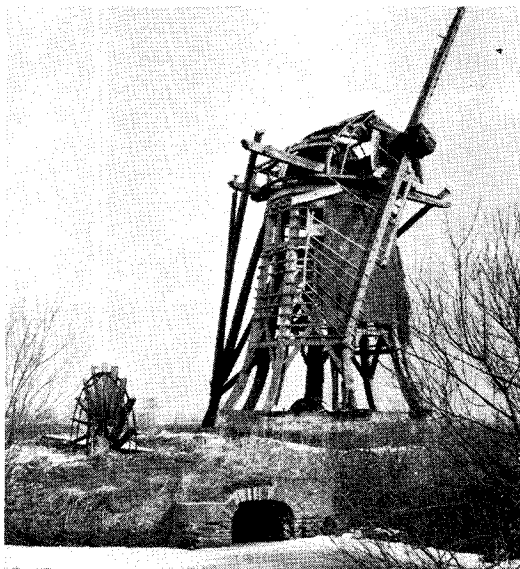

49. Leiden, Garenmarkt nr. 8.
Foto Rijksdienst Monumentenzorg.

50. Leiden, Papengracht nr. 8.
Foto Rijksdienst Monumentenzorg.

51. Molen in de Huis ter Does-polder (Leiderdorp), voor de restauratie.
Foto A. Bicker Caarten.

52. Dezelfde molen na de restauratie.
Foto A. Bicker Caarten.

LEIDSE FOTOGRAFEN IN DE 19e EEUW

door

MR. ANNIE VERSPRILLE

De eerste, die met een camera een beeld kon vastleggen was de **fransman** Joseph Nicéphore Niépce. Dat was in 1822. De belichtingstijd was 8 uur. In 1827 kwam Niépce in contact met Daguerre, die evenals Niépce naar een procédé zocht om de opnamen te kunnen ontwikkelen. Na de dood van Joseph Niépce werkte Daguerre verder met diens zoon. Het was Daguerre, die een procédé uitvond, waardoor zijn platen konden worden ontwikkeld en de belichtingstijd aanzienlijk kon worden bekort. Deze techniek werd de daguerreotypie genoemd. De Franse regering kocht in 1839 de uitvinding en stelde haar als „geschenk voor de gehele wereld” beschikbaar.

Dit geschenk vond ook zijn weg naar Leiden. Leendert Springer, bekend als miniatuurschilder, tekenmeester, lithograaf, kunstverzamelaar en -handelaar, boekverkoper, paste sinds 1855 de daguerreotypie toe, evenals de tekenaar-aquarellist Hoffmeister.

In dezelfde tijd als Daguerre werkte William Fox **Talbot** in Engeland verder op de basis, die Wedgwood en Davy hadden gelegd. Aan **Talbot** gelukte het niet alleen de belichtingstijd nog meer te bekorten, maar hij vond ook de techniek om van het negatief elk gewenst aantal positieven te kunnen vervaardigen. Deze techniek werd de kalotypie of talbotypie genoemd. Voor de beroepsfotograaf een allerbelangrijkste vooruitgang.

Gedurende een tiental jaren, van 1855 tot 1865, waren te Leiden dertien fotografen gevestigd, zij het dan dat zij de fotografie als nevenberoep uitoefenden. Het waren de volgende. De sigarenhandelaar **Israel David Kiek**, over wie straks meer. De tandmeester Abraham Alexander **Regensburg**, geboren te Alkmaar 1821, behoorde met Klok, Kiek en Springer tot de eerste fotografen van de hiergenoemde groep. De tekenaar-aquarellist Johan Hendrik Hoffmeister, Luxemburger van geboorte (1823-1904), was achtereenvolgens werkzaam te Leiden, Den Haag, Amsterdam.

De winkelier Joseph Hartog Klok, Amsterdammer, geboren in 1829, verbleef van 1858-1863 te Leiden, maar trok in dat jaar weer naar zijn geboortestad. De huisverver-winkelier Abraham Koorenhoff was na 1870 uitsluitend fotograaf. Hij bewoonde de adressen : Haarlemmerstraat 59, Muscadelsteeg 5, Aloëlaan 39 en Zoeterwoudse Singel 68. Carel Lodewijk van der Ven, geboren in 1828 te **Ecclo** (België), was in de jaren 1863-1868

*Zie illustraties nrs. 18-34.

winkelier en fotograaf. In 1869 wordt hij stoombootknecht en vertrekt in dat jaar naar Katwijk. Dirk Johannes Nieuwenburg dreef een kleine steendrukkerij met één knecht aan de Breestraat nr. 29, later Langebrug 5, Oude Rijn 35 en Vliet 17. Tenslotte de boekbinder-begrafenisondernemer Jan Goedeljee. Naarmate de resultaten beter werden kon men het oude beroep voor de aanvankelijke liefhebberij verlaten. Van de hiervoor genoemde namen zullen u enkele meer of minder bekend zijn, van wie Kiek op de voorgrond zal staan.

Israel David Kiek werd in 1811 te Groningen geboren. In 1855 vestigde hij zich te Leiden, als sigarenhandelaar aan het Levendaal, komend met zijn groot gezin - hij had 9 kinderen - uit Amsterdam. Na drie jaar was hij tevens „portraiteur”, na 5 jaar noemde hij zich fotograaf. In de jaren 1884-1897 bewoonde hij achtereenvolgens de percelen Rijsburger-singel nr. 5, nr. 1 en nr. 40. Vooral op het laatste adres heeft hij een bloeiend atelier gehad en is de naam „kiekje” voor portret of fotografie ontstaan. Kiek was in die jaren de studentenfotograaf. Na een nachtelijke fuif, werd in de zeer vroege morgen, bij Kiek aan de bel getrokken om jolige en niet alleen bróóddronken studievrienden te vereeuwigen. Ook was het gebruikelijk bij burgers, boeren en buitenlui, die de Leidse kermis bezochten, zich bij Kiek te laten fotograferen:

„En nou wil 't geval, dat er kermis was in Leiden, we waren bij Koppen geweest en bij Blanus en ja Joost mag weten, waar we al niet geweest waren en bij Kiek waren we geweest met de heeren sterdenten. De zon was al op'en ik had een meid en Neilus had 'n meid en dan nog een meid, afijn we waren met z'n vijven en die stongen nou nèt zoo duidelijk op dat portret bij Kiek, hè? En toenne me van Kiek kwamen, toen was 't bijkant zes uren en toen ging 't vrouwvolk naar derlui huis en rooie Neilus en ik pikten d'r nog ééntje, 'n knikkebeentje was het en toen ginge me over 't Galgewater met de heeren sterdenten mot je begrijpen en toen zeit er een, hij is later naar de Oost gegaan en nou allang dood, die zeit: „Jongens”, zeit ie, „kunnen jullie zwemmen?”
(Rooie Nelus. In: Pim Pernel, Zilte Verhalen, 1925, p. 110).

Drie zoons werden door Kiek in de fotografie opgeleid: Abraham Israel, David Israel en Louis Israel. De laatste is zijn medewerker gebleven en heeft later het bedrijf voortgezet. In 1896 of 1897 trekt vader Kiek zich uit de zaak terug en vestigt zich in zijn oude beroep van sigarenhandelaar aan de Haarlemmerstraat nr. 61. Louis Israel blijft fotograaf, maar niet lang meer. In 1902 verhuist hij naar de Hugo de Grootstraat en wordt kleermaker. Zijn vader was ruim twee jaar daarvoor overleden (1899). Een ander bekend fotograaf is Jan Goedeljee geweest. Hij werd geboren in 1824 te Leiden en stierf in 1905. Sinds 1865 was hij fotograaf, maar bleef tot 1881 als boekbinder en begrafenisondernemer (sinds 1877) werkzaam.

Lang heeft hij aan de Papengracht nr. g gewoond, waar zijn zoon Johannes is geboren. Johannes was tekenmeester van beroep, maar voelde zich zozeer tot de fotografie aangetrokken, dat het adresboek van 1878 hem als **tekenmeester** en fotograaf diende te vermelden, sinds 1883 uitsluitend als fotograaf. Bovendien werd dit in het jaar 1879 uitgedrukt in de firmanaam: J. Goedeljee en Zoon. Het atelier werd in 1880 in perceel Hoogewoerd nr. 160 gevestigd, het woonhuis van Johannes. De vader trok bij hem in.

De Goedeljees hebben zich in hoge mate met de topografie van Leiden en naaste omgeving bezig gehouden. Van de portraiteur Goedeljee is weinig werk bekend. Zijn mededeling op de omslag van zijn „Catalogus” doet anders denken: slechts een bekwaam portraiteur wordt uitgenodigd Prins Alexander der Nederlanden, Prins van Oranje en H.K.H. Prinses (sic) Hendrik der Nederlanden te fotograferen. In deze catalogus, die de titel draagt: Catalogus van Land- Stad- en Zeegezichten door J. Goedeljee, Hoogewoerd No. 160, nabij de Plantage, Leiden, zegt Goedeljee: „Daar mijne collectie fotografieën van Land- Stad- en Zeegezichten in den laatsten tijd eene aanmerkelijke uitbreiding gekregen heeft, vond ik het wenselijk, dat er een catalogus gemaakt werd, zoodat belangstellenden kunnen overzien, wat er bestaat en men alleen de nummers behoeft op te geven”. Daarna volgen de prijzen van de foto's: kabinetformaat f 0,75, groot formaat 26 x 20 cm f 1,—, 12 exemplaren in verguld linnen band f 3,50 en 13 exemplaren in etui f 3,25. Franco toezending door het gehele land.

In deze catalogus zijn 550 nummers beschreven in de volgende rubrieken: landsgebouwen, stadsgebouwen, kerken, gestichten van liefdadigheid, fabrieken, maatschappijen (hieronder zijn het Rijnlandshuis, het Nut van 't Algemeen en de Lodewijkskerk vermeld!), logementen en sociëteiten, straten, grachten, monumenten, Leidens Omstreken, Katwijk en Noordwijkerhout, diversen, de Rijnstreek, Kweekschool voor Zeevaart, badplaats, **Haagweg**, markten en straten, grachten, Alfén, 's Rijks Academietuin, diversen, winter- en ijsgezichten.

Tot slechts 5 of 6 jaar na de dood van zijn vader wist Johannes Goedeljee het bedrijf staande te houden. Hij verkoopt het aan Alphons Louis Gerard Muns, geboren in den Haag in 1883. Johannes vindt emplooi als fotograaf aan de universiteitsbibliotheek alhier.

In 1914 liquideert Muns. Zijn pogingen om de grote collectie **glasnegatieven** van Goedeljee te verkopen mislukken. Bij voorlopige besprekingen met de toenmalige gemeente-archivaris mr. dr. J. C. Overvoorde werd overeengekomen, dat Muns, alvorens tot definitieve bestemming van de negatieven over te gaan, de archivaris daarvan in kennis zou stellen. Deze belofte werd niet gehouden. Op 13 juli 1914 deelde de Algemene Rijksarchivaris mr. R. Fruin te 's-Gravenhage aan mr. Overvoorde mede, dat Muns zijn collectie negatieven aan het Rijk had geschonken. De „Catalogus” was daarbij gevoegd. De Algemene Rijksarchivaris bood de negatieven,

met betrekking tot Leiden en omgeving ter opname in het gemeente-archief aan, welk aanbod gaarne werd aanvaard. Na aankomst en vergelijking met de „Catalogus” van de Leidse collectie bleek, dat veel nummers ontbraken en een groot aantal negatieven van licht tot zeer ernstig was beschadigd. Niettemin, het was een prachtige aanwinst, die met de jaren waardevoller en exclusiever wordt naarmate het stadsbeeld en het straatbeeld veranderen.

Op de hier meer of minder uitgebreid behandelde fotografen volgde een generatie, die als fotograaf een behoorlijk bestaan had. De fotografie was als nevenberoep zo goed als verdwenen. Jan Frederik Rienks bijv., die kort voor de eeuwwisseling zijn atelier aan de Hoogewoerd nr. 165 had, behoorde met Goedeljee en Anthonius Johannes van der Stok (1888-1929), die achtereenvolgens in perceel Rapenburg 13 en Breestraat 149 was gevestigd, tot de goedgesitueerde burgers van Leiden. Rienks was ingedeeld in klasse 12 van de inkomstenbelasting, wat wilde zeggen, dat hij een inkomen had tussen de f 1800,— en f 2000,—, Goedeljee in klasse 14, f 2200,— — f 2400,—, Van der Stok in klasse 12. In dezelfde tijd is Louis Israël Kiek aangeslagen in klasse 4, f 600,— — f 700,—, een duidelijke illustratie van de achteruitgang van het bekende atelier ! Omstreeks 1900 waren te Leiden 14 fotografen gevestigd. De stad telde toen 53658 inwoners. Thans vinden we 13 foto-ateliers in onze stad bij een bevolking van 98013 zielen.

Men zou op grond van deze cijfers geneigd zijn vast te stellen, dat het fotografisch bedrijf sterk is achteruitgegaan. Dit zou een volstrekt onjuiste conclusie zijn: het karakter van het fotografisch atelier is veranderd. De „portraiteur” heeft een fotohandel naast zijn atelier, hij is pers- en reportagefotograaf, hij heeft een afwerkatelier voor de amateurfotografie. Het fotografisch bedrijf is een bijzonder bloeiend bedrijf geworden mede dank zij — en niet ondanks — de op grote schaal en intensief beoefende amateurfotografie.

HET RIJKSMUSEUM VOOR VOLKENKUNDE EN ZIJN TAAK

door

DR. P. H. POTT

Het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden mag zich het eerste, op wetenschappelijke grondslag ingerichte, volkenkundige museum van Europa noemen. Zijn ontstaansgeschiedenis is ten nauwste verweven met die van het Koninkrijk der Nederlanden en met de persoon van koning Willem I, die een levendige belangstelling had voor de stichting van nationale instellingen ter bevordering van wetenschap en kunst en de verspreiding van kennis omtrent alle delen van het koninkrijk. Dat zijn plannen niet steeds verwerkelijkt konden worden, is meer het gevolg geweest van de ongunst der tijden (met name van de Belgische opstand en afscheiding) dan van een gebrek aan doorzettingsvermogen van deze vorst, die zich herhaaldelijk ook persoonlijk aanzienlijke offers heeft getroost voor het verwerven van belangrijke collecties voor nationale musea.

In 1813 liet J. F. Royer een collectie Chinese ethnografica na aan „hem, die uit het Oranjestad het eerst weder den Nederlandschen grond betreden zou”. Door deze beschikking kwam in 1816 het Kabinet van Chinese Zeldzaamheden tot stand, waaruit in 1821 voortkomt het in het Mauritsshuis te 's-Gravenhage gevestigde Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden. Curiositeiten van allerlei aard zijn in de loop der jaren aan dit Kabinet toegevoegd, maar zijn ethnografische verzamelingen bleven de belangrijkste, zeker toen respectievelijk in 1826 en 1832 de collecties van J. Cock Blomhoff en J. F. Overmeer Fischer werden aangekocht en bij het Kabinet werden gevoegd. Beide collecties waren aanzienlijke verzamelingen betreffende Japan.

Gedurende de eerste tien jaren van zijn regering heeft koning Willem I herhaaldelijk geleerden uitgezonden naar overzeese gebieden om aldaar materiaal en gegevens te verzamelen voor in Nederland te stichten nationale musea. Veelal werden deze geleerden vergezeld door tekenaars, die datgene in beeld moesten brengen, wat niet verzameld kon worden, om ook door middel van tekening en schilderij een beeld te geven van hetgeen in deze overzeese gebieden werd gevonden. Zo heeft op Java prof. C. G. C. Reinwardt gewerkt, die voornamelijk op het gebied van de botanie en

*Zie illustraties nrs. 35-40.

zoölogie belangrijke verzamelingen naar Nederland heeft overgezonden, maar door wiens activiteit ook een reeks bijzonder fraaie sculpturen uit de Hindu-Javaanse periode hun weg naar dit land hebben gevonden. De fraaiste stukken waren hem voor dit doel geschonken door Nicolaus Engelhard, gewezen gouverneur van Java's Noord-Oostkust, en de assistent-resident van Malang D. Monnerau. Het zijn de fraaie beelden van Singasari op Oost-Java, daterende uit de 13e eeuw, waaraan de hoogleraar C. J. C. Reuvens reeds in 1824 een studie wijdde, welke getuigt van een grote scherpzinnigheid en tevens van een grote waardering voor deze kunst.

In Japan was van 1823 tot 1830 aan een wetenschappelijke opdracht werkzaam jhr. dr. F. B. von Siebold, die van de vestiging op Deshima uit een uiterst belangrijk wetenschappelijk contact had met Japanse geleerden op het gebied van de medicijnen, de botanie en de geografie en een fraaie **ethnografische** collectie van circa 5000 objecten bijeenbracht, welke hij na gedwongen vertrek uit Japan en terugkeer in Nederland, aan koning Willem 1 aanbood. Na jarenlange onderhandelingen werd in augustus 1837 in beginsel tot aankoop besloten. Inmiddels had Von Siebold het verzamelde materiaal gebruikt voor zijn grote werk over Nippon, waarin vele afbeeldingen voorkomen, terwijl hij in 1837 zijn collectie in een geordende opstelling in het gebouw Rapenburg 19 (thans Kantongerecht) voor het publiek openstelde, waardoor Leiden een **ethnografisch** museum kreeg. Van de aanvang af heeft Von Siebold een duidelijk doel met zijn stichting nagestreefd en er op aangedrongen dat zijn verzamelingen met die van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden een wetenschappelijk **ethnografisch** museum zouden vormen. Om de autoriteiten van de wenselijkheid hiervan te overtuigen diende hij een nota in, getiteld: Kort begrip en ontwikkeling van de doelmatigheid en van het nut van een **Ethnographisch Museum** in Nederland. Uit dit stuk blijkt hoezeer Von Siebold zijn tijd vooruit was. Hij schrijft: „De mens, in zijn veelvuldige ontwikkelingen onder vreemde luchtstreken, is het hoofdonderwerp van een **ethnographisch** museum. Het verschaft een onderhoudende, een leerrijke en daarom nuttige bezigheid, op vaderlandse bodem de bewoners van verre landen na te gaan, en hun eigendommelijkheden te bestuderen. Ja, het is zelfs een zedelijk, godsdienstig werk, zich op deze wijze met zijnen evenmens onledig te houden, de goede eigenschappen in hem te leren zien, en, door vertrouwd te worden met die vreemde buitenzijde, die ons, dikwijls zonder te weten waarom van hem afstoot, hem zelf nader te komen”.

Door allerlei moeilijkheden van financiële aard, voornamelijk de kosten voor een behoorlijke huisvesting van de collecties, kwam de door Von Siebold reeds beoogde samenvoeging eerst in 1883 tot stand, bij de opheffing van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden. Hierbij gingen de **ethnografische** verzamelingen van het Kabinet over naar 's Rijks **Ethnografisch Museum** te Leiden. Dit had zich tussen de jaren 1859 en 1870 onder de

directie van dr. C. Leemans ontwikkeld tot een kleine instelling, voornamelijk gericht op China en Japan.

Onder het directoraat van mr. L. Serrurier (1882-1896) hebben de verzamelingen van het museum zich sterk uitgebreid. Nadat in 1883 de collecties van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden waren overgenomen, volgde kort daarop de verwerving van een belangrijk gedeelte van de Nederlandse inzending bij de in 1883 te Amsterdam gehouden Internationale Koloniale Tentoonstelling. Ook werd in deze tijd verworven de groep van vijf bronzen Japanse Buddha's, welke thans de inhoud van de z.g. Buddha-zaal uitmaken.

In 1885 werd de z.g. kampong gesticht; wellicht het eerste openlucht-museum ter wereld. Het bestond uit een aantal huizen uit verschillende delen van Indonesië, welke waren overgebracht van de Koloniale Tentoonstelling en die nu werden herbouwd op een aan de Sterrewacht grenzend terrein, aan de Rijksuniversiteit toebehorend. Gedurende de zomermaanden werden deze volledige huizen gestoffeerd met allerlei gebruiksvoorwerpen, terwijl de bewoners hiervan door aangeklede poppen werden weergegeven. Het eerste jaar trok de „kampong” zeer veel publiek; in latere jaren liep dit sterk terug, en toen meer en meer bleek dat het nederlandse klimaat ongedacht hoge eisen stelde aan het instandhouden der gebouwen, moest de „kampong” worden gesloten. In 1903 werden enkele van de huizen door een zware storm vernield, waarop de resten werden opgeruimd.

Met de z.g. openlegging van de Buitengewesten is het verzamelen van **ethnografica** hand in hand gegaan en in de laatste decennia van de 19e en de eerste van de 20e eeuw zijn de verzamelingen van het museum op het gebied van Indonesië zeer belangrijk uitgebreid. Het huisvestingsprobleem werd daardoor echter steeds nijpender en leidde tenslotte tot een conflict, waarop mr. Serrurier zijn ontslag nam na hartstochtelijk te hebben gevochten voor een redelijke huisvesting in Leiden of in Amsterdam. Het museum bleef voor Leiden behouden, maar het verkreeg nog steeds geen betere behuizing, al leverde het feit, dat H.M. Koningin Wilhelmina in gezelschap van de Koningin-Moeder tijdens een kort bezoek in 1899 in het gebouw verdwaalde voldoende redenen tot het beschikbaarstellen van nog eens een extra gebouw aan het Rapenburg op.

Onder het directoraat van dr. J. D. E. Schmeltz (1897-1909) werd niet alleen aandacht gegeven aan het verzamelen van voorwerpen uit de eigen overzeese gebieden, maar werd bijzondere aandacht gegeven juist aan die buiten-europese gebieden welke nog minder goed in het museum waren gerepresenteerd. Uiterst belangrijke collecties wist deze directeur aan te trekken door persoonlijke contacten, als wel door een grote mate van waakzaamheid en vasthoudendheid. Onder deze collecties vallen zowel verzamelingen uit het Zuidzee-gebied, als uit Afrika en Amerika en uit veraf gelegen gebieden als Tibet en Siberië. Belangrijke aanwinsten vorm-

den de in 1903 verworven Benin-bronzen en de collectie Peruaanse ceramiek. Inmiddels leverden de verschillende expedities, zowel burgerlijke als militaire, in Indonesië veel materiaal (Atjeh, Bali), terwijl een zeer belangrijke collectie het resultaat was van een wetenschappelijke expeditie van dr. A. W. Nieuwenhuis door Centraal-Borneo.

De belangrijkste aanwinst in deze periode is echter geweest de overdracht van die voorwerpen uit het Rijksmuseum van Oudheden, welke vielen buiten het klassieke gebied; hiermede vond de Hindu-Javaanse verzameling haar weg naar het museum, maar ook de collectie oudheden van Amerika, waaronder de z.g. Leyden Plate, waarvan in 1900 de grote betekenis was onderkend.

In deze periode wordt systematisch gewerkt aan een beschrijvende catalogus van de Indonesische verzamelingen, waarvan in het eerste kwart der 20e eeuw 23 delen zouden verschijnen, en welke arbeid met name door de opvolger van dr. Schmeltz, dr. H. H. Juynboll (1909-1932) werd doorgezet. In deze periode komt in Amsterdam het Koloniaal Museum (thans Tropisch Museum) tot stand, en in het vervolg gingen vele schenkingen, die tot 1920 hun weg vonden naar Leiden, naar Amsterdam, waar het museum behoorlijk gehuisvest was, terwijl de huisvesting van het museum te Leiden erbarmelijk moest worden genoemd, ook al werd het aantal gebouwen waarover de verzamelingen verspreid waren weer met één uitgebreid (Breestraat 18). Dit huisvestingsprobleem gaat het gehele museumbeleid overheersen, temeer als een commissie van advies inzake reorganisatie van het museumwezen het denkbeeld oppert de collecties in drie groepen te verdelen, namelijk de eminente kunstwerken, die in een te Amsterdam te stichten „Algemeen Kunstmuseum” zouden moeten worden ondergebracht, een tweede collectie zou als instelling van openbaar nut naar een te Amsterdam of Den Haag te stichten museum moeten overgaan, en tenslotte zou in Leiden een studiecollectie ten behoeve van het hoger onderwijs kunnen achterblijven. Dit heilloze plan is echter op groot verzet gestuit en niet gerealiseerd.

In 1931 kwam het gebouw van het Academisch Ziekenhuis vrij, toen dit elders in Leiden een ruimere behuizing vond, en in 1933 kwam dit gebouw ter beschikking van het museum. Door de economische crisis van die dagen waren echter slechts zeer weinig middelen beschikbaar voor de verbouwing en inrichting, maar in november 1937 kon het museum eindelijk in een enigermate waardige behuizing voor het publiek worden opengesteld.

In hetzelfde jaar werd dr. W. H. Rassers benoemd tot directeur. Hij moest echter in 1939 reeds beginnen met het verstoren van het moeizaam opgebouwde geheel, toen in verband met de oorlogsomstandigheden de beste stukken in veiligheid moesten worden gebracht in de Rijksschuilplaatsen in de duinen bij Heemskerk en een andere categorie in de kelders van het museum zo goed mogelijk werd opgeborgen. Het museum bleef

geopend tot september 1944, toen de situatie zodanig geworden was, dat het onverantwoord leek nog langer met volledige ontruiming van de openbare verzamelingen te wachten. Op 11 december 1944 viel een aantal bommen op het museumterrein en één in het gebouw, waardoor grote glasschade ontstond, doch gelukkig geen brand. Zo kwam het **museumgebouw** wel gehavend uit de strijd, doch zeker niet onherstelbaar, terwijl de verzamelingen behouden bleven. Gedurende de periode van ontruiming en eerste wederinrichting (1943-1946) was de heer C. C. F. M. le Roux directeur van het museum, die in 1946 werd opgevolgd door dr. G. W. Locher, die het directoraat in 1955 overdroeg aan dr. P. H. Pott.

Eerst nadat de nodige herstelwerkzaamheden aan het gebouw hadden plaatsgehad, kon het museum beginnen met het ontwikkelen van een nieuwe politiek, die meer dan ooit te voren was gericht op het publiek. De verzamelingen van zulk een museum zijn niet slechts bestemd voor bestudering door een kleine en selecte groep van specialisten, doch voor het algemene Nederlandse publiek. In de wijze van presentatie van de verzamelingen moet worden getracht het „vreemde voorwerp” op zulk een wijze naar voren te brengen, dat de gemiddelde bezoeker daardoor iets leert begrijpen en doorvoelen van wat zijn medemens in den vreemde denkt en doet.

Dat is geen gemakkelijke taak; de doorsnee-bezoeker bestaat slechts in de schematisering van een ambtelijk rapport; in feite lost „het publiek” zich op in een reeks individuele bezoekers, ieder met zijn eigen aard, belangstelling en kennis. Wil een museum nu een werkelijk positieve functie vervullen, dan moet het met deze sterk wisselende factor van belangstelling rekening houden. Dit betekent dat het niet slechts aandacht moet hebben voor het onderwerp dat het wil presenteren, maar tenminste evenveel voor de aard van de verwachtingen van het publiek dat het museum bezoekt. En juist het aftasten van deze verwachtingen is verre van eenvoudig. Immers, een ieder reageert op zijn eigen wijze : het kan zijn dat de ene groep bezoekers vrijwel uitsluitend het museum bezoekt om mooie kunstvoorwerpen te zien (esthetische waardering), terwijl een andere komt om er een zekere voorlichting te vinden over de vreemde buitenwereld (intellectuele benadering) ; maar er is een derde groep, die naar het museum komt om voor een ogenblik in de gelegenheid te zijn zich uit de sleur van het dagelijks leven te verplaatsen in ruimte en tijd en daarbij met die vreemde buitenwereld wil worden geconfronteerd, die gelijktijdig afstoet en aantrekt (romantische waardering). Elk van deze groepen — en zij zijn niet zo scherp te onderscheiden als hier theoretisch wordt gedaan — benadert het museum op haar eigen wijze en verwacht een opstelling, die daarbij zo goed mogelijk aansluit: de estheet wil een selecte opstelling van voorwerpen onder goede en rustige belichting en weinig afleidende informatie; de intellectueel ingestelde wil een duidelijke en klare formulering van de

problemen waarmee hij wordt geconfronteerd in een thematische presentatie van ter zake doend materiaal, de romanticus om de derde groep te typeren wil zich in een andere situatie kunnen verplaatsen en inleven door presentatie, die een suggestie wekt die zó sterk is, dat hij als het ware in het beeld kan treden, al is het maar in gedachte.

Bovendien komt de bezoeker al lang niet meer als een „onwetende”. Het schoolonderricht, de geïllustreerde pers, radio, film en vooral televisie verschaffen in feite aan een ieder reeds een grote hoeveelheid kennis, waarmee men al gewapend is als men het museum binnenkomt. Ook is de werking van enkele van deze voorlichtings-media sterker dan die welke een museum door zijn aard kan bieden. Wil het museum dus zijn taak naar behoren verrichten, dan moet het bij deze andere vormen van voorlichting aansluiten en dit trachten te completeren in een vorm van presentatie en werkzaamheid, die nu juist aan het museum eigen is. Deze aanvulling ligt voornamelijk in de mogelijkheid van het ontwikkelen van een „gesprek”, een uitwisselen van gedachten tussen de bezoeker (groep bezoekers) en de specialist, die als een goed gastheer zijn gewaardeerde bezoekers weet te ontvangen en hen uitnodigt zelf aan het gesprek deel te hebben. Bij een groepsbezoek gaat het dus niet om een instructie van boven af, maar om een stimulerend gesprek, waarbij het museum probeert iets te doorbreken van de vooroordelen, die wij nu eenmaal allen bezitten. Niet dat wij die vooroordelen geheel opzij kunnen zetten, maar wel dat wij ons er bewust van worden dat wij ze hebben. In deze zin kan een museum voor volkenkunde juist in deze tijd een zeer belangrijke functie vervullen.

Het beeld, dat wij allen van de vreemde buitenwereld hebben, is vertekend, al zijn wij ons vaak hiervan allerm minst bewust. Dit vertekende beeld werkt echter ook door op onze houding ten opzichte van die vreemde buitenwereld en ook op onze ontmoeting met mensen die daar leven en werken. Het gaat hier om de ontmoeting met de mens, die ons in eerste instantie vreemd, en daarom maar al te vaak vijandig voorkomt, doch die bij nader inzicht – evenals wij – op eigen wijze tracht zich in het harde leven staande te houden en – als het mogelijk is – een beetje geluk te vinden, om het even of dit nu gebeurt in spel, ritueel of godsdienstige bespiegeling. Juist hier ligt het centrale punt in de taak van het museum: de opgave de Nederlander er toe te helpen brengen zich zowel met het verstand als met gevoel te confronteren met deze ogenschijnlijk zo vreemde buitenwereld, opdat hij in den vreemde de medemens ontdekt en uiteindelijk zichzelf en zo zijn eigen reacties leert begrijpen, die nog te vaak door vooroordelen worden bepaald. In dit licht gezien zijn de woorden, die de stichter van het museum (Von Siebold) ruim een eeuw geleden neerschreef van een welhaast profetische betekenis gebleken; het is aan de huidige generatie aan deze woorden de realiteit te verbinden waarvan zij getuigen.

EEN MOORDPLAN TEGEN WILLEM V?

De aanklacht tegen Catharina van der Meulen-Taen in 1784

door

H. A. HÖWELER

I. DE OMSTANDIGHEDEN VAN HET PROCES

Omstreeks het jaar 1780, kort voor het uitbreken van de vierde oorlog tegen Engeland, begon in de Republiek een periode van groeiende belangstelling voor de actuele politieke vraagstukken. Vooral in de steden vormden zich gezelschappen, waar men van gedachten wisselde over de inrichting van staat en maatschappij. Gelijkgesinde groepen uit verschillende plaatsen vonden al spoedig contact met elkaar. De beraadslagingen in de regeringscolleges en de toenemende publiciteit door middel van pamfletten en politieke tijdschriften bevorderden het ontstaan van twee landelijke groeperingen, de Patriotten en de Prinsgezinden, die weinig georganiseerd waren, maar toch een vaag begin vertoonden van partijvorming, beheerst door enkele leidende opvattingen. Zij kwamen steeds scherper tegenover elkaar te staan; mede daarom kan men van partijen en partijstrijd spreken.

Bij beide partijen vertoonden zich allerlei nuanceringen: democraten, aristocraten, conservatieven, progressieven, gematigden, heftigen en veranderlijken. Een groot deel van de bevolking hield zich afzijdig; een ander gedeelte kwam bij demonstraties en opstootjes in beweging. Voortdurend werkte er een sterk emotioneel element in de politieke strijd, doordat de persoon en het beleid van prins Willem V en de positie van het Oranjehuis in het geding waren. De gehechtheid aan het Huis van Oranje leefde voort in alle lagen van de bevolking; daarin deelden Willem V en zijn gezin ondanks de bezwaren, die ook onder de stadhoudersgezinden bestonden tegen de gang van zaken.

Grote verontwaardiging wekte dan ook een heftig en vooral jegens de Prins zeer grof pamflet, dat in het najaar van 1782 verscheen. De schrijver verklaart daarin, dat „elke cordaete Nederlander beregtigd is, om den dwingeland, den Verrader met den zynen den dolk in het hart te stooten”. Hij verwacht, dat er Brutussen zullen opstaan om dat te doen, indien de erfdwingeland en zijn raadslieden zouden volharden in hun politiek. Het schotschrift vermeldt in dit verband een incident, dat in 1781 te Leiden zou zijn voorgevallen. Bij een inspectie van het garnizoen door de Prins kreeg een officier, die bij de „Tyrant” stond, „by het afvuuren een spyker door zyn

hoed". Deze mededeling moge al of niet juist zijn, vast staat, dat de veiligheid van Willem V door dit pamflet in het geding is gebracht op een op-ruiende wijze, die de partijhaat sterk aanwakkerde.

Het gerucht omtrent een plan tegen het leven van de Prins in 1784 betrof dus een denkbeeld, dat niet lang te voren in de publiciteit gekomen was en door misdadig opzet wel eens werkelijkheid zou kunnen worden. Vandaar de opschudding, die de aanklacht tegen Catharina van der Meulen-Taan in Leiden veroorzaakte.

Leiden, de tweede stad van de Republiek, werd in de tachtiger jaren het hoofdkwartier van de Patriotten. Een groot gedeelte van de handwerkslieden en de neringdoenden behoorde tot de Oranjepartij, zodat de mogelijkheid van ernstige conflicten groot was, vooral nadat in het voorjaar van 1783 naast de stedelijke schutterij een patriots vrijcorps was opgericht, dat in 1784 met een aantal schutters zich verenigde tot het exercitie-genootschap Voor Vrijheid en Vaderland.

Er woonden in Leiden verscheidene bekwame, leidinggevende Patriotten, bijv. de vroedschap mr. F. G. Blok, de burgemeester mr. H. B. van Halteren, de doopsgezinde predikant F. A. van der Kemp en de lakenfabrikant Pieter Vreede Jr.

Woordvoerder van de Prinsgezinden – van leiders kan men bij hen moeilijk spreken – was de medicus en lector in de natuurlijke historie dr. Johannes le Francq van Berkhey, een veelzijdig begaafd man en uiterst heftig polemist, die een belangrijk aandeel had in de Leidse pamflettenstrijd. Onder de hoogleraren en de regenten telde men bekende aanhangers van het Oranjehuis. Bij de bakkers waren zeer actieve Oranjeklanten, zoals Hermanus Woltering en Adrianus Trago, welke laatste in 1783 en 1784 bij relletjes een der raddraaiers is geweest en ten slotte een flinke straf heeft gekregen ondanks de tussenkomst van de Prins. De aanklacht tegen juffrouw Van der Meulen-Taan is door twee bakkers op gang gebracht.

Leiden maakt in de hier bedoelde jaren de indruk van een levendige stad, die in de Republiek telkens de aandacht trok door haar politieke bedrijvigheid. Als cultureel centrum met een lange traditie, gunstig gelegen nabij Amsterdam, 's-Gravenhage en Haarlem, was het een gezochte woonplaats. Het bezat een aanzienlijke nijverheid, al was de grote bloei daarvan lang geleden. Omstreeks 1780 had de stad misschien ongeveer 40.000 inwoners. Bij een telling in 1793 bedroeg het aantal nog slechts 28.000, naar Blok mededeelt in zijn Geschiedenis ~~eener~~ Hollandsche Stad, 111, 7; gegevens uit 1732 leiden hem tot een schatting voor dat jaar van 54.000 ingezetenen. In ieder geval was de stad niet groot en kon men in de leidende kringen veel van elkaar weten en elkaar vaak ontmoeten. Een nieuwtje of een gerucht kreeg spoedig algemene bekendheid. Een bedekte aanduiding in een pamflet of in een advertentie van de Leydsche Courant was voor menigeen duidelijk. Er heerste een opvallende, vaak venijnige polemiseerlust, zodat men

schandaaltjes als bijv. het tweede, niet wettige huwelijk van Le **Francq** van Berkhey, waaruit hij verscheidene kinderen had, alsook oude veten niet gauw in het vergeetboek plaatste en er telkens op zinspeelde. Met kennelijk genoegen schreef Betje Wolff in 1779 over haar logeren in Leiden; zij en haar vriendin hadden er „personen van onzen smaak” ontmoet.

Het Leidse klimaat gold als gunstig voor de gezondheid. Dit was een van de beweegredenen van de Amsterdamse makelaar-dichter Nicolaas Simon van Winter en zijn tweede echtgenote, de dichteres Lucretia Wilhelmina van Merken, om van 1773 af gedurende de zomer te vertoeven op hun buitenverblijf Bydorp, gelegen aan de Rijn onder Zoeterwoude. Het werd een centrum van gezelligheid voor de talrijke Leidse vrienden en kennissen van het echtpaar. In 1774 zijn de echtelieden benoemd tot ereburgers van Leiden. Toen het heen en weer reizen te bezwaarlijk werd, huurden zij in 1783 op het Rapenburg een huis, waar zij de wintermaanden doorbrachten. Daar heeft juffrouw Van der Meulen-Taan na de opheffing van haar huis-arrest hen bezocht. Dat het echtpaar Van Winter-Van Merken goed ingelicht was over het proces en er hartelijk in meeleefde, zal hierna blijken.

De aanklacht tegen Catharina van der Meulen-Taan werd ruchtbaar in maart 1784 na een korte onderbreking van de reeks Leidse verwickelingen, die sedert 1780 de gemoederen hadden bezig gehouden en de tegenstellingen verscherpt. Enkele van de gebeurtenissen breng ik in herinnering.

In febr. 1780 is de Leidse hoofdofficier een actie begonnen tegen de drukker L. Herdingh wegens het drukken van een lierzang met verdachte politieke inhoud. Dit optreden leidde tot een geruchtmakend proces voor de Academische Vierschaar tegen de auteur ds. F. A. van der Kemp, dat pas in jan. 1782 eindigde met ontslag van rechtsvervolging.

Deze Van der Kemp is in de nacht van 25 op 26 sept. 1781 betrokken geweest bij het rondstrooien in de straten van Leiden van het berucht en beroemd geworden pamflet Aan het Volk van Nederland. Op het in huis hebben of verspreiden van dit „seer oproerig en lasterlyk libel” stond een boete van zesduizend gulden. De schrijver, Joan Derk van der Capellen tot den Pol, bleef ruim een eeuw onbekend. Spoedig ging in Leiden het gerucht, dat dienstpersoneel van juffrouw Van der Meulen bij de verspreiding geholpen had. Dit bleek niet waar te zijn.

Het jaar 1783 werd rumoerig door de oprichting van het vrijcorps, dat Le **Francq** van Berkhey inspireerde tot een protest, getiteld Aan mijne Medeburgere, waarmee hij zich een aanklacht wegens belediging onder meer van Van der Kemp op de hals haalde. Bilderdijk trad op als zijn verdediger. Curatoren der universiteit veroordeelden de lector tot zes weken schorsing onder inhouding van tractement en gelastten hem „voor 't vervolg zig soigneuselyk te wagten van het schrijven en uytgeeven van eenige stukken de politie in 't gemeen, en byzonder die van deeze stad conceerneende”.

De verdeeldheid onder de Leidse bevolking en de geprikkelde stemming hadden slechts een geringe aanleiding nodig om zich te uiten. De verjaardag van de Stadhouder op 8 maart werd met uitdagende versieringen en illuminaties geestdriftig gevierd, het jaarlijkse bezoek van Willem V met zijn gezin aan de Leidse kermis veroorzaakte in 1783 oplopen en demonstraties van zijn aanhangers, bij de exercities van schutterij en vrijcorps was het publiek vaak rumoerig en een door vloekpsalmen begeleide „leerrede” als de Rehebeem-preek van ds. Van der Kemp in 1782 maakte de hartstochten aan het woelen, gelijk men toen zeide. Weldra werd te Leiden in straatliedjes gezegd, dat „het Mennonietsche Vee aan kant moest”.

Het echtpaar Van der Meulen-Taan vermoedde enig verband tussen de voorbereiding van de aanklacht en de ongeveer gelijktijdige verspreiding onder het volk van schimpversjes op de „zoogenaamde weerlooze Christenen”, waarin onder meer het volgende fraais voorkwam:

Hoe zeer dat woedend Moorders-Rot
Te waapen, waapen snelt,
En zwaarden scherpt voor 's Vorsten strot:
't Wordt van God perk gesteld.

Wanneer men voorts nog bedenkt, dat in 1783 tientallen pamfletten en andere tendentieuze publicaties de twisten aanwakkerden en dat hetgeen in de Republiek gebeurde vaak weerklank vond in het gekrakeel te Leiden, dan is het begrijpelijk, dat in 1784 het proces betreffende een plan tegen het leven van de Prins de algemene aandacht trok en als brandstof op het vuur werkte.

2. HET VERLOOP VAN HET PROCES

In de tweede helft van februari of begin maart 1784 tracht de koetsier Greifzu,¹ dan in dienst van de doopsgezinde greinfabrikant Gillis Christiaan van der Meulen², in dienst te komen van mr. Jan Hubrecht, presiderend burgemeester van Leiden. Kort daarna waarschuwt een prinsgezinde bakker, Frans van Duuren³, de burgemeester tegen de koetsier en doet daarbij zo geheimzinnig, dat mr. Hubrecht besluit de koetsier uit te vragen. Deze laat niets los. De burgemeester wil nu meer van de zaak weten en belegt op zaterdagavond 6 maart 1784 een bijeenkomst van de hoofdofficier of schout mr. Johannes Hiëronymus van der Marck, de pensionaris mr. Van Starveren, Greifzu zelf en twee orangistische bakkers: Devens⁴ en Van Duuren, met wie de koetsier in eerste instantie over de zaak gesproken had. Het resultaat hiervan is, dat de schepenen op zondag 7 maart bijeenkomen en Greifzu nader ondervragen. Nog diezelfde avond brengen twee van de schepenen, de heren Cunaeus en Van Heusden, in gezelschap van de griffier een bezoek aan juffrouw Van der Meulen.² Over deze ondervraging toont het echtpaar zich in een brief van 11 maart aan de schepenen zeer

verontwaardigd: zonder dagvaarding is juffrouw Van der Meulen niet bereid zich verder over de beschuldiging uit te laten.

Op die zevende maart verklaarde Greifzu, dat hij kort na het uitbreken van de oorlog met Engeland in de keuken onder de dienstboden van zijn meesteres „heeft hooren leezen differente boekjes, welken over de **zaaken** van het land en de regeering van hetzelfde handelden en door zyne vrouwe aan de dienstboden **wierden** ter hand gesteld”. Deze boekjes zouden in de keuken voorgelezen zijn door Johanna Cornelia van der Sand. Aan deze meid had de juffrouw de bedoelde boekjes ter hand gesteld en hij had zelf gehoord, dat de juffrouw in tegenwoordigheid van haar personeel gesproken had over die boekjes, over het land en over de Prins.

Voorts verklaarde hij nog, dat juffrouw Van der Meulen op zekere avond in het voorjaar van 1783, omstreeks 8 uur, in zeker gangetje bij de keuken met hem gesproken had over de politiek, met name over de Prins, en dat zij toen had gezegd, dat iemand, die de Prins van kant hielp, daaraan een goed stuk **gelds**, welf 1 0.000, zou kunnen verdienen. Voor de vrouw en kinderen van de dader zou goed gezorgd worden.

Op 11 en 13 maart heeft Greifzu deze verklaringen drie maal onder ede bevestigd en zelfs uitgebreid. De juffrouw zou hem aangespoord hebben tot vergiftiging van de Prins met behulp van diens kok.

Op 13 maart is ook Johanna Cornelia van der Sand, de door Greifzu genoemde dienstbode, door de schepenen gehoord. Zij was kort te voren wegens haar gedrag uit haar betrekking ontslagen, na twee jaar bij het echtpaar Van der Meulen in dienst te zijn geweest. Zij bevestigde Greifzu's verklaringen aangaande de politieke lectuur in de keuken en de uitlatingen van juffrouw Van der Meulen. Ook zij legde een eed af.

Op 16 maart heeft de bode met de roede van de stad Leiden aan Greifzu namens de heer Van der Meulen zijn ontslag uit diens dienst aangezegd. Ook moest hij f 200.—, die hij van zijn heer geleend had, binnen drie maanden terugbetalen. Greifzu blijkt hiertoe onmiddellijk in staat en hij betaalt direct in gerande ducaten.

Wet echtpaar Van der Meulen is intussen volledig te weten gekomen, wie de beschuldigers zijn en richt zich op 18 maart met een tweede protestbrief tot de schepenen. Als de schepenen slechts voldoende getuigen willen horen en hen scherp ondervragen, zullen zij de valsheid van de aanklacht ontdekken. Deze brief wordt een week later gevolgd door een uitvoerige memorie van suggestie, vergezeld van twee bijlagen. Deze laatsten bevatten getuigenissen van het overige personeel, twee dienstboden en een schoonmaakster van juffrouw Van der Meulen, alsook een verklaring door de lijfknecht van de heer Van der Meulen over een ruzie tussen hem en Greifzu, toen hij op 13 maart de paarden van zijn heer — die bij Greifzu gestald waren — daar moest weghalen. Over Johanna Cornelia (Kee) van der Sand wordt daarin een boekje open gedaan, waarbij ook merkwaardige

keukentoestanden aan het licht komen. Ter weerlegging van de beschuldiging, dat juffrouw Van der Meulen tijdens de vierde Engelse oorlog aan het personeel politieke lectuur zou verstrekt hebben, verklaarden deze getuigen, dat het personeel alle avonden uit de bijbel moest voorlezen; als zij die uit hadden, kregen zij ieder telkens **f** 2,— van de juffrouw en haar inwonende ongetrouwde zuster. Voor de afwisseling las het personeel een stichtelijk boekje, getiteld Magazijn der armen, opzettelijk geschreven om dienstboden en ander gering soort van mensen tot deugd en ware godsvrucht op te wekken, zoals de aanbeveling luidde. Bij Kee van der Sand, die bij haar afscheid ook had bedreigd, dat zij „de juffrouw een poets zoude bakken, dat er de juffrouw van zoude staan kijken”, had al deze lectuur zo weinig uitgewerkt, dat zij eens beloofd had te tonen wie zij was: zij zou, zodra de juffrouw in de keuken kwam, zo lang vloeken totdat de juffrouw wegliep; en zij had die belofte prompt gehouden.

Deze getuigenissen waren afgelegd ten overstaan van notaris Isaac Elias Luzac.

In de memorie van suggestie betuigt juffrouw Van der Meulen haar volkomen onschuld. Zij is de dupe van ondankbaar, kwaadsprekend personeel en heeft zich nimmer met de politiek ingelaten, evenmin als haar ziekelijke man. Zij behoort tot de Doopsgezinden, tegen wie al maanden lang geageerd is in liedjes en schotschriften, waarin allerlei bedreigingen voorkomen. Hoewel zij er ernstig bezwaar tegen heeft op gelijke voet met haar aanklager behandeld te worden, is zij bereid zich in vrijwillige bewaaring te begeven, mits de koetsier in hechtenis gehouden wordt; men dient ervoor te zorgen, dat Greifzu geen verder overleg kan plegen met zijn „geheime raadslieden en aanstokers”. Als nieuw feit deelt zij mede, dat er veertien dagen geleden, ’s avonds om elf uur, een steen geworpen is door het glas boven de voordeur; zij was in de gang bijna geraakt. De steen is van dezelfde soort als waarvan er een hoop ligt in een der stallen van de koetsier. Zij vindt het opvallend, dat de koetsier in staat is geweest zijn schuld van **f** 200,— direct in gerande ducaten af te betalen.

Enige weken na de indiening van deze memorie van suggestie wendt het echtpaar Van der Meulen zich opnieuw tot de Leidse schepenen, ditmaal met een memorie van grieven. Het beklagt zich in dit uitvoerige stuk hoofdzakelijk over de vooringenomenheid en partijdigheid van de hoofdofficier bij zijn onderzoek.

De koetsier is lang op vrije voeten gebleven en kon dus ruggespraak houden met zijn opstokers. Pas op 29 maart zijn vier getuigen à décharge gehoord, elf uren achtereen, en geconfronteerd met Greifzu en de dienstbode Van der Sand. Daarop zijn deze twee in gijzeling gehouden en opgesloten onder het stadhuis. Op 30 maart is de vrijwillige detinering van juffrouw Van der Meulen begonnen: zij werd te haren huize door een stadsbode bewaakt.

Vervolgens – aldus de memorie – heeft men drie vrouwelijke getuigen (blijkbaar de dienstboden) zes uren lang op vraagartikelen uitgevraagd, grotendeels over zaken, die niets met de aanklacht van doen hadden. Als de hoofdofficier wilde, zou hij het gehele **complot** ontdekken door een onderzoek in te stellen naar een vuilaardig libel, dat de stadsregering belastert. De aanklacht is volgens de memorie van grieven òf een wapen in de politieke strijd òf een wraakneming door de koetsier, die eerst gelasterd en daarna volgehouden heeft. De verklaringen van de bakkers en de koetsier verschillen dan ook: eerst werd de heer Van der Meulen beschuldigd, daarna zijn vrouw. Hoe achterdochtig de hoofdofficier is, blijkt wel het best uit het feit, dat hij de namen van alle vrienden en bekenden van het echtpaar Van der Meulen heeft laten noteren. Uit het onderzoek naar de boeken die de uitgever Herdingh heeft geleverd, is voldoende gebleken, dat de meid Van der Sand gefantaseerd heeft: er was geen politiek boek bij. Ten slotte eist de beklaagde in deze memorie een duidelijke formulering van de aanklacht. Zij zal geen kosten of moeite sparen om eerherstel te krijgen en zich te dien einde desnoods wenden tot de Staten van Holland. Zij vraagt waarom de bakkers Devens en Van Duuren niet opnieuw gehoord zijn en waarom niet is onderzocht, welk motief de koetsier leidde tot zijn gesprek met Devens.

Kort na het verzenden van deze memorie is de heer Van der Meulen overleden: op 24 april. Hij leed aan attaques; zijn toestand zal wel verergerd zijn door de moeilijkheden van zijn vrouw, die sinds 30 maart huisarrest had en van alle contact met de buitenwereld was afgesneden. Voor de begrafenis van haar man en de regeling van diens zaken heeft men juffrouw Van der Meulen enige faciliteiten toegestaan.

Begin mei 1784 wendt zij zich met haar klachten over het beleid van de hoofdofficier tot de Staten van Holland; hiermede krijgt de zaak bekendheid in de gehele Republiek.

Op 14 mei 1784 nemen de Staten het besluit, dat het protest van Catharina Taan doorgestuurd zal worden naar schepenen en hoofdofficier van Leiden met het verzoek om bericht hierop. Intussen gelasten de Staten surchéance van procedure tegen de beklaagde. De gevraagde inlichtingen bereiken de Staten kort na 15 juli 1784 en bestaan uit een uitvoerig bericht van de hoofdofficier ter verdediging van zijn beleid, een missive van de schepenen van Leiden en een memorie van consideratiën, inhoudende de bezwaren van twee der schepenen tegen het beleid van de hoofdofficier.

De hoofdofficier voerde tot zijn verdediging aan, dat Greifzu hem betrouwbaar leek; schepenen deelden deze mening, want zij waren niet ingegaan op zijn voorstel, Greifzu in verzekerde bewaring te stellen onder het stadhuis. De beëdigde verklaring van Cornelia van der Sand strookte met hetgeen de koetsier **zeide**. Ook tijdens langdurig scherp verhoor was Greifzu bij zijn verklaring gebleven. De hoofdofficier had het niet nodig

geoordeeld in dit stadium de beide bakkers te ondervragen, maar hij ontveinsde zich niet, dat hij bepaalde feiten vooraf onderzocht zou hebben, indien de schepenen hem inzage hadden verleend van de beide bezwaarschriften van de beklaagde. Ook op andere punten schoof de hoofdofficier de verantwoordelijkheid voor de gang van zaken naar de schepenen. Hij beschouwde de drie dienstboden-getuigen à décharge als meinedig en had haar in hechtenis willen laten nemen, maar de schepenen hadden dat verzoek niet ingewilligd. Eind april heeft hij van de schepenen het verzoek ontvangen de bakkers opnieuw te verhoren en de herkomst van Greifzu's dukaten na te gaan. Begin mei had hij de bakkers ondervraagd evenals Cornelia van der Sand en juist was de dag bepaald, waarop de beklaagde „op artikelen” ondervraagd zou worden, toen het besluit van 14 mei der Staten van Holland hem bekend werd, waarop hij het onderzoek had gestaakt.

Heren Schepenen geven in hun bericht eerst een overzicht van hun beleid. De meerderheid van de schepenen, die in het bericht aan het woord is, maakt voorts bezwaar tegen de bemoeienis van de Staten van Holland met een zaak, die in eerste instantie tot de competentie van schepenen behoort. Het beroep van juffrouw Van der Meulen op de Staten van Holland is volgens hen „ten eenemalen ongepast, vreemd en van verregaande consequentiën”. De beklaagde is rechtvaardig behandeld: zij bevindt zich in mitior detentio overeenkomstig haar eigen aanbod. Aan het slot verklaren schepenen zich genoodzaakt te zien er kennis van te geven, dat twee hunner, namelijk mr. Matthijs Snoeck en mr. Johan Andreas Cunaeus, wensden geacht te worden niet in te stemmen met deze missive, gelijk blijkt uit een als bijlage „hier by te voegen Copie van een door hun in deeze zaake gevolgd Advys”.

In hun minderheidsnota maken de beide genoemde schepenen onder andere aanmerking op het feit, dat er geen beschuldiging is geformuleerd. Waarop grondt men een verhoor op artikelen, als er geen crimen ten laste is gelegd? De hoofdofficier tracht de moeilijkheid van zich af te schuiven en „er Heeren Schepenen voor te laten opdraajen”. Hij twijfelt blijkbaar zelf aan enige schuld van de beklaagde. Van het begin af is er verschil geweest tussen de verklaringen van de bakkers en die van de koetsier. Waarom is de kwestie van de dukaten niet degelijk uitgezocht? Ten slotte dringen de twee schepenen aan op een nieuw en grondiger onderzoek.

De bestudering van de zaak aan de hand van deze drie stukken is toen door de Staten van Holland opgedragen aan de gedeputeerden van Haarlem in samenwerking met de gecommitteerden tot de zaken van de Justitie uit de Staten. Op 21 oktober 1784 dienden de gecommitteerden hun rapport in, dat in substantie de volgende conclusies bevat:

a. Van het begin af is de behandeling van de onderhavige zaak door de hoofdofficier ten onrechte anders geweest dan de gewone behandeling van

criminele zaken; over dit „systema” heeft de suppliant (juffrouw Van der Meulen) zich met recht beklagd bij de Staten van Holland.

b. Op niets meer dan een beschuldiging van haar koetsier is de suppliant reeds enigszins als crimineel beschouwd, terwijl men de beschuldiger als een betrouwbare getuige behandelde en hem zijn verklaring liet beëdigen ondanks de tegenspraak van meer dan één getuige.

c. De hoofdofficier achtte zich bevoegd zonder te beschikken over een decreet van dagvaarding in persoon of van apprehensie, dus zonder een behoorlijk initium litis, tegen de suppliant als tegen een crimineel beschuldigde te procederen.

Op dezelfde dag namen de Staten van Holland conform het advies van de gecommiteerden enige besluiten, die op het volgende neerkomen:

a. De criminele procedures, die tegen Catharina Taan tot dusver gevoerd zijn, worden buiten effect gesteld.

b. De aanklacht zal van het begin af opnieuw onderzocht worden overeenkomstig de algemene regelen van de behandeling der criminele zaken hier te lande.

c. De schepenen van Leiden, zijnde de gewone en competente rechters, beslissen over de bewaring, waarin de beklagde en haar aanklagers zich bevinden.

d. Mr. Pieter Jan Marcus, die eerstdaags hoofdofficier zal worden, zal „tot meerdere acceleratie van nu af aan” belast zijn met de behandeling van de zaak.

De in functie zijnde hoofdofficier werd dus van dit deel van zijn taak ontheven. Zijn ambtsperiode eindigde 10 november 1784. Mr. Marcus kreeg in zijn nieuwe taak bijstand van de „consulent van het officie”, mr. Franciscus Gualtherus Blok, een scherp jurist en een van de bekwaamste leiders der Patriotten.

Het onderzoek nam ongeveer twee maanden in beslag. Het resultaat was gunstig voor de beklagde, want op 23 december 1784 besloten de schepenen, dat Catharina Taan bij provisie ontslagen zou worden „uit de custodie, waarin zy zig thans bevindt”. Daarentegen werden de koetsier en de meid overgebracht naar de gevangenis op het Gravenstein. Groot was de vreugde bij de familie en de vrienden van juffrouw Van der Meulen. Op de tweede Kerstdag 1784 ging zij voor het eerst weer naar de godsdienstoefening in de Doopsgezinde Gemeente. Zij had haar trouwe vriend ds. Hovens verzocht haar in den gebede te gedenken. Een copie van de preek over Efese 2: 5b (uit genade zijt gij zalig geworden) is bij de nagelaten papieren van Catharina Taan bewaard gebleven.

In de eenzaamheid van de kerker heeft Cornelia van der Sand vrijwillig haar beschuldiging tegen juffrouw Van der Meulen ingetrokken. Zij verklaarde, dat zij door Greifzu opgestoot was en dat zij zich op 12 maart 1784

met handslag verbonden had tot het onder ede bevestigen van al hetgeen de koetsier zou verklaren. Van Greifzu had zij drie guldens gekregen en later op haar verzoek nog wat kleingeld te leen ontvangen.

Met de koetsier had de hoofdofficier meer moeite; hij volhardde bij zijn verklaringen. Daarom verzocht de hoofdofficier op 2 mei 1785 de schepenen over te mogen gaan tot „scherper examen en tortuur”. Over dit verzoek werd advies gevraagd onder meer van de Leidse hoogleraar Bavius Voorda. Een der schepenen, de prinsgezinde **mr.** Diderick van Leyden, maakte op grond van dat advies ernstig bezwaar tegen toepassing van de tortuur in dit **gevalen** wilde aanvankelijk deze niet bijwonen. Tortuur mocht slechts aangewend worden, als de zaak zó evident was, dat alleen de confessie van de beschuldigde scheen te ontbreken. Volgens Van Leyden ontbrak er in dit geval zelfs een vaststaand delict; indien de beschuldiging van meened tegen de koetsier waar gemaakt kon worden, zou de tortuur een zwaardere stra zijn dan degene, die hem wegens meened boven het hoofd hing.

Het protest van **mr.** Van Leyden heeft de koetsier niet kunnen vrijwaren tegen de gerechtelijke foltering, daar volgens het toenmalige recht een bekentenis nodig was voor een veroordeling. Het ambtelijk verslag luidt aldus :

„De torture is gisteren aan Jan Grijfzoe **geapliceert**, tot de bijna sterkst mogelijke graad toe, dog met geen ander gevolg dan dat hij heeft blijven souteneeren, dat hij, en **omtrent** de groote saak en **omtrent** de bijkomende **omstandigheden**, de waarheid **gezegd** had en dat hij, terwijl de waarheid altoos één was, niet anders zeggen **konde**, wat middelen men aanwendde, al wilde men hem **dooden**, ten zij men verlangde dat hij de waarheid loochende en dat al die tegen hem getuigt hadden, valschelijk getuigt hadden, hebbende hij alles met bedaardheid en (voorgeeving ten minste) van aandoenlijke troostgronden **doorgestaan**.”—

Toch was zijn weerstand gebroken, want enige dagen na de tortuur liet de gevangene de schepenen verzoeken in zijn cel te komen; daar kregen de rechters en ook **mr.** Marcus de lang verwachte bekentenis te horen. Volgens een krantenbericht was de hoofdofficier „niet weinig aangedaan” tijdens dit onderhoud. Greifzu bekende, dat hij vrijwel alles gefantaseerd of zich verbeeld had naar aanleiding van losse gesprekken. Toen hij iets aan bakker Devens had verteld, had hij niet gedacht, dat er iets van komen zou; en later had hij de beschuldiging volgehouden om een mogelijke beloning of een baantje bij een der regenten. Wegens het weghalen van Van der Meulens paarden uit zijn stal en ook over zijn ontslag was hij ontstemd geweest.

Van een **complot** of aanstokers heeft Greifzu blijkbaar niet gesproken; alle politiek ontbreekt in zijn bekentenis.

Het nieuws van de bekentenis wekte alom in den lande voldoening, met name onder de Doopsgezinden. Volgens een krantenbericht van 4 juli 1785 had er vreugde geheerst op de Rotterdamse beurs.

Daarna liep de zaak snel ten einde. De eis tegen de 26-jarige Cornelia van der Sand luidde: geseling met de roeden aan een paal; boven haar hoofd een bord met het opschrift: „valsche getuigen”; 25 jaar plaatsing in het werkhuis; daarna 25 jaar verbanning.

Tegen Greifzu werd geëist: op het publiek schavot voor het Gravenstein met gebogen knieën en gevouwen handen God en de justitie om vergiffenis bidden; onder de galg geplaatst worden met een koord om de hals, waarvan het andere einde aan de galg was vastgemaakt ten einde in die houding getuige te zijn van de geseling van Cornelia; daarna „strengelijk met roeden gegeesseld” worden, hebbende boven het hoofd een bord met het opschrift „valsche getuigen” ; vervolgens gebrandmerkt worden met het gloeiend zwaard dezer stad; voorts 50 jaar opsluiting in het werkhuis, waarvan 10 jaar zonder en de rest met acces, en ten slotte verbanning uit Holland, Zeeland en Utrecht na het eindigen van deze straf.

Op 19 juli 1785 zijn de vonnissen op het schavot voor het Gravenstein „ten aanzien van eene ontallijke meenigte aanschouwers” uitgevoerd; op het bord boven het hoofd van de koetsier stond: „meineedige falsaris”. De werkhuisperiode van Greifzu en de meid werd nader bepaald op 30, respectievelijk 6 jaar; de verbanning van Cornelia zou slechts 18 jaar duren.

De schepenen besloten op 23 juli met instemming van de hoofdofficier gunstig te beschikken op het verzoek van de weduwe Van der Meulen definitief ontslagen te worden uit de custodie.

Kort daarna, op 3 augustus 1785, hield zij ter viering van haar eerherstel een feestelijke ontvangst, bij welke gelegenheid ds. Daniël Hovens in veertien coupletten de „dankbre toonen” van zijn vriendenhart deed klinken.

En het trouwe dienstpersoneel heeft die gedenkwaardige dag de vreugdezang kunnen zingen, waarvan het eerste couplet luidt:

o Vrolijk uur! gewenschte stond!

Nu de onschuld zegepraalt

De valschäart en de leugenmond

Zijn met de straf betaald.

Wij zien hoe 't kwaad zijn' meester loont,

En onze trouw door 't regt bekroont.

God lof! God lof! God lof!

Greifzu heeft echter zijn straf niet geheel uitgezeten. In het begin van 1789 heeft hij een gratieverzoek ingediend, waarin hij er op wees, dat hij niet heeft geprofiteerd van de amnestie „kort na de gelukkige omwending van zaken” in 1787. Hij vraagt nu gratie, omdat hij wel inziet, dat herziening van zijn proces niet mogelijk is. Zijn vrouw en kind lijden armoede. Zelfs al is hij geheel schuldig, dan is dat mede veroorzaakt – naar hij verklaart – doordat „eene met te veel drift gepousseerde yver tot voorstand van die

partye, voor welke de suppliant zo vele zèle betoonde, hem suppliant tot dit exces vervoert heeft."

Een Haagse advocaat, mr. H. van Son Hzn., bereidde juffrouw Van der Meulen er in begin februari 1790 op voor, dat Greifzu binnenkort vrij zou komen en slechts uit Leiden en Rijnland verbannen zou worden. Hij verwachtte, dat zij geen last meer van haar vijand zou hebben: „ja zelfs zal zyn vrouw hem wel volgen en daerdoor dit aen Uw verveelend figuur ook Uwe stad verlaten. Maekt Uw dus niet bekommert. Gyzyt onschuldig verklaard en het altoos by Uw zelfs geweest." En aan het eind van die maand schreef de reder Claas Taan uit Zaandam aan zijn zuster, dat de ex-gevangene nu de Haagse lucht kon inademen, „wij sulle ons daar maar stil onder houde", het kwaad loont immers toch zijn meester.

Op 18 februari 1790 hebben de Staten van Holland besloten om, met goedvinden van prins Willem V en van de Leidse hoofdofficier, aan Greifzu de rest van zijn straf ($\pm$ 25 jaar werkhuis) kwijt te schelden alsook grotendeels de verbanning, die er op volgen moest; er werd bepaald, dat hij slechts verbannen zou zijn uit Leiden en Rijnland, maar dát levenslang. Greifzu heeft het passend geacht toen 's-Gravenhage met zijn inwoning te vereren; daar verdwijnt hij uit de geschiedenis.

3. EEN „FALSUM”

Bij de beschouwing van het proces verdient het bijzondere aandacht, dat Greifzu in 1787 niet losgelaten is. De toen bovendrijvende partij had hem gemakkelijk als slachtoffer van patriotse willekeur kunnen voorstellen en uit de gevangenis ontslaan, maar dat is niet gebeurd. Het is dan ook bevreemdend, dat Greifzu in zijn gratieverzoek wees op zijn overmatige Oranjegezindheid, die hem tot een exces zou geleid hebben. Was deze gezindheid werkelijk zijn voornaamste drijfveer geweest, dan zouden zijn geestverwanten hem in 1787 niet vergeten hebben. Dat hij onschuldig veroordeeld zou zijn, durfde hij blijkbaar niet te beweren. Opmerkelijk is ook, dat zijn veroordeling geen heftige reactie, bijvoorbeeld in pamfletten, heeft veroorzaakt. Met het vonnis is de zaak door beide politieke groepen als afgedaan beschouwd. Hadden de Prinsgezinden er een gerechtelijke dwaling of opzettelijk onrecht in gezien, dan zouden zij — zeker na 1787 — niet gezwegen hebben.

Dit alles doet de vraag rijzen of misschien de eerste fase van het conflict enige aanwijzingen verschaft, die het eigenaardige verloop kunnen verklaren. Betreffende dat beginstadium nu bevatten tot dusverre niet gebruikte papieren uit de verzameling van Le Francq van Berkhey⁵ vele gegevens.

De bundel Leydse Beroerte in die verzameling bevat onder andere tal van eigenhandig door Le Francq van Berkhey geschreven stukken met betrekking tot de aanklacht tegen juffrouw Van der Meulen.

Belangrijk is zijn uitvoerig verslag van zijn contact met de bakkers Van Duuren en Dewits (Devens), waaraan ik het een en ander ontleen.

Op 11 februari 1784 – dus bijna een maand voordat burgemeester Hubrecht het officiële onderzoek begon – 's avonds om 9 uur kreeg Berkhey bezoek van de fel prinsgezinde Leidse bakker Frans van Duuren. Deze vertelde aan Berkhey, dat hij hem deelgenoot moest maken van een diep geheim, maar dat hij het bijna niet durfde vanwege het belang der zaak. Berkhey antwoordde daarop, dat Van Duuren hem dan maar liever niets moest zeggen. De bakker drong echter aan op een advies en vertelde, dat er een samenzwering tegen 's Prinsen leven bestond: de heer Van der Meulen zou aan zijn koetsier voorgesteld hebben dienst te nemen in het leger en dan de Prins te vermoorden bij een exercitie.

Berkhey vond het verhaal ongelofelijk en zei, dat hij de heer Van der Meulen tot zo iets niet in staat achtte. Van Duuren hield zijn bewering vol en noemde als zijn zegsman een andere bakker, Dewits genaamd. Berkhey begon toen te aarzelen en Van Duuren vertrok met de belofte de volgende avond nader bericht te zullen geven.

„Hij vertrokken zijnde (zo vervolgt Berkhey zijn verhaal) kroop ik, zoo ik konde, alzoo toen aan 't poodagra begon te hinken, na Elie Luzacq, zijnde de derde keer, dat ik ooit aan 't huis van dien heer toen geweest was. Ik communiceerde hem dit, dog Zijn Ed. conformeerde zig volkomen met mij en kon nooit geloven, dat dit zoo was en dien heer hiervoor te verdenken als hebbend Z.E. lang bediend. Echter besloot ik om van Van Duuren in geschrift testimonium te bekomen, opdat ik in zulk een geval niet ongelukkig mogt betrokken worden; en ziet, Van Duuren kwam 's anderendaags 's avonds. Ik verzocht hem schrift. Hij was volkomen bereid, dog niet gauw ter pen zijnde verzocht het mij te schrijven: dus is dan van woord tot woord uit zijn mond dit papier gedikteerd, door hem geaffirmeerd en ondertekend, gelijk ik tzelve, hoewel 't niet behoefde, ook tekende benevens mijne huis-houdster⁵, daar present.”

Deze ondertekende verklaring gaat als volgt verder:

„Hierop al weder twijfflende verzocht hij, Van Duuren, mij om Dewits ook te spreken, twelk ik aannam. Dus kwam Dewits met Van Duuren den anderen dag en 't verhaal was hetzelfde, dog toen ik Dewits ook verzocht om een handschrift, weigerde deze dit, des ik er ook niet op stond, maar alweder bij mijn gevoelen bleef, dat de heer Van der Meulen hier niet toe in staat was, waarop Dewits zijde, dat het niet de man maar de juffrouw was. Hierop wilde raad hebben. Ik rade cordaat, dat zij zig konde adresseeren aan 't Hof in 's Hage en dat de koetzier daar zig moest adresseeren en dat ik verzocht in 't geheel mij van deze zaak niet te spreken. En hierop is ons discours gevallen op omstandigheden van 't jaar agtenveertig en heb er voorts met Dewits niet meer over gesproken, maar wel met Van Duuren,

die ook getragt heeft den koetzier aan mijn huis met mij te doen spreken; dog heb de koetzier doen heengaan door de meid, zeggende — want hij vroeg na Van Duuren —, dat Van Duuren hier wel was, maar dat Mijnheer aan zijn huis geen gesprek wilde hebben; hebbende ik nooit tot heden toe de koetzier bij mijn weten gezien of toegesproken tot heden toe, Anno 1785 20 Oct.”

Berkhey vertelt verder, dat hij door informatie de naam van de koetsier te weten was gekomen: Jan Grypsoe. Vervolgens had hij getracht door een vertrouwd persoon de heer Van der Meulen te waarschuwen, maar toen hij eindelijk iemand gevonden had, was het al te laat „want het woelde toen bij burgemeester Hubrecht alrede”. Daarna heeft Berkhey zich niet meer met de zaak bemoeid „en alles aangewent om er Van Duuren af te laden en af te houden, dog vergeefs”.

Ook heeft Berkhey nog aangetekend, dat de koetsier aan bakker Dewits had meegedeeld een andere dienst te zoeken, omdat „hem door zijn heer was aangeboden een somma van grof geld en bewaaring van zijn eer, voor alle proceduures instaan en zoo hij, koetzier, in het ongeluk kwam om bij ongelukkig sneuveln of straf voor zijn onderneeming alsdan zijn vrouw en kindren voor altijd te bezorgen van rijklijke inkomsten, bestaande alle deeze beloften daarin, dat de gemelde koetzier Zijn Doorlugtige Hoogheid zoude doodschieten, zijnde dit alles het eenvoudig en oprecht berigt, het zij waar of valsch.” En Berkhey eindigt dit stuk met de woorden: „Dit zij dan voor den nazaat en mijn gemoed tot mijne purge, spijtende het mij, dat den rechter dit papier niet gerequireerd heeft, alzoo ik wel opentlijk het hun Ed. heb doen weten; dog wat zal ik zeggen? Het is in Leyden.”

In een tweede stuk, dat hier bij hoort, deelt Berkhey mee, dat Elie Luzac het met hem eens was over de onwaarschijnlijkheid van de schuld van de heer Van der Meulen. Luzac heeft later de koetsier gesproken; deze beschuldigde toen juffrouw Van der Meulen. Berkhey betuigt nogmaals, dat hij de koetsier noch diens vrouw ooit gezien of gesproken heeft. Hij vertelt verder nog: „De vrouw, eenmaal den heer Bilderdijk, die aan mijn huis over mijne zaaken sprak, willende spreken met dien heer, heb ik haar doen heengaan en den advocaat Bilderdijk verzocht in mijn huis met de vrouw nog niemand over dit geval te spreken.”

Dit tweede stuk eindigt aldus: „Alles wat ik er van weet of geweten heb is door Van Duuren, die om reden van dit papier verlegen was met het getuigen naderhand van de koetzier, dat dezelve de juffrouw had genoemd en gezegt, dat hij, te weten de koetzier, aangezocht was om in aardaplen Zijne Hoogheid te vergeven en bij een neef als koksknegt te dienen. Deeze tegenstrijdigheden hebben mij altoos en nu nog een bedenken van een falsum overgelaten.”

Ieder, die van het voorgaande kennis neemt, zal het wel met mij eens

zijn, dat we hier met een verdacht zaakje te maken hebben. In een tijd, waarin de politieke atmosfeer zwaar geladen is en het politieke kraakeel niet van de lucht, verbreidt een Duitse koetsier, die geldelijke verplichtingen aan zijn heer heeft, een ernstige beschuldiging in de richting van **crimen laesae** maiestatis onder enkele heethoofdige prinsgezinde kennissen. Deze zien er wat in en één van hen wendt zich tot een der heftigste Leidse Orangisten, dr. Johannes le Francq van Berkhey, in de hoop, dat deze hun wel goede raad zal geven. Le Francq van Berkhey had zeker geen last van gebrek aan energie of durf, maar hij onderscheidde scherp genoeg om te zien, dat men hem voor een verdachte zaak wilde gebruiken, die gevaarlijke kanten had. Vandaar, dat hij zich dekte tegen eventuele gevolgen door een ondertekende verklaring van Van Duuren en door zich verder niet met de zaak te bemoeien. Hij verbood zelfs Bilderdijk, die blijkbaar door de vrouw van de koetsier geraadpleegd zou worden, zijn huis voor zulk een onderhoud te gebruiken.

4. „DE CONCLAVE”

Kort nadat dit contact met Le Francq van Berkhey op niets uitgelopen was, heeft de koetsier zijn diensten aangebodenaande oud-schepen mr. Pieter Changuion en, toen deze hem niet kon gebruiken, aan de toenmalige eerste burgemeester van Leiden, mr. Jan Hubrecht. Blok deelt mede, dat deze regent gematigd Patriot was, maar dat men hem niet vertrouwde. Hubrecht wist ook met Prinsgezinden om te gaan. Als bewijs hiervoor kan dienen, dat hij in 1788, na de afzetting van de patriotse burgemeesters, opnieuw benoemd is en dat hij in een bekend pamflet Berichten uit het Rijk der Dooden (1794), een samenspraak tussen drie Orangisten, gehegeld wordt als prinsgezend regent. Voor de beoordeling van hetgeen aan het proces voorafging is het van belang deze mr. Jan Hubrecht in het oog te houden. Hij behoorde tot de vier burgemeesters, wier ambtsperiode 10 november 1783 begonnen was. Uit het herenboekje blijkt, dat Hubrecht presiderend burgemeester zou zijn van 10 februari tot 10 mei 1784. Met twee eveneens van te voren aangewezen schepenen vormde hij gedurende die periode het college van de zogenaamde „vredemakers”. Deze beide schepenen waren mr. Adriaan van Heusden en mr. Johan Andreas Cunaeus. Het is opmerkelijk, dat de bakker de zaak aan het rollen bracht op 11 februari, dus toen mr. Hubrecht juist één dag als presiderend burgemeester gefungeerd had en de prinsgezinde mr. Van Heusden een van de twee schepenen was, die een voorlopig onderzoek moesten instellen. Daar Greifzu in 1784 beweerde te spreken over voorvallen van een jaar en langer geleden, kan het moeilijk als toevallig beschouwd worden, dat hij juist burgemeester Hubrecht aan het begin van diens presidium zijn diensten aanbood.

Twee pamfletten over het proces, waarvan de controleerbare beweringen juist zijn, delen nu het volgende mede. Zodra de koetsier zijn diensten

aangeboden had, ging de bakker Van Duuren de heren Changuion en Hubrecht quasi waarschuwen tegen Greifzu. Toen Changuion zeide, dat hij de koetsier niet kon gebruiken, wendde de bakker zich tot Hubrecht. Van Duuren zou daar gezegd hebben, dat er achter de kerel iets stak, waardoor het gehele land in bloed en tranen zou kunnen gedompeld worden. De burgemeester kon toen uiteraard niet nalaten iets verder te informeren en daarop zou de bakker hem aangeraden hebben de koetsier te ontbieden, opdat deze zelf de burgemeester kon inlichten. Wilde de koetsier niets zeggen, dan zou de bakker een boekje opendoen. De burgemeester heeft, zoals ik reeds meedeelde, inderdaad de koetsier bij zich ontboden; deze wilde aanvankelijk niets vertellen, maar in een latere bijeenkomst, waarbij ook de hoofdofficier van Leiden en de pensionaris tegenwoordig waren, schijnen hij en zijn vriend Van Duuren de beschuldiging tegen juffrouw Van der Meulen herhaald en gepreciseerd te hebben. Daarmede was de aanklacht bij de justitie aanhangig geworden en kon de behandeling voor schepenen van Leiden beginnen.

Wanneer deze voorstelling van de zaak juist is, hebben de koetsier en de bakkers of alleen de bakkers op wel zeer listige wijze een officieel persoon in de aanklacht betrokken. Het bezoek van Van Duuren aan Changuion en Hubrecht was nodig om argwaan tegen Greifzu te wekken en een nader onderzoek uit te lokken. Het is opvallend, dat Catharina van der Meulen-Taan bij haar verdediging de aandacht vestigt op geheime raadgevers van Greifzu. Zij wil later hebben, dat Greifzu en Cornelia van der Sand geïsoleerd zullen worden door opsluiting onder het stadhuis, opdat zij niet meer in contact kunnen staan met hun raadslieden. Zij biedt dan aan om zelf ook gedetineerd te worden.

Grote voorzichtigheid is geboden bij het gebruiken van gegevens uit pamfletten. Geheime handelingen of overleggingen kan men wel eens te spoedig veronderstellen. Maar op dit punt bevatten de papieren van Le Francq van Berkhey enig bezwarend materiaal, dat ongetwijfeld grond geeft aan de argwaan van juffrouw Van der Meulen.

Tussen de door Berkhey bewaarde papieren bevinden zich drie kladjes, hier aangeduid met A, B en C.

Op A staat: „Men zoude niet kwaalijk doen van eens van de bewuste Coetsier te verneemen wanneer, op wat tijd, de Persoonen van de Conclave komen en welke personen dat zijn. Vale!”

Op B (dat verbrand moest worden, zoals er op vermeld wordt) staat enerzijds, dat „vrouw G.L.” aan Berkhey 6 dukaten te leen vraagt, en op C, dat vastgehecht is aan de adreszijde van B, staat, geschreven met dezelfde hand als A: „Amice! Ik heb antwoord gekreegen, en men verzocht nadere informatie, als we die krijgen : zouden wij van de Coetsier niet in specie een opgaaf kunnen krijgen van den tijd en personen, welken op de bewuste

plaats komen. Zoude hem die door den ouden Vrind niet onder een praatje kunnen gevraagd worden?"

Deze kladjes, zorgvuldig door Berkhey bewaard in 'een aantekenboek, zijn enigszins raadselachtig. Een ondertekening ontbreekt op A en C: de ontvanger wist natuurlijk wie de afzender was.

Zonder het terrein van het zekere te verlaten kan men eruit opmaken, dat de koetsier-beschuldiger in contact stond met enige personen, die in het geheim zich interesseerden voor de zaak, en dat de schrijver van de kladjes A en C evenmin als de ontvanger precies wist, welke personen met de koetsier samenspanden. De kladjes bevestigen de bewering van juffrouw Van der Meulen en van pamfletten, dat de koetsier niet alleen stond en een **complot** achter zich had. Berkhey achtte de drie kladjes belangrijk genoeg om bewaard te worden; hij heeft ze ingelast direct na de schriftelijke verklaringen, die ik sub 3 besproken heb.

Waren de briefjes A en C aan hem gericht? Is hij dus de amice? Dit zou het feit verklaren, dat hij ze in handen heeft gekregen.

Wie is de schrijver? Uiteraard denkt men na Berkhey's mededelingen in de schriftelijke verklaringen aan mr. **Elie Luzac** en aan **Bilderdijk**. Vergelijking van het schrift leidt tot de conclusie, dat **Bilderdijk** niet de schrijver is. De omstandigheden, de inhoud en het schrift maken het waarschijnlijk, dat mr. **Elie Luzac** de kladjes A en C heeft geschreven.

Deze stadhoudersgezinde Leidse advocaat interesseerde zich bijzonder voor de zaak. Wij weten, dat hij door Berkhey direct in kennis is gesteld van hetgeen er broeide en dat hij de koetsier heeft gesproken. **Lucretia van Merken** deelt in een brief van april 1784 mede, dat naar men **zeide**, **Greifzu** vóór zijn inhechtenisneming dagelijks bij **Elie Luzac** aan huis kwam. **Elie Luzac** heeft bovendien getracht de koetsier onder het stadhuis te bezoeken, maar de toegang is hem geweigerd. Wat de inhoud aangaat kunnen de kladjes A en C heel goed door **Elie Luzac** geschreven zijn. De aanspraak „**Amice**” past bij de verhouding tussen **Luzac** en **Le Francq** van Berkhey.

Het schrift levert, als ik goed zie, geen bezwaar tegen deze veronderstelling. Vooral op grond van de vergelijking met een brief van **Luzac** aan prof. **A. van der Marck** uit het jaar 1773 acht ik het waarschijnlijk, dat **Elie Luzac** de schrijver van de briefjes A en C is.

Men zou kunnen opperen, dat de briefjes A en C misschien niet voor Berkhey doch voor **Bilderdijk** bestemd waren. Maar dan rijst de vraag, waarom Berkhey ze tussen zijn papieren heeft opgenomen bij het briefje van vrouw **G.L.**, dat blijkens de adressering ongetwijfeld aan hem gericht is.

Wie er met de „oude vrind” bedoeld wordt, weet ik niet. Misschien **Jan Derk Woltering**, de oude vader van de bakker **Woltering**.

De waarschijnlijkste verklaring is deze, dat mr. **Elie Luzac** in de eerste dagen van het contact met Berkhey, de bakker en de koetsier, dus omstreeks half februari 1784, de beide briefjes aan Berkhey heeft geschreven.

Zoals ik reeds vermeldde, is B een briefje van een vrouw, die met G.L. ondertekent en aan Berkhey zes dukaten te leen vraagt. Wie was die vrouw G.L. en waarom heeft Berkhey haar briefje in zijn verzameling opgenomen? Bestaat er verband tussen deze zes dukaten en de gerande dukaten, waarmee de koetsier zijn schuld aan de heer Van der Meulen afbetaalde?

Berkhey licht er ons niet over in. Natuurlijk is ook dit briefje van belang geweest en daarom heb ik getracht met behulp van de klappers op de bruiden, waarover het Leidse Gemeente-archief beschikt, een vrouw met de initialen G.L. (dus hoogstwaarschijnlijk een Geertruy of een Grietje) te vinden, die misschien in aanmerking kan komen. Aldus zoekende vond ik de naam van Grietje Lali, geboren in 1740, die in 1760 gehuwd is met een zekere Johannes of Jan van Duuren. En uit de trouwregisters bleek mij, dat deze Jan van Duuren een broeder was van de bakker Frans van Duuren. Men kan tegenwerpen, dat Grietje Lali als getrouwde vrouw drie initialen had. Maar zij was blijkbaar een goede bekende van Berkhey en zij kan — om niet al te duidelijk te ondertekenen — haar meisjesnaam hebben gebruikt.

Met Grietje Lali zijn we dus weer in de kring van het „conclave”. Haar man was kousenwever te Leiden, een beroep dat het verlegen zitten om geld niet uitsluit, doch haar briefje is door Berkhey uiteraard bewaard hoewel zij nadrukkelijk verzocht had het te verbranden —, omdat haar verzoek in verband stond met de affaire van de koetsier. Vermoedelijk was men in de kring van Van Duuren bezig geld te verzamelen ten bate van de koetsier en heeft deze daarmee zijn schuld aan de heer Van der Meulen opvallend vlot betaald.

Is dit alles juist gezien of vermoed, dan vormen deze drie briefjes bij de latere beoordeling bezwarend materiaal tegen Greifzu en maken zij het begrijpelijk, dat Berkhey al spoedig een „falsum” in deze zaak bespeurd heeft.

Het bestaan van een „conclave” wordt bevestigd door een pamflet, dat in 1784 verschenen is. Het deelt mede, dat gedurende de eerste tijd na het ruchtbaar worden van de zaak het huis van de koetsier dagelijks afgelopen werd door bekende Oranjeklanten, onder anderen de bakkers Trago en Woltering, alsook dat de gerechtsdienaars, die op 29 maart, 's avonds laat, wat nachtgoed kwamen halen voor de vastgehouden koetsier, in diens huis een groot gezelschap aantroffen. Deze mededeling komt ook voor in een brief van Lucretia van Winter-van Merken, geschreven in het begin van April 1784; zij noemt daar dezelfde namen.

5. BEOORDELING

De koetsier is vermoedelijk ontevreden geweest over zijn betrekking en tegen het echtpaar Van der Meulen gaan stoken zonder het gevaar te beseffen, waarin hij zich begaf door de aard van zijn aantijging en door zijn koppig volhouden. Terwijl de beschuldiging bij het gerecht in onderzoek was,

bleef hij doorzetten, ook nadat hij zelf beklaagde was geworden. Zijn houding wijst op een ongunstig karakter en een geringe intelligentie. Zijn bekentenis lijkt geloofwaardig, maar zij mist bewijskracht, daar zij afgelegd is na tortuur, die herhaald zou kunnen worden.

Het „conclave” is blijkbaar gevormd door de orangistische bakkers Devens en Van Duuren met hun kornuiten. Waarschijnlijk hoopten zij, dat Greifzu's beschuldiging tegen een bekende patriotse Doopsgezinde de door velen gehate Mennonieten in opspraak zou brengen. Deze eenvoudige lieden begrepen natuurlijk wel, dat zij hulp moesten verkrijgen van meer ontwikkelden onder hun geestverwanten, indien zij een zo moeilijke en belangrijke zaak tot een goed einde wilden brengen. Daarom zochten zij contact met Le Francq van Berkhey. Deze heeft spoedig lont geroken en zich op een afstand gehouden. Voor alle zekerheid heeft hij mr. Elie Luzac om raad gevraagd. Een tijdlang stelde deze veel belang in de zaak; hij is daarom in relatie geweest met de koetsier. Bilderdijk, die nog vaak in Leiden kwam, nadat hij zich te 's-Gravenhage gevestigd had, heeft met de vrouw van Greifzu gesproken.

Men kan hun dit moeilijk euvel duiden. Wanneer er werkelijk een aanslag op Willem V werd beraamd, verdiende de koetsier juridische hulp om de aanklacht degelijk voor te bereiden. Het lijkt mij waarschijnlijk, dat Luzac en Bilderdijk bij nader onderzoek tot het inzicht zijn gekomen, dat de beschuldiging vals was en dat onzuivere motieven de koetsier en zijn vrienden beheersten. Zij trokken zich daarop bijtijds terug. Dientengevolge heeft Greifzu zich niet kunnen beroepen op invloedrijke helpers en is noch Luzac noch Bilderdijk gecompromitteerd door steun aan een gefingeerde en op zichzelf reeds ongeloofwaardige aanklacht.

Over de wijze, waarop de beklaagde haar leed gedragen heeft, en over het medeleven, dat zij ondervond, staan in brieven van Lucretia Wilhelmina van Winter-van Merken enkele passages, die ik hier laat volgen. De brieven zijn gericht aan haar stiefzoon Pieter van Winter N.Sz. te Amsterdam.

(April 1784) — De beschuldiger, zegt men, is slim en prompt, de beschuldigde eene zeer zwakke en onnoosle vrouw, die zich niet weet te redden en behalven door deeze ongelukkige omstandigheid nog neergedrukt word door den droeven toestand van haar man, die de eene beroerte op de andre krygt en op zyn stoel zit te sterven, en door de altoos duurende krankheid van eene zuster, die daar in huis woond. De beschuldigde word thans in haar huis door een bode bewaard. God geeve, dat haar onschuld oopenbaar worde. —

(23 Febr. 1785) — De zaak van Juffrouw van der Meulen heeft eene gunstige keer genoomen en zal in 't kort geheel ten einde **loopen**. Haar Ed. is zints verscheidene **weeken** in volle vryheid en al wat byna van fatzoenelyke lieden in de stad is heeft haar belet **laaten vragen** om in deeze gelukkige keer der **zaaken** de droeve **weduw** een troostlyk woord toe te spreken. En

waarlyk, al wat wel denkt, heeft in haar lot gedeeld en die deelneeming is grooter geworden naar maate haar onschuld **klaarder** gebleeken is. Het schynt, dat zy gehoord had, dat wy belang in haar zaak hadden genoomen, dus heeft zy, **weetende** dat wy niet uitgaan, in de voorledene week by ons belet laten **vraagen** om ons daar voor te bedanken. Zy heeft zich zo loflyk gedragen in die vizite, dat, indien wy niet reeds gunstig over haar gedacht hadden, wy nu echter haar volmaakt onschuldig zouden moeten houden. De eenvoudige oprechtheid van haar ziel blonk in elk woord uit; ook heeft zy nog behendigheid noch beleid om zich te verbergen; gelukkig voor haar, dat zy die niet nodig heeft. Zy gedroeg zich christelyk omtrent **haare betichters** en gaf gerust **zichzelven** over in de bescherming van den **Al-**weetenden, bewust dat Hy de onschuld niet verlaaten zou. –

(5 Juli 1785) – De onschuldige Juffrouw van der Meulen; haar trouwe verdediger, de grootmoedige advocaat en professor J. Lusac; de rechtvaardige rechters, de **Heeren** Cuneus en Snoek, P. v. Lelyveld en eenige anderen; de standvastige hoofdofficier Marcus en de onverwrikbre advocaat en vroedschap Blok hebben over de boosheid getriomfeert. Na scherp examen doorgestaan te hebben is eenige dagen daarna van zelve eindelyk de **god-**looze Grypsoe gevallen, heeft zyn schelmstuk bekend en Juffr. v.d. Meulen geheel onschuldig verklaard. Wat gaat de boosheid ver van sterfelyke **men-**schen! –

Na afloop van het proces is de beschuldiging tegen juffrouw Van der Meulen verstomd. De Prinsgezinden hebben ook na 1787 de zaak er bij gelaten.

De geschiedschrijvers, die de aanklacht van Greifzu vermelden, zijn overtuigd van de valsheid.

Het komt mij voor, dat deze beoordeling juist is. Elke aanwijzing voor een moordplan te Leiden tegen Willem V in of omstreeks **1783** ontbreekt. Greifzu en zijn helpster konden van hun beschuldiging niets bewijzen of waarschijnlijk maken. De thans bekende gegevens stellen de onschuld van Catharina van der Meulen-Taan buiten twijfel.

Huizinga heeft eens opgemerkt, dat wij ten onrechte de Patriottentwisten zien in de sfeer der komedie. Dat zij bittere ernst konden zijn, heeft juffrouw Van der Meulen ervaren.⁶

1. Jan Nicolaas (Johannes) Greifzu (Gryfzoe, Grypsoe, **Grypstoe**), in 1747 geboren in Saksen-Eisenach; in 1780 te Leiden gehuwd met Dirkje Wijtvliet; voor de bruid trad als getuige op Willem Devens (zie aant. 4), haar „goede bekende”; sinds 1779 koetsier van het echtpaar Van der Meulen-Taan, waarvan hij een huis op de Nieuwe Hoogewoerd bewoonde en welks paarden bij hem werden gestald; verdiende **aan-**vankelijk f 4:10 per week en van 1 jan. 1784 af f 6.

2. Gillis Christiaan van der Meulen, Leiden 1725–24 april 1784 Leiden; zoon van Christiaan van der Meulen en Anna Hofman; Doopsgezind; aanzienlijk greinfabri-

kant en koopman te Leiden; woonde op de Hoogewoerd; in 1771 te Oostzaandam gehuwd met Catharina Taan; erfde in 1769 van zijn moeder, die toen weduwe was, ongeveer f 225.000; sympathiseerde met de Patriotten.

Catharina Taan, Oostzaandam 1734-31 oktober 1805 Oostzaandam; dochter van Claas Cornelisz. Taan, reder te Oostzaandam, en Barbertje Claasdr. Bleeker; Doopsgezind; zette na de dood van haar man de zaken voort, onder andere op Duitsland, Rusland, Spanje, Portugal, Oost- en West-Indië en de Verenigde Staten; hertrouwde in 1790 met mr. Petrus Cramer; ongelukkig huwelijk; faillissement; uitkering van 15%; echtscheiding in 1796; terug naar Oostzaandam in 1797; had bij haar overlijden ruim f 11.000 schuld aan familieleden; deze ontvingen in 1821 23%; stond aan patriotse zijde.

Catharina Taan hield van planten en dieren. Zij bezat onder andere een papegaai en een witte IJslandse hond, welke laatste f 7 had gekost. Van neef en nicht Valck-Dros te Baltimore, met wie zij ook zakelijke betrekkingen onderhield door goederen, bijv. vlaggedoek, in commissie te zenden, kreeg zij zaden, planten, bijv. een tulpe-boom, en dieren, zoals een landschildpadje, een vliegende eekhoorn en allerlei vogels. In ruil stuurde zij kaas. De kapitein, die voor het transport zorgde, had soms een hele ark van Noach aan boord, naar juffrouw Valck aan haar nicht schreef.

3. Frans van Duuren, geboren in 1738 te Leiden; bakkersknecht, later bakker en een van de zeven officiële broodwegers te Leiden; prinsgezind.

Van Duuren was bekend om zijn demonstratief vlaggen en illumineren ter ere van de stadhouderlijke familie en feesten en gedenkdagen. Hij vervaardigde ook toepasselijke gedichten, maar deze waren van zulk een kwaliteit, dat zij — naar Le Franco van Berkhey verklaart — deden twifelen aan 's mans verstand. Om zijn vriend te helpen heeft Berkhey wel eens versjes bij diens Oranjevlag gemaakt.

4. Willem Devens, ook wel genoemd *Dewits*. Oorspronkelijk Engelse naam? In 1743 poorter van Leiden geworden; aldaar overleden in 1791; bakker en broodweger; prinsgezind.

Een kalm geschreven pamflet van patriotse zijde deelt mede, dat Devens enige tijd voordat de moeilijkheden met Greifzu begonnen te vergeefs heeft getracht geld te lenen van het echtpaar Van der Meulen-Taan. Hij had daarbij eerst, doch zonder succes, de voorspraak van Greifzu en van een ander lid van het personeel gevraagd.

5. Johannes le Francq van Berkhey, Leiden 1729-1812 Leiden; zoon van Evert le Franco en Maria Berkhey: eerst gehuwd met Gerritje (Grietie) van Nier; drie kinderen; scheiding van tafel en bed in 1761; daarna samenwonen met Hester van Diendering; uit deze verhouding zeven kinderen; in zijn jeugd werkzaam in de kunsthandel van zijn moeder; in 1761 gepromoveerd in de geneeskunde op een botanisch onderwerp; korte tijd arts te Amsterdam, daarna tolmeester van de tol aan de Leidse trekvaart; lector in de natuurlijke historie aan de Leidse universiteit 1773-1795; zijn huis op de Koepoortgracht werd verwoest en hijzelf met moeite gered bij de ramp te Leiden in 1807; in armoede gestorven; emotioneel, eerlijk karakter; had grote belangstelling voor de vaderlandse geschiedenis en het volksleven; strijdvaardig aanhanger van het Oranjehuis; met hart en ziel Leidenaar; in zijn dagen bekend dichter, die vaak bij heftige polemiek, in dicht en on dicht, betrokken was; voornaamste wetenschappelijk werk: Natuurlijke historie van Holland, zes delen 1769-1778.

Hester van Diendering (haar familienaam vindt men op zeven manieren gespeld), Leiden 1735-1791 Leiden; dochter van David van Diendering en Sara Brug.

Zeer kort na het overlijden van Gerritje van Nier in 1788 mislukte een poging van Berkhey om met Hester een wettig huwelijk aan te gaan, daar de Staten van Holland afwijzend beschikten op hun verzoek om dispensatie. In het begraafregister van de Pieterskerk (week 9-16 april 1791) staat bij haar naam wat zij metterdaad ongeveer dertig jaar geweest is: huisvrouw van Johannes le Francq van Berkhey.

6. De gegevens voor dit artikel heb ik grotendeels ontleend aan publicaties uit de jaren 1784-1786 en aan archivalia.

De belangrijkste bronnen-publicatie (279 blz.) is in 1786 verschenen bij L. Herdingh te Leiden onder de titel: Verzameling van stukken, betreffende de valsche beschuldiging tegens Catharina Taan, Wed. Vandermeulen, nevens een kort verslag van de uitkomst derzelve zaak. Deze uitgave is verzorgd door mr. Johan Luzac, een der rechtskundige raadslieden van de beklagde, en op haar kosten verspreid.

Berichten in kranten en periodieken alsook een aantal pamfletten gaven spoedig algemene bekendheid aan het proces.

De archivalia, die ik gebruikte, bevinden zich hoofdzakelijk in het Leidse Gemeente-archief (notulenboek van schout en schepenen in het Rechterlijk Archief, jaren 1784 e.v. ; verzameling-Le Francq van Berkhey) en in het Rijksarchief te Haarlem (verzameling-Van der Meulen-Taan in de Nieuw-Rechterlijke Archieven). In het Koninklijk Huis-archief mocht ik de bescheiden over Greifzu raadplegen. De brieven van Lucretia Wilhelmina van Winter-van Merken, waaruit ik citeer, maken deel uit van het huisarchief der familie Six te Amsterdam.

De schrijfster Elise Soer koos de aanklacht tegen juffrouw Van der Meulen tot onderwerp-voor haar roman *Catharina*. Dit boek van ruim 300 bladzijden verscheen in 1909. Het getuigt van grondige bestudering en betrouwbaar gebruik van een groot aantal geschreven en gedrukte stukken. Als ik het goed zie, is de verzameling-Le Francq van Berkhey niet door mejuffrouw Soer gebruikt. Met bijzonder talent heeft de schrijfster haar gegevens verwerkt tot een aardig, echt Leids verhaal, waarin zij de sfeer van tijd en plaats op verdienstelijke wijze doet herleven.

HET LEIDS WONDER

door

F. J. A. BEUMER

In het Leidsch Jaarboekje 1943 verscheen van de hand van prof. dr. H. van Rooijen O.S.C. een artikel getiteld: Het Mirakel van Leiden.

De schrijver geeft in dit uitstekend artikel een inleiding tot het onderzoek, dat dr. J. D. Frenay in 1885 instelde naar de bekende sage Het Leids Wonder en dat deze een aantal jaren later op schrift stelde.

De sage behandelt de geschiedenis van een Leidse vrouw, die haar zuster tijdens een hongersnood, omstreeks het midden van het 2e decennium der 14e eeuw, om brood vroeg. Deze wendde voor geen brood te bezitten.

Toen de behoeftige zuster echter bleef aandringen, antwoordde de rijke zuster, dat, indien er in haar huis brood mocht zijn, dit in een steen zou mogen veranderen. Het brood, dat inderdaad aanwezig was, zou in een steen zijn veranderd. In ieder geval staat vast, dat de „broodsteen”, die thans in het Stedelijk Museum De Lakenhal wordt bewaard, reeds in 1350 in de St. Pieterskerk heeft gehangen.

Op mijn verzoek heeft de heer C. J. Overweel, conservator aan het Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie dit „versteende brood” geologisch onderzocht.

Hij kwam tot de conclusie dat de steen, die hij een Scandinavische rolsteen noemde, zeker niet te Leiden gevonden kan zijn. De steen is mogelijk in het Gooi of in noord-oost Nederland gevonden.

Zeer waarschijnlijk is de steen als deel der ballast van een schip naar Leiden aangevoerd. Deze ballast werd dikwijls gebruikt voor bestrating of bedijking.

Mogelijk ligt hier ook het verband, dat tussen de sage en de Mirakelsteeg bestaat.

De overlevering wil namelijk, dat de zusters in die steeg gewoond zouden hebben, waaraan hij dan ook zijn naam zou hebben te danken.

De plaats, waar thans de Mirakelsteeg ligt, lag in de eerste decennia van de 14e eeuw nog buiten de stad. Eerst in 1351 wordt dit deel bij de stad getrokken.

Het is duidelijk, dat er voordien van enige bebouwing sprake moet zijn geweest. Misschien is bij het verharden der bestaande paden in deze bebouwing met ballastkeien de steen opgevallen door zijn sprekende gelijkenis met een brood en herinnerde men zich de geweldige hongersnood, die

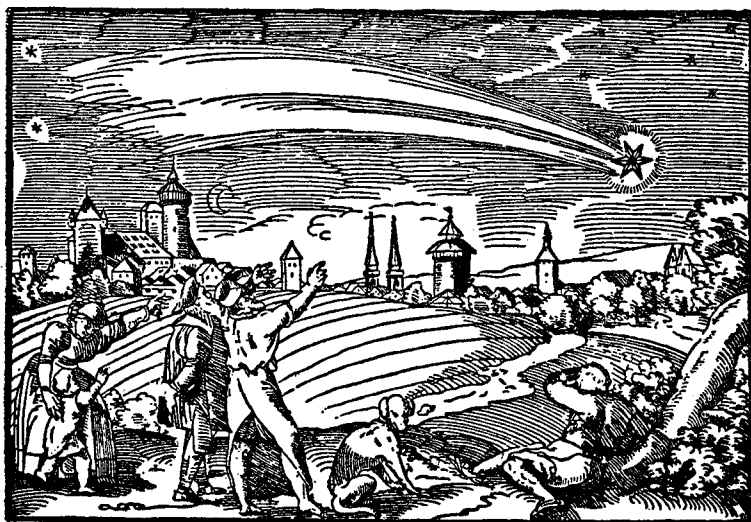
ongeveer 35 jaar geleden had plaatsgevonden; zo zou de sage, die men situeerde op de vindplaats van de steen, kunnen zijn geboren.

De Mirakelsteeg wordt voor het eerst vermeld in een stedelijke keur van 1465. We treffen de naam geregeld aan tot het jaar 1600. Vanaf deze tijd tot ongeveer 1650 lezen we „De Merakelsteegh geseyt St. Annenstraet” of alleen de vermelding „St. Annenstraet.” In deze periode ben ik nergens de naam Mirakelsteeg tegengekomen. Omtrent de oorzaak hiervan tast ik nog in het duister. Na 1650 wordt er alleen over Mirakelsteeg gesproken.

De geschiedenis zou zich in 1315 hebben afgespeeld.

Door J. F. le Petit (omstreeks 1610) wordt 1361 genoemd, maar dit berust mijn inziens op een abuis of een drukfout. Le Petit heeft vermoedelijk 1316 bedoeld.

Noch dr. Frenay noch prof. Van Rooijen hebben omtrent de datering van de sage zekerheid kunnen geven. Zij hielden het voor waarschijnlijk, dat de sage zich in 1315 zou hebben afgespeeld. Ze staaften dit aan de kroniek van Lodewijk van Velthem, die vermeldt dat het verschijnen van een komeet voorafging aan de hongersnood.

Deze komeet nu zou op St. Thomasdag in 1315 zijn verschenen. St. Thomasdag werd door dr. Frenay geïnterpreteerd als de dag van Thomas van Aquino (hetgeen onmogelijk is, want Thomas van Aquino werd pas in 1323 heilig verklaard) en door prof. Van Rooijen als de dag van Thomas Becket, die in Frankrijk werd vereerd (7 juli).

Naar mijn mening heeft Van **Velthem** de dag van Thomas de apostel bedoeld, welke op 21 december valt.

De sage zou zich dan omstreeks het midden van 1316 hebben afgespeeld. Van **Velthem** vermeldt namelijk óók, dat de hongersnood ontstond doordat hevige slagregens het ingezaaide graan van de velden spoelden. En het is duidelijk dat die hongersnood pas intrad toen de oogst mislukte.

Mijn interpretatie van St. Thomasdag heb ik kunnen bewijzen aan de hand van astronomische gegevens, die zich in de Sterrenwacht te Leiden bevinden.

In de daar aanwezige *kometografieën*¹ trof ik namelijk als enige komeet in het jaar 1315 aan de komeet, die op St. Thomasdag 1315 verschijnt en die op Maria-Lichtmis (2 febr.) weer verdwijnt. Een Franse *kometenbeschrijver* voegt hier nog aan toe dat St. Thomasdag op 21 december valt.

Het meest overtuigende bewijs vond ik echter in een uiterst nauwkeurige Chinese *kometografie*, welke als enige komeet in het jaar 1315 een komeet vermeldt, die eind november 1315 verschijnt en begin maart 1316 weer verdwijnt.

Het feit, dat de Chinezen de komeet eerder bemerkten dan de Westelingen, hangt samen met de meer wetenschappelijke waarnemingsmethoden die zij bezigden.

Een der medewerkers van de Leidse Sterrenwacht, de heer P. K. Kiel, wist aan de hand van de Chinese waarnemingen de baan der komeet te berekenen. Hij verklaarde, dat de komeet zeer duidelijk zichtbaar geweest moet zijn; bovendien kunnen we eigenlijk niet van één komeet spreken: het waren er twee, waarvan één in conjunctie met Mars stond.

Dit alles moet bij de bewoners van onze streken een panische angst teweeg hebben gebracht. Een angst, die bepaald verklaarbaar wordt, als we denken aan de houding van de mensen in het begin van deze eeuw ten opzichte van de komeet van Halley.

Moge dit artikeltje er mede toe bijdragen, dat de Nederlandse sagen- en legendenliteratuur weer die aandacht krijgt, die ze waard is.

1. M. Pingré, *Cométographie ou traite historique et théorique des comètes* (1784).
J. Williams, *Observations of comets from B.C. 611 to A.D. 1640 from the Chinese annals* (1871).

BESCHOUWINGEN OVER DE PLANOLOGISCHE ONTWIKKELINGS- MOGELIJKHEDEN VAN DE LEIDSE AGGLOMERATIE

door

IR. J. C. H. DROST

De planologische ontwikkeling van Leiden zal onmiskenbaar in sterke mate door de ontwikkeling van de Haagse agglomeratie (Den Haag en omliggende gemeenten) worden beïnvloed. Ook zal de economische expansie van het Waterweggebied op de groeikracht van Leiden van invloed zijn. Weliswaar blijft Leiden een aantal eigen functies behouden en zal de verzorgende functie in verband met de bevolkingsgroei niet onbelangrijk toenemen (namelijk in de sectoren onderwijs, winkels, kleine bedrijven en dergelijke), doch de Leidse planologische ontwikkeling kan zeker niet op zichzelf worden gezien; dit brengt de geografische situatie van Leiden – namelijk onder de rook van Den Haag – met zich mede. Was eertijds de invloed van Den Haag een remmende, in de toekomst ontvangen Leiden en de aangrenzende gemeenten Leiderdorp, Oegstgeest en Voorschoten en de bebouwing langs Zoeterwoude-Rijndijk tezamen de Leidse agglomeratie vormend – door de uitstralende werking van de Haagse agglomeratie een belangrijke groei-impuls, welke, mits goed benut en verstandig geleid, voor de toekomst van Leiden van grote betekenis zal blijken te zijn. De Leidse agglomeratie, welke thans ca 140.000 inwoners telt, verkeert in de gunstige omstandigheid, dat hier in planologisch opzicht meer ruimte beschikbaar is dan strikt nodig is voor uitbreiding als gevolg van de groei van eigen bevolking. Voor degenen, die in Rotterdam, Europoort en Den Haag werken, zijn hier derhalve nog goede woonmogelijkheden voorhanden.

Immers, de nabijheid van een uitgestrekt merengebied met een prachtig landschap en van de zeekust met vele recreatiemogelijkheden kan de bewoners van de Leidse agglomeratie een aantrekkelijk woonmilieu bieden, temeer daar de recreatie een steeds belangrijker rol in het leven gaat vervullen. Voorts bergt de oude, grotendeels vervallen Leidse binnenstad, wanneer daar de krottenbuurten volledig worden geamoveerd en ruimte beschikbaar komt, zoveel verrassende ruimtelijke mogelijkheden in zich,

dat deze zich zowel in stedenbouwkundig als in cultureel en commercieel opzicht zonder moeilijkheden kan ontwikkelen tot een centrum voor een toekomstige bevolkingsagglomeratie van 300.000-350.000 inwoners. Derhalve voor meer inwoners dan in het oorspronkelijk ontworpen structuurplan voor de Leidse agglomeratie. Zo krijgt de krotopruijing, welke alleen al om sociale redenen noodzakelijk is, hoopvolle perspectieven. Maar men begripe goed, dat alleen een grootscheepse opruijing van deze verkrotte stadsdelen de mogelijkheid schept voor de bouw van een gemoderniseerd en vergroot stadscentrum. Een dergelijke heilzame operatie is een noodzakelijke voorwaarde voor een welvarende stedenbouwkundige ontwikkeling van de Leidse agglomeratie. Men moet goed bedenken, dat de city als koopcentrum alleen dan in trek kan blijven voor het omwonende publiek, wanneer de binnenstad zich snel kan aanpassen aan de wensen van de consumenten, dat wil zeggen dat het stadscentrum goed bereikbaar is, voorzien is van voldoende parkeergelegenheden en een aantrekkelijk **koop**-klimaat bezit. Voorts zal de city als cultureel en vermaakscntrum zich moeten aanpassen aan de behoeften van de groeiende bevolking. Ook de nieuwe gebouwencomplexen van de rijksuniversiteit, welke in het westelijk gedeelte van de binnenstad worden gebouwd, zullen tezamen met de levendigheid van de studentenwoonbuurten de oude binnenstad een nieuw uiterlijk kunnen geven. In dit proces van vernieuwing behoeft restauratie en behoud van de mooie stadsgedeelten zeker niet als anachronisme te gelden, integendeel, tezamen met de nieuwe gebouwen zal het de karakteristieke sfeer van de binnenstad boeiender maken. Duidelijk is wel, dat ook voor de Leidse binnenstad geldt: stilstand is achteruitgang en afsterving. Indien het in de komende jaren in Leiden, als ook in vele andere steden, niet tot een vernieuwing van de binnenstad op grote schaal komt, dan gaat voor deze stad voor lange tijd de kans verloren, dat de city tot één van de welvarendste van de oud-Hollandse steden uitgroeit. Deze situatie vraagt zonder meer om een energieke aanpak met visionaire initiatieven. De snelgroeiende woonwijken rond de binnenstad met vele **cultuurmin**-nende en koopkrachtige bewoners bieden voor een dergelijke vernieuwing zeker de mogelijkheden.

In het rapport van de Rijksdienst van het Nationale Plan „de ontwikkeling van het westen des land.⁹ is voor de Haagse agglomeratie tezamen met de Leidse agglomeratie, Katwijk en omstreken en Delft, in het vervolg de stedengroep Den Haag-Leiden-Delft genaamd, omstreeks 1980 een inwonertal van globaal 1.200.000 geraamd. Uiteraard moet deze ontwikkeling worden gezien in het kader van de te verwachten groei van de randstad Holland, welke in sterke mate afhankelijk is van de economische groei van onze grootste havensteden Rotterdam en Amsterdam.

Het inwonertal van bovengenoemde stedengroep Den **Haag-Leiden**-Delft bedraagt thans circa 990.000 inwoners. Sinds 1947 d.w.z. in 16 jaar

nam in deze stedengroep de bevolking toe met circa 159.000 inwoners, dat is dus gemiddeld ruim 1% per jaar, derhalve, absoluut gezien, een belangrijke groei.

Na veel passen en meten is enkele jaren geleden besloten Zoetermeer te laten uitgroeien tot een stad van circa 100.000 inwoners, zodat deze gemeente een belangrijke bijdrage kan leveren in de bouw van de grote aantallen woningen, welke voor de groei van de Haagse agglomeratie nodig zijn. Evenwel is te verwachten, dat ook andere plaatsen in de nabijheid van Den Haag ruimte zullen blijven bieden voor deze groeiende woningbehoefte. De relatief snelle groei van Voorschoten, Oegstgeest, Leiderdorp, Waddinxveen, Alphen aan de Rijn en andere plaatsen in deze omgeving, welke mede het gevolg is van de ruimtenood in Den Haag, zal voorlopig nog wel voortgang blijven vinden. Bovengenoemde gemeenten kunnen echter geen grote inwonertallen opnemen. Men moet zich namelijk van het aantal in de toekomst te bouwen woningen voor de stedengroep Den Haag-Leiden-Delft niet een te geringe voorstelling maken. De behoefte aan woningen is zeer groot. In de maatschappelijke ontwikkeling zijn namelijk duidelijk tendenzen te bespeuren, welke wijzen op een sterk stijgende woningbehoefte. Van grote invloed zullen zijn de ingrijpende veranderingen in de gezinsopbouw (meer kleinere, vooral oudere gezinnen), de daling van de huwelijksleeftijd en de gedifferentieerde vraag naar woningen als gevolg van de welvaartsstijging. Deze factoren hebben namelijk tot gevolg, dat de gemiddelde woningbezetting aanmerkelijk gaat dalen. Voor hetzelfde aantal inwoners zullen steeds meer woningen nodig zijn. In Amsterdam bijvoorbeeld worden jaarlijks duizenden woningen gebouwd, terwijl de bevolking in aantal terugloopt. Bovendien zullen voor de noodzakelijke vernieuwing en sanering van de verouderde binnensteden van Den Haag, Leiden en Delft een belangrijk aantal woningen moeten worden gesloopt en zullen ook nog vele woningen verdwijnen door verandering in winkel, kantoor of bedrijf. Van deze woningen zal slechts een zeer klein gedeelte in de saneringsgebieden terug kunnen komen. Aangenomen kan worden dat globaal voor 22.000 woningen elders nieuwe moeten worden gebouwd. Te verwachten is dan ook, dat de woningbehoefte méér dan evenredig met de bevolkingsgroei zal gaan toenemen. Dit brengt zeer belangrijke planologische consequenties voor Leiden en omgeving met zich mee, vooral ook in de tijd gezien, omdat het immers onmogelijk is - gezien het huidige beleid ten aanzien van de ruimtelijke ordening - dat bijvoorbeeld na 1980 in de Haagse en Leidse agglomeratie geen woningen meer zouden mogen worden gebouwd. Niets wijst er immers op, dat reeds thans maatregelen worden beraamd om op grote schaal tot een afremming van de bevolking van de steden in het westen te komen door een uitermate snelle groei van steden buiten het westen. Trouwens, door een dergelijke snelle ingreep zou de economische positie van ons land, welke sterk ge-

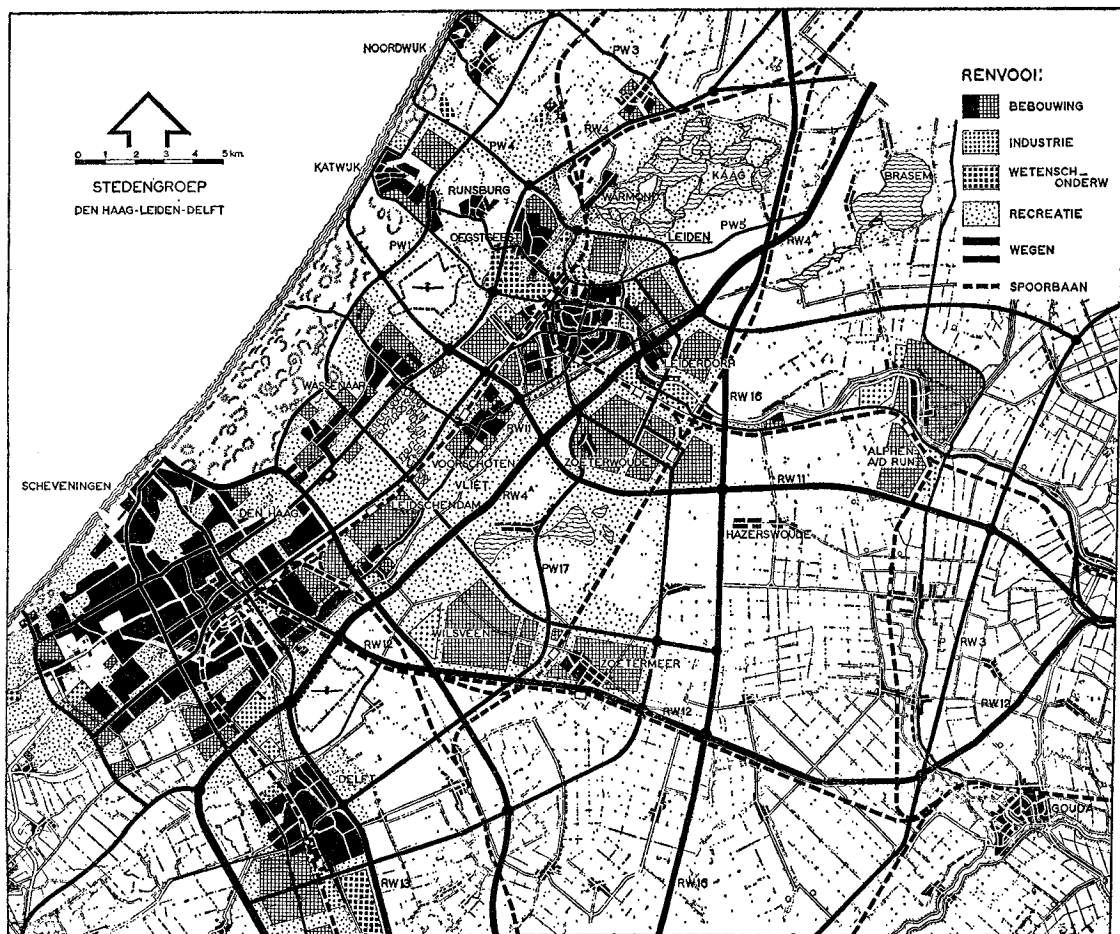
oriënteerd is op de zeehavens, inderdaad wel eens geschaad kunnen worden. Het proces van bevolkingsverschuiving is alleen zeer geleidelijk te beïnvloeden.

Het is wel als zeker aan te nemen, dat de bouw van de Zoetermeerse uitbreiding en de volgens het thans geldende structuurplan voor de Leidse agglomeratie ontworpen uitbreiding voor de komende decennia, tot omstreeks 1980-1985, onvoldoende ruimtelijke mogelijkheden bieden om als zogenaamde overloopgebieden op te treden. De overloop van de Haagse agglomeratie moet, gezien de bovenomschreven te verwachten maatschappelijke ontwikkeling, voor de bovengenoemde periode op minstens 200.000 personen worden geraamd omdat het inwonertal van de Haagse agglomeratie, wanneer deze is volgebouwd, als gevolg van sanering, cityvorming en lagere woningbezetting belangrijk zal gaan afnemen. Aangenomen mag worden, dat de Leidse agglomeratie en Delft hun eigen groei ruimschoots kunnen opnemen. De stad Zoetermeer zal ongeveer voor 100.000 personen plaats kunnen bieden. Voor de resterende 100.000 personen moet derhalve in de stedengroep nog ruimte worden gevonden, waartoe de planologische mogelijkheden nader moeten worden gezien. Zoals reeds is betoogd, biedt de Leidse stadskern, mits op voortvarende wijze gesaneerd en vernieuwd, voldoende ruimte om als een centrum van een stad van circa 300.000 à 350.000 personen te fungeren. De capaciteit van het thans geldende structuurplan voor de Leidse agglomeratie (Leiden, Oegstgeest, Leiderdorp, Voorschoten en Zoeterwoude-Rijndijk) is aan te nemen op globaal 220.000 personen (zie L. Jb. 1959, 138, het Leidse structuurplan). Het is dus, vanuit dit gezichtspunt gezien, zeker mogelijk, dat nog meer woongebieden op het vernieuwde Leidse stadscentrum als verzorgingsgebied worden aangewezen.

Meer dan tot nu toe dient de conurbatie Den Haag-Leiden met het oog op de toekomstige ontwikkeling als één geheel te worden gezien. Den Haag is en blijft in deze conurbatie het primaire centrum waar het zwaartepunt van de werkgelegenheid zal zijn gelegen, vooral in de overheidsinstellingen en de dienstensector.

De centra van Leiden en Delft zijn in deze conurbatie, qua werkgelegenheid, van secundaire betekenis te achten, hoewel op zichzelf de Leidse en Delftse industrieën, de Leidse universiteit en de Delftse Technische Hogeschool met bijbehorende instituten een niet onbelangrijke bijdrage leveren. Vooral de werkgelegenheid in beide bovengenoemde instellingen voor wetenschappelijk onderwijs zal in de toekomst relatief snel toenemen en aan velen werk verschaffen.

Voor de bouw van nieuwe steden binnen de conurbatie Den Haag-Leiden dienen enkele belangrijke voorwaarden te worden gesteld, namelijk snelle verkeers- en vervoersverbindingen, vooral voor openbaar vervoer, met de werk- en koopcentra en een gunstige ligging ten opzichte van de hoofd-

verkeerswegen en van de recreatiegebieden in de directe omgeving. Voorts zal in de stedenbouwkundige vormgeving van deze nieuwe steden zoveel mogelijk aan de vraag van de bewoners naar verscheidenheid in **woning-**typen dienen te worden voldaan, derhalve zowel complexen hoogbouw met uitstekend comfort en centrale voorzieningen als ook laagbouw, groepsgewijs gebouwd. Vooral een gezellig voetgangerscentrum met winkels en gebouwen voor sociale en culturele doeleinden, met ruime **parkeer-**voorzieningen, is nodig om de nieuwe stad een eigen karakter en sfeer te geven.

Een schets voor een mogelijk planologische ontwikkeling van de Haagse en Leidse agglomeratie en Delft is, uitgaande van bovengenoemde voorwaarden, op de bijgaande kaart globaal aangeduid. In dit plan is het Haagse centrum met een nieuwe spoorlijn verbonden met het hart van Zoetermeer en van een tweede, nieuwe stad ten oosten van Zoeterwoude, waar de spoorlijn aansluit op de te verdubbelen lijn **Leiden-Alphen-**Woerden. Op deze wijze is het mogelijk, dat twee nieuwe steden met totaal circa 200.000 inwoners door een spoorverbinding met de centra van Den Haag en Leiden zijn verbonden. Wanneer de forensentreinen op deze spoorlijn met een hoge frequentie in de spitsuren rijden, zal dit ongetwijfeld tot een vermindering van de parkeerbehoefte in het geconcentreerd bebouwde stadscentrum kunnen leiden, hetgeen een belangrijke **kostenbe-**sparing betekent. Ook Alphen aan de Rijn kan op deze wijze een snelle treinverbinding met Den Haag verkrijgen, hetgeen betekent, dat de ruimtelijke mogelijkheden van Alphen beter dan tot nu toe voor de Haagse werkforensen kunnen worden benut. Door de bovengenoemde **spoorlijn** Zoetermeer-Zoeterwoude zowel in verbinding te brengen met de **Hofplein-**lijn (Rotterdam-Den Haag) als met de nieuwe spoorlijn via Schiphol naar Amsterdam, ontstaat een korte en snelle randstad-treinverbinding tussen het centrum van Rotterdam via de nationale luchthaven Schiphol en de rand van de city van Amsterdam, waar kan worden overgestapt op de Amsterdamse metro om het centrum op alle punten te kunnen bereiken. Uit bijgaande kaart blijkt voorts, dat in dit plan een duidelijke planologische opbouw van dit deel van de randstad Holland is te bereiken.

De beide nieuwe steden bij Zoeterwoude en Zoetermeer blijven namelijk onderling door een 5 km brede open **zône** van elkaar gescheiden en vormen tezamen met de verstedelijkte bebouwingszône van Delft via Den Haag naar Leiden een harmonisch geheel.

De rijksweg **4A** is voor deze stedengroep de centrale verkeersader in noord-zuidrichting. In meer oostelijke richting wordt het begrensd door de nieuwe verkeersweg Dordrecht-Rotterdam-Haarlem-IJmond (RW 16), die, tezamen met de bovengenoemde geprojecteerde spoorlijn, de rijksweg **4A** benoorden de Leidse agglomeratie diagonaal kruist. Deze drie hoofd-

verkeersverbindingen divergeren tezamen vanuit woongebieden naar het prachtige recreatiegebied van de Kagerplassen en Braassem.

Hier ligt een ongekende mogelijkheid om zeer velen op hun vrije dagen, op korte afstand van hun woonplaats, volop ontspanning te bezorgen.

Recreatiegebieden dicht bij de steden met goede verbindingen daarheen zijn voor het woonklimaat van de nieuwe steden van essentiële betekenis.

Er is thans bij velen de wens waar te nemen om buiten de dichtbebouwde stad te wonen, weliswaar op niet te grote afstand van het werkgebied, maar toch wel zó ver, dat geprofiteerd kan worden van een gunstige ligging dicht bij de grote verkeerswegen en de recreatiegebieden. In dit opzicht zijn de beide nieuwe steden zeer gunstig gelegen. Een viertal rijkswegen (4A, 16, 11 en 12) verbinden deze stedengroep met andere conurbaties van de randstad en de andere delen van ons land. Ten behoeve van de recreatie van de honderdduizenden inwoners dienen rechtstreekse verbindingen met het strand te worden ontworpen. Voorts zullen in het gebied tussen de beide nieuwe steden omvangrijke en rijk geschakeerde recreatiegebieden moeten worden aangelegd, welke tevens fungeren als een buffer tussen deze steden. Tezamen met het fraaie gebied van de landgoederen Raaphorst, Ter Horst, Duivenvoorde en Zuidwijk, gelegen tussen Voorshoten en Wassenaar, kan er in het centrum van de stedengroep Den Haag-Leiden-Zoetermeer-Zoeterwoude een prachtig recreatiegebied – „het Vlietbos” – van circa 2800 ha. ontstaan, dat op zeer korte afstand van de omliggende woongebieden is gelegen. De Vliet kan in dit grootstedelijke park worden opgenomen, terwijl door het graven van meren ten behoeve van de zandwinning dit bosplan ook voor de kleine watersport mogelijkheden kan bieden. In dit centrale parkgebied kunnen zonder bezwaar tuinderijen en andere agrarische bedrijven van voldoende grootte worden gehandhaafd. Op deze wijze zal het areaal van de Leidse agglomeratie in de toekomst aan drie recreatiegebieden grenzen, te weten: de duinen en het strand in het westen, „het Vlietbos” aan de zuidzijde en aan de noordzijde het merengebied. In verband met de te verwachten toename van de watersport zal de wateroppervlakte van het merengebied en vooral ook de oeverlengte moeten worden vergroot om overbezetting van dit voor de gehele randstad zo centraal gelegen recreatiegebied te voorkomen. Daartoe zullen hier eilandjes moeten worden opgespoten en nieuwe meren moeten worden gegraven, welke tevens dienen voor de winning van zand, dat in zeer grote hoeveelheden nodig is voor de aanleg van wegen, spoorlijnen en woonwijken. Het Leidse merenplan krijgt in het kader hiervan een buitengewoon aantrekkelijk perspectief; het kan mede het woonmilieu van de Leidse agglomeratie verbeteren. Zo zal ook een aaneenschakeling van kleinere meren vanaf de verbrede Grote Sloot en de Zijl naar het Vennemeer en de Koppoel een zeer aantrekkelijke vaarroute en recreatief oevergebied opleveren. Langs de oevers en op de eilandjes zal dan aan

diverse recreatieve voorzieningen een plaats kunnen worden geboden, zoals jeugdcentra, kampeerterreinen, hotels en restaurants, zwembaden, speelweiden, complexen zomerhuizen en dergelijke. Uiteraard mogen deze voorzieningen alleen op een zodanige wijze worden geprojecteerd, dat het open karakter van dit mooie landschap bewaard blijft. De uitvoering hiervan zal in het kader van een integraal plan voor recreatie, nieuwe woongebieden, wegen, ruilverkaveling en andere cultuurtechnische verbeteringen worden gezien, waaraan de daarbij betrokken gemeenten gezamenlijk hun medewerking moeten geven.

De noordflank van de Leidse agglomeratie krijgt in dit plan een unieke situering. De stad raakt hier het merengebied van Kaag en Braassem, een recreatieterrein ter grootte van 1700 ha. Het is wel duidelijk dat de Leidse agglomeratie derhalve als woonplaats in de toekomst vele gunstige mogelijkheden bezit, omdat het grenst aan mooie recreatiegebieden en door hoofdverkeersverbindingen rechtstreeks met de grote stedelijke concentraties van ons land is verbonden. De verbindingen van de stad naar het strand vragen nodig om verbetering. Hiervoor moet worden aangelegd een rechtstreekse verbinding Leiden-Katwijk langs Valkenburg, terwijl de beide randwegen van de Leidse agglomeratie, namelijk aan de noordzijde de provinciale wegen 5 bis en 4 en aan de zuidzijde RW 11 (voormalig RW 4B van het rijkswegenplan) naar de kust dienen te worden doortrokken, zodat de bewoners van de in de toekomst ruim 300.000 inwoners tellende Leidse agglomeratie ook buiten de bebouwde kom om het strand en de duinen kunnen bereiken. In groter verband gezien kan op deze wijze de nationale oost-west-verkeersverbinding vanaf Duitsland en Arnhem via RW 12 en RW 11 naar het westen een mooie beëindiging vinden op de Katwijkse boulevard en vandaar aansluiting vinden op een nieuwe zeekustweg naar de Noordwijkse boulevard (zie de kaart). Het is duidelijk, dat de vliegvelden Valkenburg en Ypenburg bij een dergelijke planologische ontwikkeling steeds meer hinder voor de omliggende bebouwing op gaan leveren. Voor de doortrekking van RW 11 is het vliegveld Valkenburg thans nog een hinderpaal. Het zal evenwel in het belang van een goede stedenbouwkundige ontwikkeling van het oude Rijnmondbied verstandig zijn een verplaatsing van de militaire vliegvelden naar elders voor te staan, bijvoorbeeld naar het in de verre toekomst in te polderen Waddengebied.

Voorts moet voorkomen worden, dat de Leidse agglomeratie aan Katwijk en Rijnsburg vastgroeit. Vooral het Rijnsburgse agrarische gebied zal zijn eigen sfeer moeten behouden. Een goede landschappelijke verzorging aan de westzijde van de Leidse agglomeratie, o.m. door middel van brede beplantingsgordels langs de wegen naar de zeekust, zal dit kale en rommelige gebied tussen Leiden en de kust aantrekkelijker moeten maken.

Vanuit deze gezichtszoek op de toekomstige ontwikkeling van de Leidse

agglomeratie als onderdeel van de stedengroep Den Haag-Leiden-Delft kan de stad Leiden tot een aantrekkelijk gelegen woon- en werkgemeente uitgroeien. Voorwaarde daarvoor is het bevorderen van een gunstig woonklimaat voor de gehele Leidse agglomeratie en een gemeenschappelijk beleid van de daarbij betrokken gemeenten, welke gericht is op het gezamenlijk bouwen van een harmonisch samengevoegd stedelijk geheel. Dit kan worden bereikt door de aanleg van aantrekkelijke woonwijken en recreatiegebieden.

De oude binnenstad, voor zover nog woongebied, zal door deze ontwikkeling grotendeels worden getransformeerd in een city voor de daaromheen liggende woonwijken. Dit vraagt een bijzonder voorzichtige maar ook doortastende aanpak van de sanering van de binnenstad op een schaal, welke past bij de toekomstige omvang van het stadsgebied.

BESCHOUWINGEN OVER DE TOEKOMSTIGE ONTWIKKELING VAN LEIDEN ALS WOONPLAATS

door

PROF. DR. J. WINSEMIUS

1. De Leidse Binnenstad.
2. Een specifiek Leids probleem: de Sanering.
3. Recreatie.

1. DE LEIDSE BINNENSTAD

Leiden is een stad gebouwd in de vochtige polder, een typische „waterstad”, gesticht langs de beide oevers van de Oude Rijn op rivierklei, die wat meer vastigheid bood dan laagveen (Gouda). In het westen ligt de rivierklei op zand in de ondergrond, in het oosten meer op laagveen. Goede bouwgrond komt daarom in de Leidse agglomeratie meer in het westen voor. De beide Rijndijken dienen binnen de Leidse city nog steeds als centrale winkelstraten: Breestraat en Hoge Woerd op de zuidoever („Hoge Rijndijk”), de Haarlemmerstraat op de noordelijke „Lage Rijndijk” oever. De ligging van deze citystraten is O-W.

Als waterstad vormt Leiden een tegenstelling met de overige steden aan de binnenduinrand als 's-Gravenhage, Haarlem en Alkmaar. In de laatste rust de stadskern op een zandrug, die ongeveer N-Z verloopt, een vroegere bank van het oude duinlandschap. Hier vond men een vaste ondergrond, zodat daar als stadsmiddelpunt ruimte voor een plein aanwezig was, soms zelfs méér zoals in 's-Gravenhage: Toernooiveld, Lange Voorhout, Buitenhof, enz. Vroeger diende een dergelijk centraal plein vaak als toernooiveld. Dit alles mist Leiden : de stad zonder pleinen. De enige uitzondering vormt de oude „Beestenmarkt”, een open ruimte met een zeer duidelijk economisch oogmerk, aan de grens van de stadsbebouwing nabij de oude stadswal.

Ook voor Leiden's toekomstige ontwikkeling vormt een centraal plein in de binnenstad een probleem. Een dergelijk plein is in iedere stad als vergaderplaats in de open lucht voor openbare feestelijkheden bijkans onmisbaar, terwijl het voor de rest van de tijd tevens dienst kan doen voor parkeergelegenheid en eventueel nog als markt. Met name is deze markt voor een

stad als Leiden van economische betekenis in zijn functie als verzorgend centrum voor de wijde omgeving.

De verplaatsing van de openluchtmarkt naar de Hooglandse Kerkgracht maakt dit vraagstuk actueel. De ligging tussen beide citystraten is op zichzelf uitstekend, maar de markt heeft een aaneengesloten ruimte nodig. Een krachtige sanering volgens het basisplan ter plaatse tussen Burcht en Hooglandse Kerk kan hier de benodigde ruimte scheppen voor een „Burchtplein“, omkranst door oude schoonheid, beter zichtbaar gemaakt (kerk, Burcht, Heerenlogement, Weeshuis).

De Leidse binnenstad bezit niet alleen vele schilderachtige stadsbeelden en fraaie oude gebouwen naast krotwijken, maar zij geeft ook het specifieke karakter aan de gehele stedelijke agglomeratie. De nieuwe woonwijken bieden weliswaar modern wooncomfort, maar zij vertonen overal in Nederland eenzelfde beeld. De binnenstad is echter tevens de vestigingsplaats van de city, het levendige bedrijfscentrum van ieder stedelijk organisme.

De *city* is in de meeste steden de grootste „werkplaats“ van de stad. Hier vindt men, dicht geconcentreerd, het centrale winkelapparaat; het administratieve centrum met zijn kantoren en het bankwezen; instellingen voor het culturele leven in velerlei vormen: musea, bioscopen en schouwburg, vergaderlokalen, vaak voor het bieden van vertier, o.a. in de vorm van café's, hotels, cafetaria, enz. Dit gehele complex van bedrijven hangt onderling nauw samen en is onderling van elkaar afhankelijk. Bepaalde industrieën ondersteunen een behoorlijk functioneren van het bedrijfsleven van de city (drukkerijen, modisterijen). In de city wordt niet altijd zo goedkoop mogelijk geproduceerd, wel vaak zo snel mogelijk. Het betreft ook niet altijd eenvormige artikelen op eenvoudige wijze geproduceerd, maar eerder kwaliteitswerk, dat snel en ter plaatse moet worden geleverd.

In de Leidse city wordt de ontwikkeling van het bedrijfsleven geremd vanwege doorgaand verkeer te land en over water.

Het onlangs ingestelde „verkeerswegenschema“ heeft tot doel: het doorgaande verkeer buiten de binnenstad (dus ook: buiten de city) om te leiden, evenals de vaarweg buiten Leiden voor het verkeer te water.

Door de sanering en de daarmee gepaard gaande stadsvernieuwing kan de overheid dan tegelijkertijd zorgdragen voor een ruime parkeergelegenheid en een ruime groenvoorziening. Aan beide bestaat in vele binnensteden en ook in de Leidse binnenstad een tekort. Het gemotoriseerde verkeer zal nog een sterke groei tegemoet gaan. Door meer kantoren ontstaat een steeds grotere behoefte aan verpozing voor het kantoorpersoneel gedurende de middaguren: in café's, maar ook in de buitenlucht. Dus extra ruime voorziening aan parkeergelegenheid en groenstroken, in iedere te saneren hoek van de binnenstad: een ongezochte gelegenheid om de bestaande tekorten

binnen Leiden (erfenis van het verleden als omwalde vesting en als waterstad) in dit verband op te heffen.

De situatie van de Leidse binnenstad zal door de uitvoering van de voorgenomen stedenbouwkundige maatregelen op den duur kunnen worden verbeterd, zodat de positie van de daarin gelegen city dan wordt versterkt: wegenschema (geén doorgaand verkeer), vaarweg-omleiding, sanering (betere bebouwing; meer parkeerruimte en groenvoorziening). Hiertoe is echter een krachtig stedenbouwkundig beleid op lange termijn een onmisbare voorwaarde.

Hoewel zuiver stedenbouwkundig gezien door sanering en stadsvernieuwing van de binnenstad de typische cityfuncties zich in de toekomst betrekkelijk gunstig zullen kunnen ontwikkelen, wordt in groter verband deze cityfunctie bedreigd door gedeeltelijke overneming van deze taak, met name van de verzorging voor het aangrenzende landelijke gebied, door 's-Gravenhage als een grote stad van een hiërarchisch hogere orde.

2. EEN SPECIFIEK LEIDS PROBLEEM: DE SANERING

Het specifieke Leidse probleem is de opruiming van krotten en defecte woningen in het kader van een algemene sanering in de binnenstad. Van de rond 6000 woningen in de binnenstad voldoen ongeveer 1000 woningen niet meer aan de gestelde normen voor bewoning, zodat deze als „krot” worden aangemerkt. Ca. 2000 andere binnenstadwoningen kunnen als slecht worden aangemerkt. Door opruiming van deze 3000 defecte woningen kan in de binnenstad niet alleen een rationeler wegenstramien ontstaan, maar ook meer ruimte voor kantoren en parkeren. Men pleegt in Nederland bij de keuze : al of niet woningen in de binnenstad, er meestal de voorkeur aan te geven de binnenstad toch haar woonfunctie te doen behouden. Zonder bewoning zijn delen van de city buiten de kantooruren dood en verlaten. In plaats van de rijen eengezinshuisjes aan smalle straten zonder enig groen bouwt men nu bij stadsvernieuwing in een gevarieerder trant met meer ruimte en meer groen.

Een krot is een woning, die niet meer voldoet aan de normen geldend voor menswaardige bewoning. Het wonen in een dergelijk defecte woning betekent, dat de aldus gehuisveste bewoner tekort komt aan menselijk geluk. Hij staat beneden de algemeen geldende normen van de heersende woonzeden. De in een krot gehuisveste huisvrouw komt uit dien hoofde nimmer klaar met haar huishouden, omdat de defecten extra werk vragen. Slechte woningtoestanden betekenen het derven van normaal „woning-genot”, het derven van menselijke waardigheid. De Leidse bevolking, vooral voorzover zij van autochtone aard is, gaat gebukt onder deze slechte volkshuisvesting. Zij heeft daarom vergeleken met de overige Nederlandse bevolking een tekort aan algemeen welzijn.

Met de sanering van de Leidse binnenstad, de vernieuwing van een deel

der woningen ter plaatse en de verplaatsing van de overige is een groot economisch nut gemoeid. De meer geschoolde arbeidskrachten, die beter worden betaald, passen er voor om in slechte woningen te moeten leven en geven duidelijk de voorkeur aan moderne comfortabele woonwijken.

De structuurwijziging in het industriële bedrijfsleven van Leiden na de tweede wereldoorlog (1945) heeft zich in de eerste fase voltrokken door de overgang van wol en textiel op in hoofdzaak licht metaal. De lichte metaal-industrie laat bedrijfseconomisch hogere beloning toe, terwijl de aard der werkzaamheden meer voldoening schenkt. Het welzijn van de Leidse arbeidersbevolking is dus door deze structuurwijziging gestegen. Ten aanzien van de afzet zijn de vooruitzichten voor de lichte metaalindustrie ook gunstiger. Haar artikelen passen meer in het beeld van de moderne maatschappij : productiemiddelen (machines) en duurzame gebruiksgoederen als schrijfmachines, enz. Voor de vervaardiging daarvan is meer kapitaal nodig en meer geschooldheid.

De tweede fase in de industriële ontwikkeling is de toeneming van de scholing der arbeidskrachten. Een consequentie hiervan is, dat een industriële bevolking met een dergelijke structuur: meer geschooldheid en daarmee samenhangende hogere beloning, minder bereid is om genoegen te nemen met slechte woningtoestanden, zoals die thans te Leiden voorkomen. De toekomst van Leiden als industriestad zal in grote lijnen en in eerste aanleg worden bepaald door de kwaliteit als woonplaats van de beschikbare arbeidskrachten.

Goede woningtoestanden zijn daarom een noodzakelijke voorwaarde : sanering van wijken rond de Waardgracht en benoorden de Haarlemmerstraat is dus niet alleen sociaal, maar ook economisch geboden. Gelukkig vallen in Leiden de aaneengesloten wijken van slechte behuizingen bijna niet samen met de stadsdelen, die op stedschoon kunnen bogen.

Het relatief ernstig tekort aan goede arbeiderswoningen binnen Leiden, thans een belemmering voor de industriële ontplooiing, zou in de toekomst wel eens gedeeltelijk kunnen worden gecompenseerd door de aanwezigheid van vele kleine middenstandswoningen in de woongemeenten rond Leiden, een schrale troost op dit ogenblik voor de woningzoekenden, die tot de minder draagkrachtigen behoren. Bij het algemeen stijgen van de woonnormen en bij het toenemen van de geschooldheid van de Leidse arbeidersbevolking zal in ieder geval niet meer kunnen worden volstaan met de huidige stand van de volkshuisvesting.

De sanering zal overigens in feite alleen kunnen plaats vinden, indien de gemeente Leiden de beschikking krijgt over voldoende grondgebied voor de bouw van moderne woonwijken. Door opschuiving kan een deel der bevolking van de te saneren gebieden elders in Leiden onder dak worden gebracht. Nieuwe woonwijken blijven dan toch onmisbaar voor degenen, die voor deze opschuiving hun oude woning hebben verlaten.

3. RECREATIE

Naast woningvoorraad en aard van de woonwijken wordt de betekenis van een stedelijke agglomeratie als woonplaats ook mede bepaald door de omgeving : is deze recreatief van betekenis (of kan deze recreatief van betekenis worden), is deze nog landelijk of is deze reeds geheel of gedeeltelijk volgebouwd ?

De ligging op de grens van zandige duingrond en polderland betekent, dat de recreatieve mogelijkheden van de Leidse agglomeratie bestaan uit het strand (Katwijk, Noordwijk) en de waterplassen (de Kaag, Braassemmermeer).

Beide recreatiecentra vervullen hun recreatieve functie ook voor niet-Leidenaren overwegend in de zomer. Voor de bewoner van de Leidse agglomeratie dient het strand met de aangrenzende duinstrook ook in de overige jaargetijden als wandelgelegenheid. Nu de auto als gebruiksvoorwerp steeds meer algemene toepassing vindt, worden het strand met bijbehorend dungebied en het schilderachtige polderland, met als hoogtepunten zijn plassen en wateren, voor de bewoners van de Leidse agglomeratie druk bezochte gelegenheden voor recreatie gedurende het gehele jaargetijde.

De polder leende zich in het algemeen weinig voor recreatie in de open lucht. De redenen hiervoor waren:

a. Cultuurgrond neemt in de polder veelal de gehele oppervlakte in beslag. Dit hangt samen met de aard van de polder: een stuk land door kaden omringd, waar de mens de waterstand beheerst. Agrarisch is de bodem vaak vruchtbaar, terwijl bij droge zomers door het beheerste waterpeil een behoorlijke oogst is gewaarborgd. Woeste grond om er te wandelen (recreatie) ontbreekt meestal. Slechts wateren en rietmoerassen (=onbegaanbaar) vormen in de polder de niet in cultuur gebrachte oppervlakten.

b. Een polder is in het algemeen weinig begroeid. Door de geringe boomgroei is er bijgevolg weinig beschutting tegen de wind, die door de nabijheid van de zee bovendien nog vaak ongeremd krachtig is. Slechts de diepbemaalde droogmakerijen vertonen soms (IJsselmeerpolders) andere boomaanplantingen dan van populier en wilg.

c. De polder is vochtig: bij regen de oplossende klei. In veenpolders komt hoge waterstand voor, opdat het veen niet wordt samengedrukt. De recreant kan dus zelden op de grond uitrusten, tenzij bij wijze van uitzondering soms aan de binnenkant (ook luwte) van hoge dijken. Door de hoge waterstand in de veenpolder is daar groei van diepwortelende bomen onmogelijk, zodat men daar als bomen uitsluitend populieren en wilgen en als heesters elzen en wilgen aantreft.

Het recreatie,,klimaat" was in de polder weinig gunstig, figuurlijk en letterlijk. De sterke wind, buiten de zomer guur en kil, werkt een verblijf in

de open lucht in de polder niet in de hand. Bij tegenwind doet het ontbreken van beschutting door boomgroei zich pijnlijk gevoelen.

In het tijdperk van de fiets deden deze nadelen zich nog het meest gevoelen : tegenwind, geen rustplaats voor verpozing. Door het algemeen gebruik van de auto komen de schilderachtige landschapsbeelden van een polder in het bereik van een veel groter aantal bezoekers dan vroeger. In de auto kan men grotere afstanden in korter tijdsbestek afleggen dan vroeger op de fiets. Bij koud regenachtig weer zit men beschut; de behoefte aan rusten speelt een geringere rol, omdat de fysieke vermoeidheid bijkans uitblijft. Dit alles maakt de polder in moderne tijden relatief belangrijker voor de recreatie.

Het A.N.W.B. plan „Holland's Groene Zone" is hiervan een uitvloeisel. Het berust op het beginsel, dat in dit moderne tijdperk beplante „woeste grond" nabij de stad soms belangrijker maatschappelijk nut afwerpt, in dit geval voor recreatie van de stedeling, dan in de vorm van cultuurgrond voor de agrarische productie. Door smalle, maar intensief gebruikte groenstroken, wordt een maximum recreatief effect verkregen. Dit is dan ook wel nodig: niet alleen moet cultuurgrond worden opgeofferd, maar de aanleg van dergelijke groenvoorzieningen in de polder kost miljoenen.

De behoefte aan recreatie stijgt niet alleen doordat meer vrije tijd beschikbaar is gekomen, maar ook door het algemeen hogere welvaartspeil. Hierdoor vindt de auto als gebruiksmiddel niet alleen meer algemene toepassing maar komt ook de watersport in het bereik van grotere volksgroepen. (In een welvaartsland als de U.S.A. heeft de watersport een grote vlucht genomen: zeilboten, motorjachtjes en -jachten.) En de watersport kan bij uitstek in de polder worden beoefend.

Als zodanig bieden de Kagerplassen bij Leiden gelegenheid tot een optimale beoefening van de watersport, met name van de zeilsport. Watersport bestaat slechts voor een gedeelte uit varen, de overige tijd wordt doorgebracht door aan de waterkant in de luwte van een rietkraag te picknicken, te zonnen, te zwemmen, enz. De Kagerplassen bieden nu in verhouding tot het bevaarbare wateroppervlakte een uitzonderlijk lange oeverlengte, terwijl velerlei tochten rond eilanden en polders kunnen worden gemaakt. Het is te betreuren, dat slechts een enkele bruikbare waterverbinding bestaat tussen de Kagerplassen en de Braassemermeer nl. de Haarlemmer- ringvaart tussen de dorpen de Kaag en Oude Wetering.

In de toekomst is aan de Kagerplassen een rol toegekend in het structuurplan van de Leidse agglomeratie en wel als recreatiemogelijkheid op korte afstand. De gelegenheid wordt hiertoe geopend, omdat :

a. De Leidse bebouwing zich noordwaarts gaat uitbreiden tot aan de Grote Sloot (Merenwijk) ;

b. In de Zwanburgerpolder benoorden de Grote Sloot zand zal worden gezogen (ophoogzand voor Leiden's nieuwe woonwijken en voor

waterbouwkundige werken). Hierdoor zal ter plaatse een uitgestrekte plas ontstaan, groter dan het Zweiland, het grootste meer van de Kagerplassen. Helaas zal dit meer in de Zwanburgerpolder 30 en meer meters diep zijn, dit betekent hogere golven, 's zomers koud water (kramp bij zwemmen) en in de diepte geen botanisch leven; door de grotere wateroppervlakte zal de oeverbezetting op topseizoendagen aldus kunnen worden verminderd, althans voor de eerste tijd.

Behalve voor watersport zal men door waterbouwkundige maatregelen dit plassencomplex ook geschikt kunnen maken voor bermtoeerisme, voor bezoek van niet-watersportbeoefenaren. De watersport en met name de zeilsport blijft echter de kern van de sportbeoefening op de plassen o.a. vanwege het spectaculair karakter.

Een essentieel bestanddeel van de watersport is het vertoeven in de vrije natuur. De oeverlanden, thans nog overwegend in privé-eigendom, behoren vanwege hun betekenis voor dit recreatiecomplex en vanwege het gevaar van lintbebouwing in handen te komen van overheid of stichting. Eerst dan zal men kunnen overgaan tot het instellen van smalle natuurreservaten langs de oevers voor weidevogels, die momenteel steeds spaarzamer voorkomen. Het is gewenst dat het onbedreigd voortbestaan van de Kagerplassen en van het Braassemermeer, waarvan de oevers een integrerend bestanddeel vormen, spoedig zal worden gewaarborgd: een taak in eerste instantie weggelegd voor het provinciaal bestuur. De tijd dringt in deze en steeds meer kansen gaan voorbij.

Voor de toekomst zal men de potentieel aanwezige recreatiemogelijkheden rond Leiden moeten openleggen. De aanleg van speciale en extra verkeerswegen tussen het strand en de plassen met de Leidse agglomeratie lijkt met het oog op deze recreatieve functie verantwoord, langs landschappelijk fraaie gebieden, bijv. langs de oevers van de Oude Rijn en andere wateren (Oegstgeesterkanaal, Leede en Zijl) en verder langs enkele punten van de Kagerplassen en Braassemermeer (panorama). Meer dan aan fietspaden zal er in de toekomst behoefte blijken te bestaan aan recreatiewegen voor autoverkeer met op enkele plaatsen gelegenheid tot het maken van wandelingen.

Het is van essentiële betekenis, dat deze mogelijkheden tot recreatie niet te ver van de bebouwing liggen. De vooruitzichten van de Leidse agglomeratie als woonplaats worden mede bepaald door deze mogelijkheden tot recreatie :

- a. in het oude Rijnmondgebied (strand langs de duinstreek met de plassen in het polderland) ;
- b. de mogelijkheden tot recreatie op korte afstand van en direct buiten de Leidse agglomeratie.

In het Leidse structuurplan wordt in deze laatste behoefte voorzien door rond de gehele bebouwing een groene strook in te planten, onderling

verbonden en met aansluiting aan de nog aanwezige landgoederen in en nabij het oude duinlandschap: Oud Poelgeest, Leidse Hout, Buiten van Nieuweroord en Endegeestcomplex. Deze bebossingen vormen tezamen een aaneengesloten reeks waarvan de capaciteit en de recreatieve waarde groter zijn dan de som der delen. Recreatie kan ieder moment van de dag plaatsvinden: een vrij kwartier na het eten kan reeds recreatie geven, mits men maar even in de open lucht, liefst in de vrije natuur kan vertoeven. De behoefte aan openluchtrecreatie stijgt naarmate de bevolking woont in meer stedelijke agglomeraties en werkt in niet-agrarische beroepen.

De mogelijkheden van Leiden als polderstad van origine zijn in dit opzicht voor de toekomst betrekkelijk gering, ondanks de nabijheid van zee, duinstrook en Kagerplassen. De toekomst lijkt met de voortgang van de motorisering voor de polder als zodanig wel iets gunstiger vooruitzichten te bieden als recreatiegebied. Het benutten van deze mogelijkheden hangt echter voor een groot deel af van de wil en het inzicht van de ter plaatse wonende bevolking. De aanleg van de groenstroken in de polder rond de bebouwing van de Leidse agglomeratie zal niet vanzelf plaats vinden. De versplintering over een aantal gemeenten zal de uitvoering van deze projecten ernstig belemmeren. Hoe – relatief – gunstig de stedenbouwkundige toekomst van de Leidse agglomeratie volgens deze zienswijze op het eerste gezicht ook lijkt, toch zal deze in de praktijk waarschijnlijk veel minder blijken te zijn.

Ieder die daadwerkelijk te maken heeft met de uitvoering van deze werken, weet uit ervaring hoe deze in de praktijk slechts in de vorm van compromissen tot stand plegen te komen. Voorbeelden biedt Leiden genoeg. De verkaveling van het buiten Nieuweroord aan de **Rijnsburgerweg**, schakel in de keten der bebossingen, geeft blijk van onvoldoende stedenbouwkundig inzicht. Dan: het z.g. **Vlietbos** tussen Leidse bebouwingen rijksweg 4a, nu nog cultuurgrond, is in zijn geheel bestemd voor recreatie. Nog voor met de inplanting is begonnen en regelrecht in strijd met het structuurplan is onlangs de grensstrook langs de toegangsweg van rijksweg 4a naar de Lammenschansweg verkocht voor . . . bungalowbouw!

Gebrek aan vastberadenheid en inzicht doen het beoogde doel, de Leidse bevolking haar aandeel in de recreatie te waarborgen, maar zeer ten dele bereiken. Vele kansen zijn reeds – menselijkerwijs onherstelbaar, dus voor eeuwig – verloren gegaan. Laten wij hopen, dat toch Leiden in de toekomst een woonplaats zal worden, waar het goed zal zijn te leven voor hen, die na ons komen.

DE GESCHIEDENIS VAN HET KASTEEL DUIVENVOORDE

door

E. A. CANNEMAN

De bouw van het kasteel Duivenvoorde kan teruggevoerd worden tot in het midden van de 13^e eeuw, want omstreeks 1250 moet er een grote vierkante verdedigingstoren of donjon hebben gestaan. Deze toren stond op een vierkant omgracht stuk grond, dat omstreeks 1300 door een schildmuur werd omgeven. Resten van deze donjon zijn nog steeds in het huidige voorhuis aanwezig en zichtbaar in de gotische kaarsennis in de muur tussen het voorhuis en het achterhuis.

In de latere middeleeuwen groeide de behoefte aan woonruimte en rond de donjon verrezen verscheidene vleugels. Duivenvoorde moet er toen ongeveer uit hebben gezien als op het grote tapisserie van het beleg van Leiden in het Museum de Lakenhal te Leiden.

Zeer zeker zullen alle bewoners van Duivenvoorde gedurende deze eerste eeuwen aan Duivenvoorde hebben gebouwd, waarbij alle aanbouwen zich groepeerden om de donjon, die als middelpunt tot in de 17^e eeuw bleef bestaan.

Na het beleg van Leiden en de vrijmaking van het Spaanse juk brak voor Duivenvoorde een rustige tijd aan. In de laatste jaren van de 16^e eeuw was Duivenvoorde bewoond door Arent van Duvenvoirde (1528-1599), bijgenaamd de Watergeus, een bewoner die fel heeft deelgenomen aan de strijd om onafhankelijkheid. Zijn zoon Johan (1577-1645), die in 1600 met Duivenvoorde werd beleend, heeft in 1631 het kasteel grondig doen verbouwen en moderniseren, en voor een groot gedeelte stamt de huidige vorm nog uit zijn tijd. De muren en daken van middenbouw en rechtervleugel, met de beide schoorstenen, stammen uit 1631. Van de linkervleugel dateert slechts het muurwerk voor een gedeelte uit deze tijd, de daken zijn later in de 18^e eeuw gewijzigd.

Johan van Duvenvoirde, die een belangrijk en vermogend man was in de republiek, die bezig was zich onafhankelijk te maken, maakte van zijn voorouderlijk, nog geheel middeleeuws slot, een gerieflijke woning. Dit deed hij niet door zoveel mogelijk te slopen, integendeel, iedere muur die maar enigszins bruikbaar was bleef bestaan. Deze muren werden door het

*Zie illustraties nrs. 1, 41 en 42.

inbrengen van nieuwe grote kruisvensters weer bruikbaar gemaakt. Wel werden het bovengedeelte en twee muren van de donjon gesloopt, zodat uit deze donjon en de daar achter liggende woonvleugel de thans bestaande middenbouw werd gevormd. Alle gebouwen werden van nieuwe daken voorzien en deze werden bekroond met de nog steeds aanwezige monumentale schoorstenen.

De linkervleugel zag er echter heel anders uit dan tegenwoordig, het voorste gedeelte was een geheel zelfstandig bouwblok, echter met een dak en schoorsteen van hetzelfde karakter als de overige daken. Deze voorbouw was met een torentje aan de middenbouw verbonden, terwijl de rest van de linkervleugel veel lager was dan tegenwoordig.

Van het inwendige is het voorhuis nog geheel in de toestand van 1631 met de gemetselde poorten voor doorgangen en trapopgangen en met het geschilderde balkenplafond. Ook de overloop, boven het voorhuis, is bijna nog geheel uit de tijd van Johan van Duvenvoorde, evenals het plafond van de grote eetkamer.

In deze tijd was het voorplein afgesloten met een gekanteelde muur, waarin een zandstenen poort en waarvoor de houten ophaalbrug lag. Deze poort is in 1717 naar de achterzijde van de middenbouw verplaatst.

De directe opvolgers van Johan van Duvenvoorde hebben slechts weinig aan Duivenvoorde veranderd. Wel werden de tuinen door de kleinzoon van Johan, Jacob van Wassenauer, gehuwd met Jacoba van Liere, gemoderniseerd en uitgebreid. Hun zoon Arent van Wassenauer, gehuwd met Anna Margaretha Bentinck, heeft zéér veel aan Duivenvoorde verbouwd en aan hem is de huidige vorm van het kasteel in hoofdzaak te danken. Blijkens de steen boven de voordeur heeft hij in 1717 Duivenvoorde hersteld en vergroot en met tuinen versierd. Arent liet het gehele kasteel van nieuwe vensters voorzien, die groter werden dan de toen verouderde kruisvensters met hun luiken en kleine glas-in-lood ruitjes. Tevens liet hij de linkervleugel nagenoeg gelijk maken aan de rechtervleugel, met een zelfde soort dak en schoorsteen. Van het voorplein werd de afsluitmuur geheel gesloopt en vervangen door een laag ijzeren hek. Ook de ophaalbrug moest plaats maken voor een vaste brug. Het huis kwam daarmee geheel open op het terrein te liggen.

Inwendig werd er veel verbouwd en gemoderniseerd. In de eerste plaats werd de grote zaal in de rechtervleugel geheel opnieuw gedecoreerd en voor deze verfraaiing werd door Daniël Marot of door iemand uit zijn onmiddellijke omgeving een ontwerp gemaakt, dat nog steeds op Duivenvoorde wordt bewaard. In de betimmering werden levensgrote portretten ten voeten uit van Arent en zijn vier voorgangers met echtgenoten opgenomen, allen in beeldhouwde omlijstingen. Tegen de oude balkenzoldering werd een uitermate rijk stucplafond aangebracht. De overige vertrekken werden op eenvoudiger wijze van stucplafonds en lambrizeringen

voorzien, soms zelfs heel eenvoudig, doch alle vertrekken werden ingericht naar de eisen van de tijd.

De tuinen werden eveneens zéér uitgebreid en volgens de heersende Franse smaak vernieuwd en versierd met grote vijvers en parterres met broderieën. Ook werden de tuinen versierd met beelden en een groot aantal vazen, die thans de tegenwoordige brug versieren.

Arent is de laatste mannelijke Wassenaer, die zijn stempel op Duivenvoorde heeft kunnen drukken. Wel heeft zijn weduwe nog lang Duivenvoorde bewoond, doch na hem is het huis bijna steeds in vrouwelijke lijn vererfd. Achtereenvolgens hebben de geslachten Torck, Van Neukirchen genaamd Nyvenheim, Steengracht en Schimmelpenninck van der Oye het kasteel in bezit gehad.

Tegen het einde van de 18e eeuw en in het begin van de 19e eeuw maakte Duivenvoorde donkere tijden mee. Het huis raakte zelfs zodanig in verval dat aan sloop werd gedacht. Gelukkig is dit nog bijtijds verhinderd en toen Henriëtte Jeanne Christine, barones van Neukirchen genaamd Nyvenheim (1807-1849) in 1831 met jonkheer mr. Nicolaas Steengracht huwde, braken er voor Duivenvoorde weer betere tijden aan en kon er weer aan het herstel van het oude kasteel gedacht worden.

In de eerste plaats werden alle ramen gewijzigd in de empire-vorm, de kleine raamroeden verdwenen dus en een verdeling in veel grotere ruiten kwam er voor in de plaats. Vervolgens werd het park geheel gewijzigd en veranderd volgens de regels van de landschapstijl. Veel oude nog aanwezige vijvers werden samengetrokken tot grote waterpartijen en vóór het huis ontstond een dusdanig grote vijver dat de oude brug niet meer gehandhaafd kon blijven. Aan de Engelse architect Donaldson werd opdracht gegeven een nieuw terras met bruggen te ontwerpen. Dit ontwerp werd omstreeks 1845 uitgevoerd en tot op de huidige dag is deze brug onveranderd gebleven. Terras en bruggen werden opgeluisterd met de zandstenen vazen van de 18e eeuwse tuinaanleg, een stel vazen dat zeker uniek voor Nederland genoemd mag worden.

Inwendig werd ook vrij veel veranderd, zowel door het echtpaar Steengracht als door hun zoon en opvolger op Duivenvoorde, jhr. mr. Hendricus Adolphus Steengracht. Plafonds werden gewijzigd en oude en nieuwe betimmeringen werden aangebracht. Zo bevindt zich op de verdieping van de rechtervleugel, in de zgn. Oosterlandsche kamer, een 18e eeuwse betimmering afkomstig uit het huis te Oosterland op Schouwen.

De familie Steengracht, die zeer kunstzinnig was, had in Den Haag een beroemde collectie, in hoofdzaak schilderijen. Ook op Duivenvoorde bevinden zich nog verschillende stukken uit hun verzameling, waaronder in de eerste plaats de kostbare collectie porcelein vermeld moet worden.

De twee generaties Steengracht, die Duivenvoorde in de zomermaanden bewoonden, zijn de laatste eigenaren geweest die zéér sterk een stempel op

het kasteel hebben gedrukt. Zij hebben inwendig heel veel verbouwd en gewijzigd, zodat het huis, toen het door de laatste eigenares in een stichting werd ondergebracht, een overwegend 19e eeuwse karakter had. Ten dele is dit karakter bij de laatste restauratie gehandhaafd, vele vertrekken zijn nog geheel zoals zij in de 19e eeuw bewoond werden. Bij andere vertrekken, waar de oude vormen en kleuren nog geheel teruggevonden werden, is het oorspronkelijke karakter hersteld. Dit geldt vooral voor het voorhuis en de grote Marotzaal.

HET DELFTSE SCHOUW

door

E. PELINCK

Goede verbindingen zijn in een welvarend land steeds van het grootste belang. In dit opzicht heeft het water, vaak een bron van vele zorgen, in onze waterrijke streken zeer goede diensten bewezen. Over het voordeel van deze waterwegen spreekt ook Van Mieris in het hoofdstuk over de scheep- en trekvaarten.¹ De zwaarste pakken en goederen kunnen te water worden vervoerd: men is evenwel afhankelijk van de wind. Het is daarom, dat men trekvaarten heeft aangelegd, dat wil zeggen: men maakte zo mogelijk gebruik van bestaande waterwegen, maar die moesten dan van trekwegen met de nodige bruggen en bruggetjes over de talloze zijsloten worden voorzien. Ook moesten stroken grond worden **onteigend**.

Men begon in 1636 met de verbinding met Delft, practisch geheel langs de reeds bestaande Vliet. Daar behoefde dus weinig gegraven te worden. Men spreekt dan ook van de Trekweg. Twintig jaar later volgde de verbinding met Haarlem² en in 1663 pas met Utrecht.

Voor dergelijke instellingen als de trekvaarten waren zekere bouwwerken nodig: commissarishuisjes bij begin en einde of halfweg en ook stallen voor de paarden. Wij willen hier de aandacht vragen voor een der zeer weinige nog bewaarde gebouwen van dit soort en wel het commissarishuis aan de Vliet onder Zoeterwoude ter hoogte van de **Hofweg**, schuin tegenover Allemansgeest.

Op dat punt moest het paard, dat de schuit trok, worden overgezet om aan de overzijde zijn tocht langs het trekpad te vervolgen. Een prent uit het midden van de 19e eeuw (afb. 44) laat zien, hoe dat gebeurde. Dat het trekpad juist dáár versprong van de noord-westelijke naar de zuid-oostelijke oever, kwam hoogstwaarschijnlijk doordat Leiden op die manier **op** eigen grond (namelijk de in 1610 verworven ambachtsheerlijkheid Zoeterwoude) kon blijven en niets te maken had met de ambachtsheer van Voorschoten.

Dat overzetten van het paard vergde een pont of schouw met een **schouwman**, die ter plaatse gehuisvest moest zijn. Daar kon men tevens de **gabelle** of tol heffen voor de naar Delft gaande schuiten (omgekeerd gebeurde het te Leidschendam). Men verbond er blijkbaar meteen de mogelijkheid aan

*Zie illustraties nrs. 43-46.

om te vergaderen. Het werd een eenvoudig gebouw met aan weerskanten van de voordeur drie door geblokte strekken gedekte vensters. Het dak heeft een dakkapel en twee schoorstenen. Boven de deur staan de wapens van Delft en Leiden.

Uit de rekeningen van de Delftse trekweg over 1637³ blijkt, dat in september van dat jaar de plaats voor het huis van de schouwman werd uitgezet en aan de timmerman aanwijzingen werden gegeven voor het maken van een voorlopige schuur. Op 22 juli 1638⁴ werd Hendrik Cornelisz. Bilderbeeck betaald voor 10 ton tras, gebruikt voor het huis aan de Hofweg en verder vinden we betalingen voor gewone en grauwe hardsteen (baksteen!) en verglaasde pannen. Cornelis Jansz. Mostert bouwt volgens een bestek. Op 10 december wordt het werk opgenomen. In het voorhuis kwamen nog go blauwe stenen, maar op 11 februari 1639 is er een betaling voor het maken van een „camerken ende een bedstede” om voor de huisvrouw van de schouwman als kraambed te gebruiken, „also in de lootse geen bedstede was en het principaal huis eerst begonst te werden te bouwen”. Arent van ’s Gravesande, de bekende Leidse stadsbouwmeester, kreeg op 28 mei nog enige kleine betalingen vanwege door hem kennelijk voorgesloten geld. Het is niet onwaarschijnlijk, dat hij ook het gebouw ontwierp.

Eerst ruim tien jaar later hebben de commissarissen hun vergaderplaats laten verfraaien met goudleer behang, want op 30 december 1649 ontvangt de advocaat Montfoort hiervoor 530 gld. 13 st.

De rekeningen leveren verder niet veel bijzonders op. Er zijn telkens weerkerende posten voor onderhoud en schoonmaken van het huis aan de Hofweg, over platingen (beschoeiingen), uitdiepen van het vaarwater, over bomen poten en verkopen, over een nieuwe schouw, bruggen en puin en ook over het opvissen van krengen, waaronder soms paarden, uit de Vliet, want dit traject moest toch proper blijven. Men kon de passagiers onmogelijk op dergelijke zaken vergasten.

Toen in de loop van de 19e eeuw de stoomboten en zelfs sleepboten in gebruik kwamen, waren de jaren van de instellingen, welke de trekvaarten of jaagpaden beheerden, geteld. In 1866 werden nieuwe tarieven vastgesteld.⁵ Terwijl ze vroeger winst opleverden, waren er nu verliezen. Men trad in onderhandeling met de provincie (die de belangen van de zich moderniserende scheepvaart beter kon behartigen) over afkoop van het onderhoud der wegen en bruggen. Maar alvorens het zover was (dit geschiedde pas in 1887), haalde een lid van de commissie voor de Lakenhal het goudleer in het voorjaar 1880 per stadsjacht naar Leiden. Daaraan danken we, behalve een eenvoudige eiken, op twee witgaderde zwart marmeren kolommen rustende schoorsteenboezem ook een uiterst fraai in kwabstijl geornamenteerd goudleer behang, beide thans in de staalmeesterskamer van de Lakenhal toegepast.⁶ Het kwabornament vertoont dolfijn-

koppen en is behalve in goud ook in zilver op een oorspronkelijk olijfgroen (thans zeer donker) fond, waardoor een zeer rijk effect wordt bereikt. Aan de onderzijde, tussen een soort van eierlijsten, is boven de eiken lambrisering nog een rand van dergelijke aard aangebracht. We hebben in dit patroon, dat nergens anders bewaard is, een gedateerd monument (1649) zowel voor het goudleer⁷ als voor de ontwikkeling van het kwabornament.⁸

Toevallig troffen wij enige jaren geleden in het museum van Le Havre een bokaal aan, waarvan de gesneden versiering een afbeelding van ons commissarishuis met ervoor de trekschuit vertoont. In de rekening van 1731 (6 november) vinden we een post van 50 gld. 2 st. en 12 penn. voor enige glazen, die op order van de gecommiteerden van Delft en Leiden werden geleverd; mogelijk is dit er een van.⁹ (afb. 46.)

Met deze korte mededeling moge de oorspronkelijke bestemming van dit eenvoudige gebouw aan de vergetelheid worden onttrokken en tevens worden aangetoond, waarom het juist op dit punt verrees. Al is het interieur dan geheel veranderd, we mogen ons verheugen, dat het uitwendige, voor een groot deel onder zwaar geboomte verscholen, zulk een schilderachtig effect maakt aan de, ondanks tankers en andere zware motorboten, nog steeds zo landelijke Vliet.

1. Frans van Mieris en Dan. van Alphen, Beschrijving der stad Leyden, 11, Leiden 1770, 467 e.v.

2. Zie Van Mieris t.a.p. en voorts vooral over de Haarlemmertrekvaart: mej. mr. A. J. Versprille in L. Jb. 1958, 114-126; mr. S. J. Fockema Andreae in: Jaarboek Haerlem 1957 (1959), 76 e.v.

3. Gem. archief Delft afd. 1 nr. 1899 f. 262vo.

4. A.v. nr. 1901. Een deel der rekeningen ook te Leiden.

5. Bibl. gem. archief Leiden nr. 62541.

6. Catalogus van voorwerpen Sted. Museum De Lakenhal 2e uitg. 1924 nr. 183. In het museum bevindt zich ook nog een olieverfschildering op doek met de wapens van Delft en Leiden. — In de prentverzameling van het gemeente-archief (nieuwe nummering 93705) bevindt zich een 18e eeuwse bouwkundige tekening voor een huis van twee verdiepingen met nevengebouwte. Tussen de ramen de wapens van Delft en Leiden.

7. Zie over goudleer: Oudheidkundig Jaarboek, 4e serie v.h. Bull. v.d. Ned. Oudh. Bond XII (1944) 98-102; Bulletin v.h. Rijksmuseum [Amsterdam] 11 (1954) 84-87; beide met oudere literatuur.

8. Over het kwabornament zie: Bulletin Rijksmuseum a.v. 75-83.

9. Gezien de betaling van 2 gld. 18 st. aan Hermannus van Poelgeest (1718) voor 18 wijnkelken moet de leverantie van 1731 toch wel iets bijzonders zijn geweest.

EEN KATWIJKSE REDER EN LEKEDICHTER

door

J. P. VAN BRAKEL

Onder de grote verzameling van geschriften en afbeeldingen, handelende over de Brittenburg bij Katwijk, bevindt zich sedert enige tijd een kleine tekening van enkele op het strand van de voormalige uitwatering van Rijnland gelegen hebbende fundamente[n], welke werd vervaardigd in 1737 door de toen 84-jarige Dirk Jansz. van Heyninghe. Op een wat primitieve wijze zet hij uit zijn herinnering op papier, hoe hij ruim 35 jaar tevoren deze fundamente[n] had nagemeten „met de duymstock” en hij voegt er behalve een op het strand liggende pink nog een tweetal kreupelrijmen aan toe.

Het eerste rijm beveelt de resten van het huis Te Britten als toeristische trekpleister aan, in navolging van „meer als duysent hen, jae prinse, graeve, heeren” en geeft in overweging daarbij het boek van ds. Adr. Pars (*Katwijksche Oudheden*) niet onbestudeerd te laten.

In het tweede rijm trekt de bejaarde tekenaar het echter al in twijfel, of de door hem gemeten fundamente[n] wel iets met de Brittenburg te maken hebben. Hij denkt eerder aan de resten van een tolhuis aan de monding van de Rijn, want op grond van getuigenissen van oude zeelui zoekt hij „het reghte huys te britte” veel verder in zee.

De getekende fundamente[n] stemmen trouwens niet overeen met die van andere afbeeldingen. Mogelijk is er verband met hetgeen Pars (2e druk, p. 95) vermeldt over vondsten, die in 1571 werden gedaan door enige gravers aan de uitwatering. De vorm van de grondslag duidt wel op een versterkte toren, die blijkbaar van tufsteen was opgetrokken en aan de westzijde werd beschermd door vele paaltjes.

Zijn het deze resten geweest, die Le Francq van Berkhey in 1749 zag? En op welke fundamente[n] wordt geduid in de verklaring van 25 juli 1787, voor schout en schepenen van de beide Catwijken en het Zand, afgelegd door twee oude Katwijkers? Deze hielden staande ruim 70 jaar geleden ruim 1200 treden van het dorp noordwaarts enige palen en brokken van fundamente[n] te hebben gezien op het strand, waar toch de echte Brittenburg niet zou liggen.

Bij de vele raadse[n] rondom dit bouwwerk kan alsoo nog een klein,

*Zie illustraties nrs. 47 en 48.

enigszins verwant probleem worden gevoegd, dat wellicht nimmer zal worden opgelost. Want het „tolhuis-fundament” heeft gelegen op het strand ter hoogte van het Noorder-Schuitegat (dat ongeveer 530 meter ten noorden van de Oude Kerk lag,) waar heden ten dage alleen nog maar strandschatgraverij als jeugd-evenement bedreven kan worden . . .

Interessant is nog de vermelding „de burgh Duynen”, op de tekening aangegeven ten noorden van het schuitegat, een thans niet meer bekende benaming, ¹ die **zou** kunnen duiden op de vroegere aanwezigheid van een versterking, met name het huis Te Britten.

Een beter te beantwoorden vraag is die naar de antecedenten van de oude lekedichter en -tekenaar, want uit zijn nagelaten schrifturen² is zijn levensloop in hoofdzaak te reconstrueren.

Dirk van Heyningen werd geboren op 18 mei 1653, als zoon van Jan Corneliszn van Heyningen, of Jan Baen, en Maartje Dirksdr. van der Does. In het doopboek van Katwijk aan Zee wordt hij niet vermeld, wel zijn jongere broers en zusters, en later zoekt Dirk zijn voorgeslacht in Haarlem, waar een voorvader Cornelis Janse van Heyninghe tijdens het beleg in 1572 woonde. Hij groeit op in een groot gezin en beleeft in zijn kinderjaren allerlei voorvallen en ongelukjes, die hij later optekent, zoals „een waeghe met drie paerde gereede de **wiele** over mijn hals niet beseert.”

Hij gaat al jong naar zee en ondergaat zijn eerste schipbreuk, als de schuit ter hoogte van Petten omslaat. Tesa^men met 4 andere opvarenden klimt Dirk op de bovendrijvende bodem, vanwaar ze worden gered. De schuit dreef 3 à 4 maanden later te Whitby aan land . . . Nog meerdere malen ontkomt hij ternauwernood aan de verdrinking, terwijl ook de oorlog hem niet ongemoeid laat. Hiervan verhaalt hij : „16 weecken met een oppe zeeschuyt van ruym 26 voet 8 ganghe reeseyl het landt **gedient** hebben in vranckrijck 2 eylande ingenoomen doe nae sinte bastejaen hebben in al die tijdt maer eene nacht uyt de schuyt geweest.”

Dit moet zijn geweest omstreeks 1675, in elk geval vóór de vrede van Nijmegen in 1678. Enkele jaren daarna, op 11 mei 1681, trouwt Dirk in de kerk van Katwijk aan Zee met Sijtie, dochter van zijn patroon Gerrit van Deyl, op wiens haringschuit hij stuurman was.

Ruim een jaar later wordt een tweeling geboren, maar deze meisjes sterven zeer jong, evenals de later geboren kinderen, allen meisjes. Ondertussen is Dirk naar de koopvaardij overgegaan en maakt als stuurman en koopman verschillende reizen naar Riga, Groenland en Lissabon. Op weg naar laatstgenoemde haven wordt zijn schip in 1696 door een Franse kaper genomen, en daarna heeft hij spoedig genoeg van het varen, want in 1697 wordt hij als schrijver („boekhouder” of reder) door de Heer van Katwijk toegelaten. Voordien behoort hij al tot de Katwijkse notabelen, want in 1693 treedt hij op als weesman, welke functie hij met onderbrekingen tot 1734 heeft vervuld. Ook in de magistratuur heeft hij een rol gespeeld, als

burgemeester (genoemd in 1720) en welgeboren man (genoemd in 1726).

In 1704, als vader Jan Cornelisz. al overleden is, sterft moeder Maartje Dirksdr. van der Does, wonende in het huis genaamd „De witte swan” (het latere logement „De Zwaan” op de hoek van Voorstraat en Boulevard), waar ook de oudere broer Cornelis een broodbakkerij heeft, die hij evenwel in 1705 verkoopt. Van de beide andere broers oefent ook Johannes (gedoopt 25 september 1661 te Katwijk aan Zee, overleden aldaar november 1739) het beroep van reder uit, doch Teunis (geboren 1 maart 1664) trekt naar Rotterdam, waar hij op 21 januari 1693 trouwt met Leentie Willemsdr. Grauw en op het Nieuwe Hooft gaat wonen, waar schoonvader Willem Jacobsz. Grauw sinds een maand het veer naar het tolhuis onderhoudt, Er zijn verder nog 4 zusters, alle in Katwijk gehuwd.

Het vissersbedrijf geeft aan Dirk veel bezigheid en weinig tijd om de pen te voeren, want zijn geschriften zijn voornamelijk anno 1737 gedateerd. „Elck is even vlijtigh op strant”, zo kenschetst hij dan de drukte van aangevoerde schuiten,³ voerlieden, kooplui, ventjagers en scharsnijders, met op de achtergrond het zeedorp, later zo treffend door P. C. La Fargue in tekening gebracht.

In augustus 1711 sterft Sijtje Gerritsdr. van Deyl aan de tering en Dirk hertrouwt op 26 maart 1715 te Rotterdam met Adriana Arendsdr. Klauw, die aldaar aan de Glashaven woonde en . . . 136 pond woog. Dit laatste blijkt, als Dirk bij de aanblik van zijn welgedane vrouw („gij groeiter wel van hier tot Catwijck nu weegie in de wagh 230 pont”) nog eens zijn trouwdag ophaalt. Ruim 14 jaar is hij met haar gehuwd, als zij in november 1729 aan een beroerte sterft.

Dirk schrijft later: „Zoo heeft godt de heer mijn geschijden van mijn twee waerde vrouwen, doe nam ick voor door godts raet en besluyt noyt weer te trouwen”.

Zijn laatste levensjaren, waarin hij verzorgd wordt door de huishoudster Neeltie Ouwehand, brengt Dirk in rust door. Hij verkoopt zijn schuiten en zo renteniert hij in zijn huis aan de Voorstraat, een pijpje rokend ofwel een praatje makend op het strand, waar hij voorheen ook afslager was.

Er is tijd genoeg voor allerlei theologische bespiegelingen, voor welkomstdigedichten aan de predikanten Johannes Mess (bevestigd in Katwijk aan Zee 8 september 1737) en Cornelis Stratenus (bevestigd in Katwijk aan de Rijn 31 maart 1737) en voor een bruiloftslied ter ere van Jonker Frederik Hendrik van Wassenaer en Jacoba Josina Isabella van Wijhe, die de 12e van Lentemaand 1737 te Katwijk aan de Rijn trouwen. Het zijn alle pretentieloze rijmelarijen van een oude man, doch de inhoud is rijk aan levenswijsheid en heeft hier en daar zeker waarde om een beter beeld te verkrijgen van het vissersleven in de 18e eeuw.

Niet lang nadat hij zijn pen liet rusten is Dirk Jansz. van Heyningen in februari 1738 overleden en onder grote belangstelling wordt zijn stoffelijk

overschot begraven. Er wordt zelfs voor f 10,— een tweede huis gehuurd voor de vrienden, die op de begrafenis waren gekomen. De inventaris van zijn boedel wordt op 15 april van dat jaar op schrift gesteld door notaris mr. Pieter Boers, ten overstaan van broer Hannes Jansz. van Heyningen, reder Cornelis Maartensz. de Wit en Leendert Jacobsz. Vlieland, neef van Dirks eerste vrouw. Erfgenamen worden talrijke neven en nichten, o.a. vier kinderen van Teunis Jansz. van Heyningen.

Het geslacht wordt voornamelijk door deze Rotterdamse tak voortgezet. Want de Katwijkse mannelijke lijn sterft na Hannes Jansz. van Heyningen en diens zoons Gerrit (1686-1761), Jacob (geboren 1690) en Cornelis (geboren 1702) al spoedig uit. De laatste Van Heyningen in de Katwijkse registers is Weijntje, een kleindochter van genoemde Cornelis, die 27 maart 1835 op 83-jarige leeftijd overlijdt.

Van de zoons van Teunis Jansz. van Heyningen zet alleen Jacob (1699-1773) de lijn voort. Deze woont in 1743 in het tolhuys over de Mase bij Rotterdam, als hij **tesamen** met zijn moeder Leentie Willemsd. Grauw van Jacob de Jongh, scheepstimmerman te Katwijk aan Zee, koopt het recht op f 875,— wegens reparatie in de jaren 1740-1742 aan 12 vissersschuiten van Maarten van Duynen. Het valt aan te nemen, dat dit contact met Katwijk mede heeft gehandeld over schuiten, die voordien in het bezit waren van degene, aan wien dit artikel is gewijd.

1. Mogelijk was de naam in 1790 nog gangbaar; zie: Leven en bedrijf aan boord van een Katwijkse vissersschuit, L. Jb. 1927/28, 47.

2. In het bezit van mevr. H. G. E. van Klinkenberg-Bax te Rotterdam, die welwillend toestemming tot publicatie gaf.

3. In 1737 waren er ongeveer 55 schuiten voor de vangst op verse vis, alsmede 18 schepen op de „grote visserij”.

RIJNLANDSE VOLKSVERHALEN

Vroeger werden er nogal eens z.g. leugenverhalen verteld. Vooral vissers, jagers, korenmolenaars en schippers hielden graag „sterke” verhalen. De heer J. C. Lunenburg deelde mij zo'n - omstreeks 1937 te Vriessekoop bij Leimuiden door Jan Wagenaar verteld - verhaal mee. „Herreman” is Herman Zwartendijk.

A. BICKER CAARTEN

XIII. EEN LEUGENVERHAAL UIT LEIMUIDEN

Op 'n keer mos Herreman, me buurman, om 'n booschoppie na de Dam (Bilderdam) en ik ree gelaik mit 'm mee.

„En sebiet verom komme, en niet blaive prosse (praten, kletsen) onderwegt” riep Aagie ons nog na toen we 't pad of gingen. Aagie was Herremanne-zuster, waar die mee saame woonde.

Nou, 't ree nog al gauw an, guns, me hadde de wind in de rug.

„Verom zal 't trappe worre, Herreman”, zee ik zo teugen 'm. „Nou, dat ziene me terug wel”, zee Herreman. Maar we wåre nog niet an de Dam ! Tussen de boerewoninge van Hartvelt en Wullum Blommesteijn staan 'n paar daggeldershuissies en daar woonden de Lienderse.

En de ouwe Gais was an't hout hakke. Nou, 't was 'n grote knolstoof (knot-wilg), die die onder handen had, waar 'n goed brandje an zat.

„Kerel, kerel, wat toch 'n struik, wat toch 'n struik” zee de ouwe Gais.

„Ja, ja”, zee Herreman, die van ze fiets of gekomme was, „zo'n boompie hakkie zo een-twee-drie maar niet kepot ! Ken je begraipe; 't zal dood-avond (te donker om te werken) weze voor je 'm kort heb.”

„As 'k 't red, da mot tik eerst nog zien, voor 'k 't geloof”. „Maar ja”, zee Herreman teuge Gais, „'t mag dan 'n flinke struik weze, 'k heb vaders 's hoore vertelle dat ze op de Bovenkerker moles (poldermolens) an de Zwarte Kat (een uitspanning aan de Amstel), toen ze daar nog zatte (woonden), us 'n boom in 't open vuur gehad hebbe, die zes weke had legge brande toen der nog 'n bonsem (bunzing) uitvloog; die kreeg 't toen pas een beetje warrem en docht bai zen aige nou mo'k beene make!”

„Praat je daarvan?” zee de groenteboer, die mit zen hittekar de daik of kwam, „bai vader Kees thuis motte ze s'n stronk gehad hebbe, waar ze mit zen tweeje zes weke op gehakt hebbe en toen vloog er nog 'n katuil uit! Die hoorde toen in de verte wat bonke, wat ie zeker niet erg ver-trouwd”. „Zo”, zee Herreman, „en nouw ken ik 't nog sterker vertelle, maar dan mot ik liege! Maar ik stap weer der 'ns op.” We ware nog bai tait thuis; Aagie zee niks!

*De verhalen IX, X, XI en XII zijn afgedrukt in Leids Jaarboekje 1961.

LEIDSE MONUMENTEN

De veranderingen in het stadsbeeld gedurende het jaar 1963

27e vervolg

door

C. J. BARDET

De gemeente Leiden is in het afgelopen jaar begonnen met de restauratie van de Burcht. Door de vele restauraties en reparaties die door de jaren heen zijn uitgevoerd, is van de oorspronkelijke ronde schildmuur slechts een klein gedeelte bewaard gebleven. Ook dit deel zal thans hersteld moeten worden, terwijl naast de hoofdingang constructief ingrijpen noodzakelijk is gebleken. Mede door steun van de vereniging Oud Leiden is reeds enige keren een onderzoek naar het ontstaan van de Burcht ingesteld door gedeeltelijke ontgravingen. In aansluiting op het thans uit te voeren restauratiewerk zal verder worden gegraven, in de verwachting een nader inzicht in de bouwgeschiedenis te verkrijgen.

Een poging om van het Heerenlogement een jeugdhierberg te maken is mislukt. Een restauratie van dit complex is toch wel zeer wenselijk. Het is noodzakelijk spoedig een beslissing te nemen over het lot van dit 17e eeuwse pand.

In de directe omgeving van het Burchtcomplex, in de Burchtstraat, zijn enige panden uitgebrand. Aan de herbouw van deze panden, grenzend aan de toegang tot de Burcht, zullen uit een oogpunt van aanpassing hoge eisen gesteld moeten worden. Ook aan de Herengracht heeft een brand in een pakhuis grote schade aan het stadsbeeld toegebracht.

In verband met het vijftigjarig bestaan van de Nederlandse Rotogravure Maatschappij werd op 14 mei van het verslagjaar in de Weddesteege een geveltje geplaatst op de plaats van Rembrandt's geboortehuis. Het ontwerp voor deze gevel werd gemaakt door architect ir. M. P. Schutte.

Moest in het vorige verslag melding worden gemaakt van de demping van het Korte Levendaal, thans is men in de naaste omgeving begonnen met het slopen van de panden aan de Garenmarkt teneinde parkeerruimte te verkrijgen. Het maken van deze grote vlakte moeten we zeer betreuren. Wanneer men echter in de toekomst het gedempte Korte Levendaal hier-

*Zie illustraties nrs. 49 en 50.

door niet meer als parkeerruimte zal bezigen, en deze strook geheel vrij zou kunnen blijven, zal er zeker winst te boeken zijn.

Het parkeren vraagt ook op andere plaatsen in de stad een zware tol. Ieder vrij hoekje of plein wordt benut om het steeds groter wordende aantal auto's te bergen. De groenstrook op de Hooglandse Kerkgracht werd door een parkeerstrook vervangen. Ook de Varkenmarkt biedt een steeds troostelozer aanblik door de opslag van auto's. Zonder ingrijpende maatregelen van gemeentewege zal de toestand, evenals in zoveel andere steden, onhoudbaar worden.

De restauratie van de Hooglandse kerk werd voortgezet met herstel van de westelijke gevel van de zijbeuk van het zuidertransept.

De werkzaamheden aan de koepel van de **Marekerk** werden beëindigd. De geheel nieuw vergulde bekroning siert weer op waardige wijze de stad. Zie voor nadere gegevens betreffende deze restauratie het artikel van architect P. van der **Sterre** elders in dit jaarboekje.

De reparatie van het noordertranseptraam van de Pieterskerk kwam gereed. Het zuidertranseptraam bleek belangrijk beter, zodat men thans gaat beginnen met herstel van de westramen van het zuidertransept.

Bij graafwerkzaamheden voor de bouw van de nieuwe studentensociëteit Minerva zijn oude kloostermoppen gevonden van 33 x 15 x 8 cm. Ook onder de Breestraat werd gelijk materiaal aangetroffen.

Bij werkzaamheden op een binnenplaats tussen de Kloksteeg en de Universiteitsbibliotheek heeft men de oude gemetselde gewelven aangetroffen van een gang van ongeveer 1 m. hoogte.

Het 17^e eeuwse hoekpandje Papengracht 8, eigendom van de Leidse Stichting Studentenhuisvesting, wordt gerestaureerd door arch. H. **Kroneman**. Enige van de oude kruiskozijnen in de voor- en achtergevel worden weer aangebracht. Inwendig was dit pand wel gewijzigd, maar veel van de oorspronkelijke indeling kon worden teruggevonden. Ook de oude spiltrap, die in het nieuwe plan kan worden gehandhaafd, was nog aanwezig.

Het plan om de voorgevel van het pand Oude Singel 52 te handhaven en achter deze gevel een nieuw pand op te trekken is niet mogelijk gebleken in verband met funderingsmoeilijkheden. Vóór het thans geheel nieuw te bouwen pand voor de Stichting Studentenhuisvesting zal de oorspronkelijke gevel herbouwd worden.

Een gedeeltelijk herstel heeft plaatsgevonden aan de zijgevel van het pand Rapenburg 12 aan de Lange Brug. Twee grote storende ramen werden weggenomen, waardoor de gevel belangrijk is verbeterd. Uitvoering van het restauratieplan, waarbij de gevels aan het Rapenburg 12 en 14 en de gehele gevel aan de Lange Brug onder handen komen, blijft zeer gewenst.

Het onderhoud en daarmee het voortbestaan van de **Hofjes** wordt een

steeds zwaardere last voor de eigenaren. Daarom is het verheugend te kunnen melden dat de regenten van het **Annahofje**, na herstel van de kapel, nu ook de woningen lieten schilderen, terwijl tevens enige reparaties werden uitgevoerd.

In het gedenkboek van de drukkerij J. J. Groen en Zoon N.V., is van de hand van drs. E. Pelinck een zeer belangwekkend artikel verschenen over de ontwikkeling van het stadsbeeld. In dit artikel wordt op prettige wijze de aandacht gevestigd op de nog zo vaak miskende 19e eeuwse bouwwerken. Veel hiervan is alweer verloren gegaan. Het is wenselijk bij de uitvoering van het wegenplan met het behoud van de resterende voorbeelden van deze 19e eeuwse architectuur rekening te houden.

Wanneer Leiden zijn rijke monumuntenbezit ook in de toekomst wil behouden, zal het zijn monumenten moeten restaureren en conserveren. Nog steeds blijft de activiteit op dit gebied maar zeer gering!

MONUMENTEN UIT DE OMGEVING VAN LEIDEN

vierde vervolg

door

C. J. BARDET en A. BICKER CAARTEN

De restauratie van de Hervormde kerk te *Rijnsburg* nadert zijn voltooiing. Het houtwerk van de spits bleek nog slechter te zijn dan kon worden verwacht, en moest geheel vervangen worden. Aan de vernieuwing van de balustrade, die in hoofdopzet dezelfde bleef, wordt gewerkt. De voltooiing is binnenkort te verwachten.

Ten oosten van de toren is de opgraving op het terrein van de voormalige abdij voortgezet. Daardoor kon men de plattegrond van het abdijcomplex verder blootleggen, terwijl men de grondsporen van huizen uit de 7^e en 8^e eeuw gevonden heeft.

Met de opening van het kasteel Duivenvoorde te *Voorschoten* in september van het verslagjaar, werd de restauratie van het kasteel beëindigd. Deze restauratie duurde zes jaar en was noodzakelijk geworden na het ontploffen van een V2 op het kasteelterrein in de oorlogsdagen.

Behoudens het gedeelte dat bewoond wordt door jonkvrouwe L. H. baronesse Schimmelpenninck van der Oye, is het kasteel gedurende een deel van het jaar voor het publiek toegankelijk. De belangstelling was in het najaar van 1963 reeds bijzonder groot.

In *Noordwijk aan Zee* werd het aardige vissershuisje aan de Jan Krone-manweg 29 ingericht tot streekmuseum. Behoud van dit huisje is toch wel gewenst en zal door de nieuwe bestemming misschien mogelijk worden.

De Monumentenwet die in 1961 werd aangenomen, kent de aanwijzing van zogenaamde stads- en dorpsgezichten. Hoewel de opname voor de samenstelling van de monumentenlijsten met kracht ter hand is genomen, gaat nog steeds veel verloren door gebrek aan een wettelijke bescherming.

Verheugend is het dat ook zonder deze bescherming het mogelijk werd de voorgenomen sanering van de Markt te Wassenaar op het laatste ogenblik te voorkomen. Na een jarenlange strijd is door een besluit van de Kroon behoud van dit sfeervolle plein verzekerd.

De restauratie van de 17^e eeuwse boerderij aan de Buurtweg te *Wasse-*
Zie illustraties nrs. 1 en 51-53.

naar is thans zover gevorderd, dat de pachter deze woning binnenkort weer kan gaan betrekken. Het oude voorhuis, de opkamer en de kelder konden behouden blijven, terwijl de gevels, met uitzondering van de voordeur, weer in hun oorspronkelijke toestand zijn teruggebracht. Een restauratie, die mede door de aardige ligging van de boerderij zeer geslaagd te noemen is.

Minder enthousiast kunnen we zijn over de restauratie van de boerderij aan de Rijngeesterstraatweg 91 te *Oegstgeest*. De oude woning is omgebouwd tot een goed bewoonbaar huis, maar van het oorspronkelijke interieur is niets gespaard gebleven, terwijl van het exterieur zelfs de bouwmassa werd gewijzigd.

De restauratie van het huis *Warmond* te Warmond kwam gereed.

De toestand van de verzakkende toren van de Hervormde kerk te *Leimuiden* werd zo ernstig geacht, dat men genoodzaakt was in te grijpen.

Na het slopen van de boerderij aan de Schapenrustweg te *Leiderdorp* is een onderzoek ingesteld naar vermoedelijke oude bewoning op dit terrein. Het onderzoek leverde geen resultaat op.

Bij de Hervormde kerk van *Ter Aar*, waarvan de restauratie in 1962 gereed kwam, werd in het afgelopen jaar de bestrating om de kerk in orde gebracht, terwijl tevens enige hardstenen palen werden geplaatst.

Verschillende windmolens in de omgeving van Leiden ondergingen een restauratie. De sierlijke wipmolens van de Hoogmadesepolder bij Hoogmade en van de Polder Steekt bij Alphen aan de Rijn, tot voor kort uitgerust met een scheprad, werden van een vijzel voorzien, teneinde de strijd tegen het overvloedige polderwater beter te kunnen voeren. De voormalige korenmolen De Morgenster van Aarlanderveen, die wegens zijn bouwvalligheid op instorten stond, is op een gelukkige wijze tot z.g. woonmolen verbouwd dank zij het initiatief van enige inwoners van Aarlanderveen, die oog hebben voor hun mooie dorp.

De Rijnlandse Molenstichting, die thans acht poldermolens in eigendom en onderhoud heeft, liet drie vervallen molens herstellen, nl. de 17e eeuwse wipmolen van de Vrouwe Vennepolder bij Oud-Ade, de 18e eeuwse stenen Boterhuismolen aan de Zijl onder Warmond en de achtkante rieten Doeshofmolen uit 1830 bij Leiderdorp. Hierdoor is het aantal behouden molens in het zeer belangrijke molengebied bij Leiden weer vergroot.

ENIGE LITERATUUR

Betrekking hebbend op Leiden en omgeving

- W. H. **BARTLETT**, The Pilgrim Fathers, etc. London, 1853. Illustrated.
- J. **BROWN**, The Pilgrim Fathers of New England and their Puritan successors. 3d. ed. London, 1906. Illustrated.
- W. Bradford, Bradford's history "Of Plimoth Plantation". From the original ms. Boston, 1901. Illustrated.
- W. **BRADFORD**, The history of the Plimoth plantation. Reproduction in facsimile. London, 1896.
- W. **BRADFORD**, Bradfords history of Plimoth plantation. Boston, 1898.
- G. C. **BLAXLAND**, "Mayflower" essays on the story of the Pilgrim Fathers. London 1896.
- G. B. **CHEEVER**, The Pilgrim Fathers, etc. Glasgow and London [1860].
- W. **COCKSHOT**, The Pilgrim Fathers, etc. London [1908]. Illustrated.
- J. P. **DUYVERMAN**, Aalberse als raadslid (1899-1918). In: Katholiek Staatskundig Maandschrift, 1963, jrg. 17, nr. 5, p. 133-145.
- MAX J. FRIEDLÄNDER**, Lucas van Leyden, herausgegeben von F. Winkler, Berlin 1963.
- GEDENKBOEK** der gemeentelijke H.B.S. voor meisjes (Louise de Coligny school) bij het 80-jarig bestaan [Leiden 1963]. Geill.
- J. L. **VAN DER GOUW**, Inventaris van het archief van de Hervormde Gemeente van Voorschoten. Z. pl., 1963.
- W. H. **HASSELBACH** en A. **LIJSEN**, Leidens strijd en zegepraal. Kinder-Cantate. Groningen, 1895.
- J. M. G. **VAN HELSDINGEN**, Rembrandt. Kanttekeningen bij het leven van een beroemd Leidenaar. Leiden 1963.
- J. **HULSKER**, Wie was Rembrandt? Den Haag, 1957. Geill.
- HET HUYS TE WARMONT**. Zijn geschiedenis en zijn bewoners. Met inleiding door J. J. Witkam. Leiden, 1963. Geill.
- A. H. **HUUSSEN SR.**, Robert Fruin en het Stedelijk Gymnasium te Leiden, 1850-1860. Leiden, 1963. Geill.
- JOS HUNTER**, The founders of New Plymouth. London, 1854.
- M. W. **JONGSMA**, 325 jaar Academisch Ziekenhuis te Leiden. Overdruk uit Het Ziekenhuiswezen, jrg. 35, Nov./Dec. 1962.
- JUBILEUMBOEK** ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het Groot Seminarie te Warmond. [Voorhout] 1949. Geill.
- A.R.K. [lein], Kwartierstaat van Prof. dr. J. D. van der Waals (Geheel Leids.) - In: Gens Nostra 17 (1962) 226-227.
- H. S. **S. KUIPER**, De Pilgrimfathers in Nederland 1608-1620. Kampen, 1920.

KRONIEK van de stichting van de Rooms-Catholieke armen en het Wees- en Oude-
liedenhuis. Uitgave bij gelegenheid van het 2^e eeuwfeest 1739-1939. [Leiden, 1939.]
Geill.

G. A. LINDEBOOM, Iconographia Boerhaavii, 4 dln. Leiden, 1963.

D. LE FEBER, Tol te Warmond exit. Documentair spel bij gelegenheid van de
opheffing van de tol Het Warmonderhek, z.pl. en j.

E. R. LEE, The Pilgrim Fathers. Their trials and adventures. London, 1910. Illus-
trated.

P. NOORDELOOS, Cornelis Musius. Utrecht-Antwerpen, 1955. Geill.

J. J. ORLERS, Beschrijving der stad Leyden, Amsterdam, 1760. 2 dln. [zeer zeld-
zame editie].

G. P. VAN OUTEREN, De Regtsmagt van het Hoogheemraadschap van Rijnland
verdedigd. Leiden, 1825.

R. REINSMA, Sociale en religieuze achtergronden van studenten aan de Leidsche
hogeschool tijdens de Republiek. Overdruk uit : Die Haghe, 1961.

E. M. RUDLAND, The Pilgrim Fathers. [Gedicht.] Birmingham, 1944.

RIJNLAND. Tijdschrift voor sociale genealogie en streekgeschiedenis voor Leiden
en omstreken; 1963, nr. 1. (Gestencild).

A. J. SCHONEVELD, Stichting tot beheer van woningen te Leiden na 40 jaren:
1923-1963. [Leiden 1963. Gestencild].

W. H. STOWELL and **D. WILSON**, History of the Puritans in England, and the Pilgrim
Fathers, London, 1849. Illustrated.

R. G. USHER, The Pilgrims and their history. New York, 1918. Illustrated.

J. H. R. VERBOOM, Rondom de kansel van Benthuisen (over het leven van Ds:
L. G. Ledeboer en het ontstaan van het dorp Benthuisen), Utrecht, 1962.

EEN VISSCHERSHAVEN voor Katwijk [Rotterdam, 1952]. Geill.

E. WARENSTAM, Mayflower och pilgrimerna. Stockholm [1957]. Geill.

LIJST VAN ILLUSTRATIES

1. Kasteel Duivenvoorde aan de voorzijde, na de restauratie.
Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Gem. arch. prentverz. nr. 88262.
2. Soldaat in dienst van de P.T.T. tijdens de winter 1962-63.
Foto Van der Horst. Gem. arch. prentverz. nr. **38613**.
3. Panorama (detail) van Leiden behorend bij de kaart door C. Hagen anno 1670.
Gem. arch. prentverz. nr. **277**.
- 4-9. Ontwerpen van Leonard Bramer voor wandschilderingen met beleg en ontzet van Leiden.
De originele tekeningen (behalve het „grote vak”) berusten in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam; de tekening van het „grote vak” berust in het Gemeente-archief van Leiden.
4. Eerste vak: slag op de Mookerhei.
Foto Rijksmuseum Amsterdam. Gem. arch. prentverz. nr. 44561.
5. Tweede vak: slag op het Haarlemmermeer.
Foto Rijksmuseum Amsterdam. Gem. arch. prentverz. nr. 44560.
6. Grote vak: Leiden belegerd, gezien vanaf de toren van Rijnsburg.
Foto Van der Horst. Gem. arch. prentverz. nr. 44556A.
7. Vierde vak: het doorsteken van de dijken, gezien vanaf de toren van Berkel.
Foto Rijksmuseum Amsterdam. Gem. arch. prentverz. nr. 44559.
8. Vijfde vak: het wegtrekken van de Spanjaarden, gezien vanaf de toren van Voorschoten (1 e mogelijkheid).
Foto Rijksmuseum Amsterdam. Gem. arch. prentverz. nr. 44558.
9. Vijfde vak: Leiden ontzet (2e mogelijkheid).
Foto Rijksmuseum Amsterdam. Gem. arch. prentverz. nr. 44557.
10. Prof. dr. G. Sandifort, lithografie door J. P. Berghaus.
Gem. arch. prentverz. nr. 60645.
- II. Prof. mr. J. E. Goudsmit.
Foto Acad. Hist. Museum.
12. Het Diaconessenhuis te Leiden aan de Houtlaan.
Foto H. Kleibrink. Gem. arch. prentverz. nr. 28638.
13. De koepel van de Marekerk, uitwendig.
Foto Van der Horst.
14. De koepel van de Marekerk, inwendig.
Foto Van der Horst.
15. De Katoenfabriek te Leiden omstreeks 1858, lithografie door G. J. Bos.
Gem. arch. bibl. nr. 3236 (blz. 33).
16. Peter **Carl** Ludwig Driessen.
Foto N.N. Gem. arch. prentverz. nr. 49734.
17. De Waardgracht te Leiden omstreeks 1900.
Foto Goedeljee. Gem. arch. prentverz. nr. 6204.
18. Heilige **Geesthofje** en oude **societeit** Minerva aan de Breestraat, ca. 1860.
Foto Goedeljee. Gem. arch. prentverz. nr. 4669.

19. Hoogewoerd hoek Barbarasteeg gezien vanaf de Hoogewoerdsbrug, I 866,
Foto Goedeljee. Gem. arch. prentverz. nr. 4668.
20. Cellebroedersgracht (gedempt 1875, sindsdien genaamd **Kaiserstraat**).
Foto Goedeljee. Gem. arch. prentverz. nr. 4681.
21. Rapenburg westzijde, hoek Noordeinde, (ca. 1870).
Foto Goedeljee. Gem. arch. prentverz. nr. 4737.
22. Zijdgracht vóór de demping gezien vanaf het Levendaal naar het Z., op de
achtergrond de molen De Oranieboom. 1860.
Foto Goedeljee. Gem. arch. prentverz. nr. 4773.
23. Nieuwe Rijn tussen de Hooigracht en de Karnemelksbrug, ca. 1900.
Foto Goedeljee. Gem. arch. prentverz. nr. 5132.
24. Vismarkt, ca. 1900.
Foto Goedeljee. Gem. arch. prentverz. nr. 5227.
25. Hooigracht nr. 108-112 (westzijde, hoek Oude Rijn), ca. 1900 (nā 1887).
Foto Goedeljee. Gem. arch. prentverz. nr. 5513.
26. Paardesteeg (sinds 1909 Prinsessekade), tussen 1893-1909. (ca. 1900).
Foto Hazenberg. Gem. arch. prentverz. nr. 5656.
27. Korte Langegracht, gezien naar het westen (gedempt 1876).
Foto Goedeljee. Gem. arch. prentverz. nr. 6077.
28. Koos met de postkar, op de Plantage (nr. 2-4), ca. 1890.
Foto Goedeljee. Gem. arch. prentverz. nr. 6352.
29. Heerenstraat, aanbouw Staalwijk, ca 1890.
Foto Goedeljee. Gem. arch. prentverz. nr. 7043.
30. Witte Singel bij het Noordeindsplein, ca. 1900.
Foto Goedeljee. Gem. arch. prentverz. nr. 7857.
31. Stoomtram bij het oude Zomerzorg, ca. 1890.
Foto Goedeljee. Gem. arch. prentverz. nr. 32751.
32. Atelier van de fotograaf Th. J. Bouwmeester aan de Hooigracht nr. 86, ca. 1900.
Foto Bouwmeester. Gem. arch. prentverz. nr. 48517.
33. Stoomtram op de Katwijkse boulevard, vóór 1900.
Foto toegeschreven aan Goedeljee. Gem. arch. prentverz. nr. 75314.
34. Herberg Ik leer nog, in Zoeterwoude aan de Hoge Rijndijk, vóór 1900.
Foto Goedeljee. Gem. arch. prentverz. nr. 93771.
35. Rijksmuseum voor Volkenkunde aan Rapenburg 69 en 67, in de jaren 1883
(resp. 1899) tot 1935.
Foto Rijksmuseum voor Volkenkunde.
36. De groei Japanse bronzen Boeddha's in de tuin van het museum voor Volken-
kunde aan Rapenburg 69.
Foto Rijksmuseum voor Volkenkunde.
37. Rijksmuseum voor Volkenkunde aan de Steenstraat.
Door de architect Camp in 1868 ontworpen als academisch ziekenhuis en als
zodanig tot 1931 in gebruik. In de jaren 1932-1936 door ir. G. C. Bremer tot
museum verbouwd. De inrichting werd voltooid in 1937.
Foto Rijksmuseum voor Volkenkunde.
38. Transport van stenen Hindu-Javaanse beelden en Japanse bronzen naar de
rijkskluisen in de duinen bij Heemskerk, in het begin van de oorlog 1940-1945.
Foto Rijksmuseum voor Volkenkunde.
39. Interieur van de zaal gewijd aan toneel en dans van Z.O. Azië met verschillende
vormen van schimmenspel.
Foto Rijksmuseum voor Volkenkunde.

40. Moderne presentatie omvat niet slechts de opstelling der voorwerpen in de openbare verzameling en in tentoonstellingen. Meer en meer worden bepaalde onderwerpen toegelicht door de educatieve dienst van het museum, met inschakeling van zelfwerkzaamheid.
Het beoefenen van de textielversieringskunst (batikken).
Foto Rijksmuseum voor Volkenkunde.
41. Kasteel Duivenvoorde, voorzijde.
Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Gem. arch. prentverz. nr. 88259.
42. Kasteel Duivenvoorde, grote overloop.
Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Gem. arch. prentverz. nr. 88263.
43. Het Delftse Schouw aan de Vliet te Zoeterwoude.
Foto H. Kleibrink. Gem. arch. prentverz. nr. 93584.
44. Het overzetten van een paard bij het Delftse Schouw.
Lithografie van Lier frères. Gem. arch. prentverz. nr. 93583.
45. Fragment van het goudleren behang uit het Delftse Schouw. [Lakenhal]
Foto E. Pelinck.
46. Bokaal met voorstelling van het Delftse Schouw. In : Musée Maison de la Culture in Le Havre (Frankrijk). Gem. arch. prentverz. nr. 93585.
47. Kaart van de restanten van de Brittenburg? anno 1702 getekend door Dirk van Heijningen. Gem. arch. prentverz. nr. 75948.
48. Strandgezicht bij Katwijk aan Zee, met gezicht op de kerk.
Aquarel door een onbekende. Gem. arch. prentverz. nr. 75020.
49. Garenmarkt nr. 8 te Leiden.
Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
50. Papengracht nr. 8 te Leiden.
Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
51. Molen in Huis ter Does-polder (Leiderdorp), vóór de restauratie.
Foto A. Bicker Caarten.
52. Molen in Huis ter Does-polder na de restauratie.
Foto A. Bicker Caarten.
53. Boerderij aan de Buurtweg (nr. 40) te Wassenaar.
Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

LIJNCLICHE'S

- Kantoorgebouw Stationsstraat-hoek Stationsplein, pentekening door C. Schut (detail) ; Gem. arch. prentverz. nr. 6582A blz. 23.
- Toren van de kerk in Rijsaterwoude, pentekening door L. J. Zeldenrust (detail) ; Gem. arch. prentverz. nr. 83471, blz. 24.
- Windvaantje van kasteel Duivenvoorde, blz. 25.
- Drie Schetsen van de houtconstructie in de koepel van de Marekerk.
Tekeningen door P. van der Sterre, blz. 67 en 69.
- Oproep tot steun aan de stakende arbeiders in de katoenfabriek (aanplakbiljet uit archief v.d. katoenfabriek; nu in Ned. Econ. Hist. Archief), blz. 86.
- Kometenverschijning. Middeleeuwse houtsnede, blz. 126.
- Kaart van het structuurplan voor de stedengroep Delft-Den Haag-Leiden blz. 132.

INHOUD

	blz.
Woord vooraf.	5
Vereniging Oud-Leiden	
Bestuur en commissies	6
Correspondenten in Rijnland	8
Jaarverslag over 1963	9
Financieel overzicht 1963	'3
Financieel overzicht 1963 van de commissie Het Leidse Woonhuis	'4
Jaarverslag van de commissie voor Volkskunde over 1963	'5
Korte Kroniek van Leiden en Omstreken 1963	16
In memoriam	
W. F. van der Burgh door J. C. van Schaik.	30
Bijdragen	
Het Galgeveld van Leiden door dr. H. C. Jelgersma	32
Wandschilderingen met het Beleg en Ontzet van Leiden (ontwerpen van Leonard Bramer) door E. Pelinck	39
Hoogleraar en Gemeenteraad (van Sandifort tot Goslings) door dr. J. P. Duyverman	44
Het Diaconessenhuis te Leiden door prof. dr. J. N. Bakhuizen van den Brink	57
De koepel van de Marekerk door P. van der Sterre	66
De weversstakingen van 1895 in de Leidse Katoenfabriek door dr. H. P. M. Goddijn	7'
Leidse fotografen in de 18e eeuw door mr. Annie Versprille	93
Het Rijksmuseum voor Volkenkunde en zijn taak door dr. P. H. Pott	97
Een moordplan tegen Willem V? (De aanklacht tegen Catharina van der Meulen-Taan in 1784) door H. A. Höweler	103
Het Leids Wonder door F. J. A. Beumer	125
Beschouwing over de planologische ontwikkelingsmogelijkheden van de Leidse agglomeratie door ir. J. C. H. Drost	128
Beschouwingen over de toekomstige ontwikkeling van Leiden als woonplaats door prof. dr. J. Winsemius	'37
	167

De geschiedenis van het Kasteel Duivenvoorde door E. A. Canne-	
m a n	45
Het Delftse Schouw door E. Pelinck	49
Een Katwijkse reder en lekedichter door J. P. van Brake1	152
Rijnlandse volksverhalen door J.C. Lunenburg	156
De Leidse monumenten. De veranderingen in het stadsbeeld gedu-	
rende het jaar 1963 door C. J. Bardet	57
Monumenten uit de omgeving van Leiden door C. J. Bardet en A.	160
Bieker Caarten	
Enige litteratuur betrekking hebbend op Leiden of omgeving . .	162
Lijst van illustraties	164
Inhoudsopgave	167